Տօքթ. ՅՈՎՍԷՓ ՇԻՇՄԱՆԵԱՆ
(ԾԵՐԵՆՑ)

ԹՈՐՈՍ ԼԵՒՈՆԻ

ՀՐԱՏԱՐԱԿԻՉ - ԳՐԱՎԱՃԱՌ
ՊԷՐՊԷՐԵԱՆ ԳՐԱՏՈՒՆ
Յ. Գ. ՊԷՐՊԷՐԵԱՆ — ՏՆՕՐԷՆ

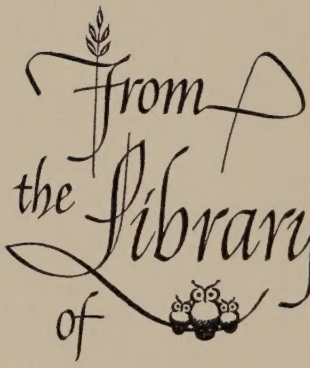

Misael "Misak" Sevacherian

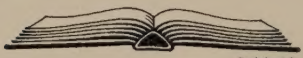

Bookplate Ink

21983902

Տօքթ. ՅՈՎՍԷՓ ՇԻՇՄԱՆԵԱՆ
(ԾԵՐԵՆՑ)

ԹՈՐՈՍ ԼԵԻՈՆԻ

ՀՐԱՏԱՐԱԿԻՉ - ԳՐԱՎԱՃԱՌ
ՊԷՐՊԷՐԵԱՆ ԳՐԱՏՈՒՆ
Ց. Գ. ՊԷՐՊԷՐԵԱՆ — Տճorեն

Տպագրութիւն Ի. Ա. ԻՐԱՆ
ՊՈՍԹՈՆ
1917

PUBLISHED BY
H. G. BERBERIAN
BERBERIAN BOOK STORE
P. O. BOX 34, STA. A.
BOSTON, MASS.

ՔԱՆԻ ՄԸ ԽՕՍՔ

Այսօր ուրախութեամբ հրապարակ կը հանենք մեծ գումարով պատմավիպագիր Տէր. Յովսէփ Շիշմանեանի (Մերենց) ԹՈՐՈՍ ԼԵՒՈՆԻՆ, որուն առաջին, երկրորդ եւ երրորդ տպագրութիւնները — մօտ 50,000 օրինակներ — լափած են Թուրքիոյ եւ Կովկասի հայերը:

Չորրորդ տպագրութիւնը կ'ընենք՝ Ամերիկահայն ալ անմասն չթողելու համար այս պատուական երկէն, որուն պակասը վաղուց զգալի եղած էր մեր մէջ:

Աշխարհաւեր պատերազմին իբր հետեւանք, Ամերիկահայը այսօր գրեթէ բոլորովին զրկուած է հայերէն գրերէ: Պոլիսը մեր գրերուն աղբիւրն էր, ուրկէ կրնայինք առատօրէն բերել եւ սատարել Ամերիկահայուն գրեանական պէտերուն, բայց դժբաղդաբար այդ աղբիւրը ցամքեցաւ մեր առջեւ, եւ կը վախցուի որ բոլորովին ալ չորցուցած ըլլան անոր ակը:

Ուրեմն, իբրեւ գրավաճառ, մեզի կը մնար միջոցներ խորհիլ հայերէն լաւագոյն գրերէն գէթ բանի մը հատը հայթայթել Ամերիկահայուն ժամանակաւորապէս՝ անոր գրգեռու հանդէպ ունեցած ծարաւը յագեցնելու համար մասամբ:

Այս դիտաւորութեամբ ձեռնարկեցինք հրատարակելու շարք մը գիրեր, որոնց առաջին է «Թորոս Լեւոնի»ն, եւ յաջորդաբար պիտի հրատարակենք Մերենցի միւս գործերն «Երկունք»ը՝ եւ «Թէոդորոս Ռշտունի» ն,ինչպէս նաեւ ուրիշ կարեւոր հրատարակութիւններ:

Լիայոյս ենք որ Ամերիկահայը պիտի գնահատէ մեր ջանքերն ու զոհողութիւնները:

ՀՐԱՏԱՐԱԿԻՉԸ

Մայիս 1, 1917
Պոսթըն, Մաս.

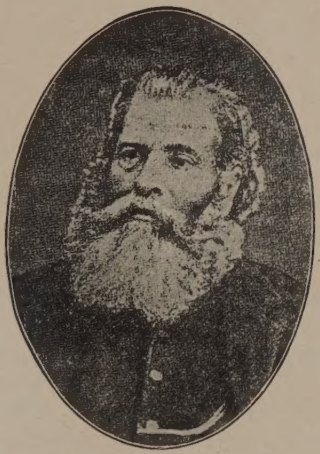

ՏՕՔԹ. ՅՈՎՍԻՓ ՇԻՇՄԱՆԵԱՆ

(ԴԵՐԵՆՑ)

Վ. խպատան եւ հրապարակագիր

Ծնած է Կ. Պոլիս, 16 Սեպտ. 1822

Մեռած է Թիֆլիս, 17 Փետր. 1888

ԹՈՐՈՍ ԼԵՒՈՆԻ

ԳԼՈՒԽ Ա.

ԿՈՍՏԱՆԴՆՈՒՊՈԼԻՍ 1145-ԻՆ

ԲՈԼՈՐՈՎԻՆ տարբեր քաղաք մըն էր Կոստանդնուպոլիս քաղաքը Քրիստոսի 1145 թուականին, որ այսօր Ստամպօլ կ'անուանուի. ամէն պատմիչներ և ճանապարհորդներ սքանչանալով կը պատմեն անոր հըրաշալիքը՝ որ թէ՛ Եւրոպայի ժողովրդոց և թէ Ասիոյ Արաբացւոց զարմանքը կը չարժէր: Հիմակուան Նուրի Օսմանիէին տեղը՝ համբաւաւոր հռովմէական ֆօրում ըսուած կրկէսն էր, ընդարձակ ճուաձեւ տարածութեամբ, փառաւոր կամարակապ դահլիճներէ և արձաններէ չրջապատեալ, և մուտքի համար երկու յաղթական կամարներ կը յայտորդէին, 120 ոտք վերամբարձ Տօրիկեան սիւն մը՝ Փիդիասի ձեռագործ պղինձէ Ապոլոնի արձան մը կը կրէր, որու գլուխը արեւի ճառագայթներ կը ցոլային՝ գաւազանը և գունտը ձեռքին մէջ: Պուքօլէօնեան արքունիքը, որ հազար տարի կայսրերու բնակարան եղաւ, իր փառաւորութեամբ, ընդարձակութեամբ և ամրակառոյց հաստատութեամբ գերիվեր էր քան կապիտոլէոնը, քան Պերկամայի արքունիքը, Ագրիանոսի կիզիքի տաճարը, եգիպտական բուրգերը և փարոսը: Երեք գմբեթներ անոր գուխը

կը պսակէին և պղինձէ ոսկեզօծ երդիքը իտալական մարմարէ սիւներ կը վերցնէին. իր ահագին պարտէզները աստիճանաբար Պրօպոնթիսի ծովեզերը կ'իջնէին, հինգ եկեղեցիներ իր մէջ կը պարփակէր. Փռիւգեան կնճեայ սիւներով կամարակապ ու անբաւ սենեակներն ու սրահները՝ մոզայիքներով, արձաններով և պատկերներով որ տեսնողներուն զարմանք կը պատճառէին։ Արեւելեան պերճանք և արեւմտեան ճաշակ միացած էին զարդարելու համար աս քաղաքը. օտարականը կ'ապշէր երբ ամէն անկիւնի գլուխ՝ հոս ոսկեդէն դուռ՝ հոն մարմարիոնէ մարդոց և կենդանիներու արձաններ, անդին պղինձէ փիղեր կը տեսնէր։ Եւ գարնան ժամանակ բնութեան գեղեցկութեան չափ չկար. այդ գեղեցիկ ծովը ցամաքը կը շրջապատէր իր հսկայ ծառերով, իր հարուստ բոյսերով, իր համով պտուղներով, իր գեղեցիկ առուակներով, սոխակներու երգերով, և Կոստանդինի քաղաքը կանգուն իր բարձր պարիսպներով, որու ամրութիւնն էին երեք հարիւր ութսուն և վեց աշտարակներ, վեհ կ'երեւար քան ամէն մայրաքաղաքները, դիրքով, օգով և իշխանութեամբ. ու մոռցնել կուտար Հռոմը, Երուսաղէմը և Բաբելոնը։

Ժողովուրդը, ինչպէս բոլոր մեծ քաղաքներու մէջ ամէն վիճակի մարդիկներուվ լեցուն, ամէն տեսակ կերպարանքներու և հագուստներու զանազանութիւն կ'ընծայէր աչքերու. իսկ այն պալատին և կրկեսին չբջակայքը՝ իշխանաւորաց գահաւորակները, ասպետաց ձեւերուն խրոխտութիւնը, դինուորաց արհամարհոտ դոռոզութիւնը, հասարակ ժողովրդեան զբաղման երթեւեկը՝ դիտող աչքերու զբօսանք մըն էր։

Բայց այս ժողովրդեան բարոյական և ներքին վիճակը արտաքին տեսքին տարբեր կերպով կը պատասխանէր. քաղաքին մէկ մասը՝ աղտոտ, զազիր, մշտընջենաւոր մուխի դատապարտուած, վասնզի հարուստները տուներով կը նեղցնէին ճամբաները ու աղքատներուն խաւար և աղտեղութիւն կը ձգէին։ Նեղ ճամ-

բաներու մէջ գողեր ու մարդասպաններ կը վխտային և ամէն չարագործութիւն կը դիւրանար խաւարին մէջ։ Արդարութիւն չկար ամենևին և ոչ ամօթ, վասն զի անզգամութիւնը օրէնքներէ չէր պատժուեր և ոչ ալ հեղինակը կը նշմարուէր։

Այս վիճակին մէջ անշարժ բան մը եթէ կար և որ փոփոխութիւն չէ կրած տարիներէ ի վեր, ծովն էր օձապտոյտ շրջաններով որ Վոսփորէն վար նոյնպէս անփոփոխ կը տարածուէր իր փայփլուն և գեղեցիկ ալիքներով և երկինքը իր անջինջ պայծառութեամբ։ Եւ աս ծովուն վրայ, ինչպէս այսօր, նաւերն ու նաւակները կը վխտային, նաւաստիներուն աղաղակը, խուժանին շարժումներն ու ժխորը ամէն բան կը կենդանացնէր, ձայները՝ փոխանակ Թրքերէն ըլլալու յունարէն էին. շարժումները աւելի եռանդուն էին և ասիական ծանրութիւնը չունէին։

Վեցզուգաթի նաւակ մը Իշխանաց կղզիներէն կ՚իջնէր ան միջոցին, ճեղքելով ջուրը ուժգնութեամբ և կը մերձենար արքունեաց ծովեզրին որ դէպի Պրոպոնտոս կը խոնարհէր։ Պալատական պաշտօնեայ մը՝ նաւուն մէջ ղեկին քով նստած էր, քովը երիտասարդ մը որ գրեթէ չէր խօսեր, և հազիւ միավանկերով քովի շարունակ խօսող պաշտօնատարին երբեմն կը պատասխանէր. ճերմակ բեհեզեայ նիւթ մը գլուխը փաթթած, լայն և բարակ մոխրագոյն վերարկու մը վրան, ասուէ բանուած բաճկոն մը հազիւ կ՚երեւէր, որ իր անդրավարտիքին վրայ կ՚իջնէր, ոտքերը կօշիկներ և իր վրայ ամենեւին զէնք չկար. կը դիտէր, կը լսէր, կը տեսնէր, բայց իր սուր և խոր ու սեւ աչքերը՝ իր երկայն արտեւանունքներէն ծածկուած, երբ դիմացինին երեսը կը նայէին այն ժամանակ միայն պարզութեան ու միամտութեան քող մը կ՚առնէին և իր միտքը բոլորովին հեռու էր։

Կարելի չէր սուր աչքի մը իր կորովի ձեւը չի նըկատել, թէպէտ ինք թոյլ և անհոգ կերպ մը առնել

կը ձեւանար․ ու աչքերը՝ որ մարած էին ընդհանրապէս, յանկարծ մռայլութեան փայլակներ կ՚արձակէին, իր դեռաբոյս ընչացքն և գանգուր մօրուքը՝ մասամբ իր ծնօտը կը ծածկէին, մազերը՝ գլուխը կը պսակէին, և այդ զօրաւոր ու ջղուտ կազմուածքը՝ հազիւ քսանքսաներկու տարու գինք կարծել կուտար տեսնողներու․ միայն երկու յօնքերուն մէջ խորհրդածութեան ուղիղ գիծը կրնար մատնել թէ այս պարզութեան տակ խորին խորհուրդներ կը ծածկուէին։

Նաւակը ծովեզրը հասաւ և պաշտօնատարին գինուորներն ու ծառաները դուրս թափեցան օգնելու իրենց տիրոջը՝ որ իշխանական ծանրութեամբ քայլերը կ՚առնէր․ իսկ մեր երիտասարդը՝ առանց բերանը բանալու, տարեց՝ գրեթէ յիսնամեայ մարդու մը ձեռք տուաւ և ելաւ, ու իբր թէ աչքերը գոց՝ կը հետեւէր պաշտօնատարին՝ որ երբեմն ետին դառնալով և իրեն աչք մը ձգելով՝ պարտէզներու, ծաղիկներու, արուեստական վտակներու, կամուրջներու և արձաններու մէջէն կը շարունակէր իր ճամբան, մինչեւ որ հասան փառաւոր դրան մը առջեւ, ուր չքեղազարդ սպասաւորներու և թիկնապահներու խումբ մը կ՚իմացնէր ինքնակալին ներկայութիւնը։ Հոն, պաշտօնատարը առաջ անցնելով՝ նուաստ խոնարհութեամբ ողջունելով գոռոզ երիտասարդ մը՝ որ անձնապահապետի պաշտօնը ունենալ կ՚երեւար, անոր ցոյց տուաւ պատանին և կամաց ձայնով մը․

— Ահա՛ ապստամբ Հայուն որդին, զոր ըստ բարձր հրամանի բերի, ըսաւ։

Երիտասարդ անձնապահապետը, որ կոմսի տիտղոսն ունէր, ամբարտաւանութեամբ․

— Սպասեցէ՛ք, պատասխանեց և գլուխը անդին դարձուց։

Իսկ Աղօտամբէին Որդէին՝ բառի մը, շարժմունքի մը, վատութեան մը, ամբարտաւանութեան մը և ո՛չ մէկ փոքրիկ մասնիկը կորսնցուց․ իր ծածկուած աչքերը ամէն բան կը տեսնէին և իր անտարբերութիւնը ամէն

բան կը լսէր։ Եւ, զարմանալին այն է որ, այդ կոչտ արհամարհանաց, այդ երիտասարդին յոչնական տիտղոսին ներքեւ Հայ մը նշմարելով նաեւ՝ անդրդուելի կերպարանքը հաստատ պահեց։ Վասնզի, սրտին անթափանց խորերուն մէջ, իր արհամարհանքը՝ կայսերական պալատան գմբեթներէն աւ՛ ւելի բարձր էր. վասնզի արդէն որոշած էր իր նշանաբանը՝ — Համբերութիւն անխռով։ Ուստի, նոյնպէս մարած աչքերու քօղով կը դիտէր այդ թիկնապահաց գինուորական խուռնը՝ որ 3500 հոգի էին՝ մեծ մասամբ Հայերէ կազմուած, ոսկի և արծաթ զէնքերով պերճացեալ։

Ամէն վայրկեան չարունակ կը հասնէին՝ եբէ-ելլներ, յոյգ-պապ-էներ, ամէնապայծառներ և ամենակատարելներ, նաև ամենաշնորհականներ՝ կայսերական ընտանիքի անդամներէն։ Իսկ ծերակուտականներու, հիւպատոսներու, ներքինապետներու, պատրիկներու, սեբաստոսներու, զօրավարներու, կիւրապալատներու, գանձապետներու, մեծապօլիտներու և ուրիշ բարձրաստիճան կոչերու կանչերու և իշխանապուն տիկնանց ու օրիորդաց անդադար չարժմունքը, անոնց ճոխ պերճանքն ու ասկեթել կերպասներ, ծիրանիներ, ակունք և մարգրիտներ աչքերը կը չլացնէին, աննկարագրելի էր. ինչպէս իւրաքանչիւրին իրարու հանդիպած վայրկեանին՝ սիրոյ, բարեկամութեան և քաղաքավարութեան ցոյցերը, որ Աստուած միայն դիտէր թէ՝ որքան ստելութիւն, որքան նախանձ, որքան հեռ կը ծածկէին մեծ մասը։

Եւ Ապոսմբէն Ուրէն այս ամէնը կը դիտէր և կը խորհրդածէր իր միամիտ կերպարանքին ներքև, մինչ դեռ մեծ չարժմունք մը, բոլոր պալատականները կը դղրդէր, իմացնելով թէ՝ կայսերական ներքին սենեակները բացուեցան։

Նոյն վայրկեանին, գինուորական հագուստներու պարզութեամբ մարդ մը, կորովի և քաջակառոյց կազմուածքով, պիտոյ աչք մը յանկարծ նետեց մեր պա-

տանիին և դէպի իրեն ուղղելով քալուածքը, հեգնող ամբարտաւանութեամբ մը վերէն վար գննելով՝

— Կ'երդնո՛ւմ, ըսաւ, որ ապստամբ Լեւոնին տղան ես դուն. առանց պատասխանին ալ սպասելու, չարունակեց. Հայրդ նախ երբեմն Կիլիկիա ճանչցայ, եղբայրդ հոս ճանչցայ, և քանի մը ներկաներու դառնալով՝ արհամարհանօք մը աւելցուց:

— Ասիածներն ալ իրենց վիժածը ունին, և իր երկայն սուրին չառաչիւնովը հեռացաւ, ու ամբողջ սեթեւեթեալ պալատականներ խորչելով ճամբայ կուտային իրեն, մինչեւ անհետացաւ:

Ծերը, որ իր երիտասարդ տիրոջը քով կեցած էր յարգանօք և արձանի պէս մինչև նոյն վայրկեանը կենաց նշան ամենեւին չէր տուած, այս վերջին նախատանաց ձայնէն յանկարծ ցնցուելով՝ աչքերը դարձուց անոր, որ անշարժ իբր անզգայ, հանդարտ ձայնով մը.

— Ի՞նչ է, բա՛րկէն, հարցուց:

— Լսեցի՞ր, տէ՛ր, այս մարդուն հայհոյութիւնը:

— Լսեցի:

— Գիտե՞ս թէ ո՛վ է այդ անզգամը:

— Գիտեմ, Անդրոնիկոսն է:

— Ո՛հ, թէ որ ինձ թողուէր...

— Գիտե՛մ ինչ պիտի գրուցես, գիտեմ թէ ի՛նչ կ'ընէիր, բայց քեզի ըսած եմ թէ՝ ես և ինձ հետ գրուելու՝ ոչ կիրք, ոչ բարկութիւն, ոչ զօրութիւն, ոչ ցոյց, ոչ խելք և ոչ զգայութիւն պիտի ունենան, ուրեմն դուն ալ պէտք է իմ օրինակիս հետեւիս՝ մինչև որ ժամանակը գայ: Համբերել և լռել, այս է մեր օրէնքը:

Եւ այս խօսքերը այնպիսի ցուրտ արեամբ և անհոգութեամբ ու կամաց ձայնով գրուցուեցան, նաեւ բարկէն այն վայրկեանին այնպիսի անհոգ ձև մը առաւ որ, ոչ կրցաւ նշմարել թէ՝ աս խօսքերը ապագային վրէժխնդրութեան օրէնքը կը պարունակէին:

Եւ ահա արքունի սենեկապետ մը մօտենալով այս մեր խումբին.

— Հայ Լեւոնի որդին Թորոս ո՞վ է, հարցուց։

Երիտասարդը իբր զգուշէ արթնցած.

— Ե՛ս եմ, պատասխանեց։

— Եկուր ուրեմն, կայսրը քեզ կ՚ուզէ, ըսաւ սենեկապետը։

Երբ գահոյից սենեակին առջեւն հասան, պահապանները ըստ սովորութեան Թորոսի վրայ փնտռեցին որ զէնք չի գտնուի. արարողապետը իրեն իմացուց թէ՝ ի՛նչ էր երկրպագութեան և չարժման ձեւը, և իբրեւ թէ կասկածելով լսողին իմացականութեան վրայ կրկնեց և ներս մտցուց։

Արծաթէ պատուանդաններով ոսկեզէն գահոյից վրայ նստած էր Մանուէլ Կոմնենոս կայսրը, զոր մեր պատմիչները կոչ Մանուէլ կ՚անուանեն, Կոստանդին Պէրպէրուժէնին որդին էր՝ որ Լեւոնը գերի տարեր էր։ Ցաղթանդամ և կորովի երիտասարդ մըն էր, պսակն ի գլուխ, գաւազանն ի ձեռին՝ չրջապատուած ի՛նչ որ բնութիւնը և մարդկային արհեստները սքանչելիք կրցեր են ստեղծել, չորս կողմէն չրջապատուած մեծամեծներէ և տիկիններէ։

— Վե՛ր կաց, որդիդ Լեւոնի, ըսաւ կայսրը, արեւ և ազատութիւն կը չնորհեմ քեզ, տուն և ռոճիկ և ամէն պէտքերդ գանձէն պիտի հոգացուին. ջանա՛ արժանի լինիլ բարութեանցս և երախտագիտութիւնն լինի քու առաքինութիւնդ։

Եւ դառնալով կղերականաց բազմաթիւ խումբին, ուր բարձր աստիճանի պատրիարք, մետրապոլիտք և եպիսկոպոսք ծանր և պատկառելի չարուած էին.

— Իմ կրօնական դիտաւորութիւնքս ալ, սուրբ հարք, ետքը ձեզի կ՚իմացնեմ, և կը փափաքիմ որ այս ազնուական երիտասարդին հոգեկան դաստիարակութեանն ալ խնամք չի մոռնաք։

Ապրին խոնարհութեամբ սուրբ հարք պատասխա-

նեցին՝ իրենց սայրասուր աչքերը Հայ երիտասարդին վրայ նետելով։

Կայսերական ընդունելութիւնը վերջացաւ և Թորոս դուրս ելաւ գահոյից սենեակէն և հազիւ թէ քանի մը քայլ հեռացաւ, փոքրահասակ մարդ մը, որ իր անձին մեծութիւն տալու համար՝ կրցածին չափ կանգնուն վիզը կ՝երկնցնէր, զուարթ երեսով մը իրեն մօտենալով։

— Կայսրը ինձ հրամայեց որ ձեր անձին պէտքերը խնամքով հոգամ, ուստի հրամայէ որ երթանք միասեղ ձեր բնակարանը ձեզի ցոյց տալու։

Թորոս անխօս սկսաւ հետեւիլ մարդուն։

Հազիւ թէ քանի մը քայլ գնացեր էր պալատի մեծ դրան, և ահա պարզ հագուած մարդ մը մօտեցաւ մեր կարճահասակ կոկոզավիզ պաշտօնատարին և կամաց ձայնով մը սկսաւ խօսիլ, և քիչ մը առաջ անցնելով մեր կարճուկը կանգ առաւ և բարձրկէկ ձայնով՝ բայց խոնարհաբար։

— Խնդրեմ, ըսաւ, իր բարձր վիզը վար առնելով, խնդրեմ, քիչ մը սա սենեակը մտնենք, որպէսզի լաւ իմանամ թէ ի՛նչ է ձեր յանձնարարութիւնը։

Երբ սենեակը մտան, մեր չորս անձերը, Թորոսին նատարան մը հրամցնելով, որուն մօտ արձանի պէս կանգնեցաւ Բարկէն, իրենք բաւական հեռացան, այն ատեն պաշտօնատարը ըսաւ չփոխած ձայնով մը։

— Ձեմ կրնար հասկնալ թէ իմ պաշտօնս ի՛նչ պիտի ըլլայ ան ատեն։

— Ձեր պաշտօնը պարզ ձեւ մը պիտի ունենայ և չատ հանգիստ։ Ի՛նչ ռոճիկ՝ ի՛նչ ծախք որ պիտի ընէք կամ համարուիք ընելու թէ՛ տան վարձքի, թէ՛ սրտնուդի, թէ՛ զգեստի, թէ՛ ծառայի և թէ վերջապէս ամէն բանի համար պարզապէս ծոցերնիդ դնելու նշանութիւնը պիտի քաշէք։ Ահա այսչափ, և ատ ալ կարճիկ չատ ծանր և անտանելի բեռ մը չի կրնար համարուիլ սևիկէ մարդու համար։

— Իսկ իմ պաշտօնս ի՛նչ պիտի ըլլայ։

— Կ'երեւայ որ չի կրցայ իմացնել, թէպէտ շատ որոշ գրուցել կարծեցի։ Փոխանակ այս ազնուական երիտասարդին խնամոց հոգը ունենալու՝ ծախքերն ընելու՝ վերջապէս իր մատակարարը ըլլալու ամենեւին բան մը պիտի չընէք. երբ կայսերական թոշակները կ'ելլեն, կ'առնէք ծոցերնիդ կը դնէք, ողորմութիւն կ'ընէք, եկեղեցիներուն կուտաք, ինչ կ'ուզէք կ'ընէք։

— Այդ իմացայ, բայց ես ի՛նչ պիտի ըլլամ։

— Տէր էք լինիլ ինչ որ կամիք լինել, ինչով որ կ'ուզէք զբաղիլ։

— Ի՞նչ գրուցեմ թէ որ հարցնեն այս երիտասարդին համար։

— Ես ձեզ կ'ապահովեմ որ մէկը բան մը պիտի չի հարցնէ, և դուք ալ ազատ կ'ըլլաք չպատասխանելու։

— Բայց թէ որ ետքը խնդիր ըլլայ…

— Իմ, այսինքն ինձ յանձնողաց կողմանէ, և սա Հայ երիտասարդին կողմանէ ամենեւին խնդիր մը չի կրնար ծագիլ, միայն քեզի կը մնայ խոհեմութեամբ վարուիլ քու հաշիւներուդ մէջ և չափազանցութեամբ բան ամենեւին չընել, որպէսզի վերջը խոյզ խնդիր լինելով թէ դու քու վաստակդ չի կորսնցնես և թէ՝… վերջապէս դու չի վնասուիս։

— Հիմա հասկցայ, բսաւ մեր բարեկամը խորին յարգանօք և զուարթութեամբ, շատ շնորհակալ եմ որ ինծի այսպէս տիրութիւն մը կ'ընէք և իմ շահերուս այսպէս կը պատասխանէք, սա ձեր բարեկամութեան չեմ գիտեր թէ ի՛նչ տեսակ շնորհակալութիւն ընեմ։

— Մի միայն մէկ կերպով, այսինքն լուռ և անշըշունչ մնալով, ամենեւին եղածին վրայ ուրիշներու հետ չի խօսելով և թէ որ կը ներէք ըսել՝ չի շաղակրատելով, վասնզի ան ատեն կ'իմացուի և զանձը ձեզի բան մը չի վճարեր։

— Իրաւունք ունիք. ուրեմն ես երթամ. քանի որ իմ պաշտօնս՝ յայտնի եղաւ։

— Այո, բայց միայն սա դռնէն դուռ մէկտեղ դուրս ելլենք։

— Շատ լաւ, սիրով, ըսաւ մարդը, և քանի մը քայլ առաւ դէպի դուռը, յանկարծ իբրեւ քունէ արթննալով և խելաբերելով դարձաւ իր բարի խրատատուին։

— Բայց դուք ինչ չահ ունիք, ըսաւ, այս գործիս այսպէս ըլլալուն որ ինձ այսչափ բարութիւն կ'ուզէք ընել, այդ կ'ուզեմ հասկնալ։

— Թէ որ դուք այսչափ կը հետաքրքրուիք, և ինձ այնպիսի բաներ կը հարցնէք որոնց պատասխանը չեմ գիտեր, ինձ ուրիշ բան չի մնար՝ այլ միայն քալել երթալ· վասնզի ինչպէս որ դուք բարձր հրամանաց հնազանդելու պարտաւոր էք, նոյնպէս և ես, թերեւս աւելի։

Ուստի, քիչ մը առեն կանգ առաւ, և դարձեալ մտածելէն վերջը՝ արթուն պաշտօնատարը հաչիւ մը ընելով որ այն մարդուն խօսքը մոռիկ ընելն էր իրեն համար չահաւոր։

— Գոնէ, ըսաւ, ինձ իմացուցէք որ ո՞ւր պիտի նստին աս անձինքը, որ երբ ինձ տեղեկութիւն մը հարցընեն կարենամ պատասխանել։

— Շատ լաւ, ըսաւ խօսակիցը, երթանք մէկտեղ։

———***———

ԳԼՈՒԽ Բ.

ԲՆԱԿԱՐԱՆ ԹԻ ԴԱՐԱՆ

Այսպէս, երկու յոյն առջեւէն և Թորոս ու իր ծառան ետեւնուն անցան արքունի դռնէն որ ի կրկէս կը հանէր, նոյնպէս կրկին յաղթական կամարներէն, և վերջապէս մտան բուն քաղաքը, ուր բարձր երկայն պատեր, մեծամեծ դռներով պալատներ և երեւելեաց տուներ կը նշանակէին, որոնց երբեմն կը յայտնէին փոքր և ցած փայտաչէն տուներ, և ուր տեղ-տեղ ժողովուրդը կը խռնէր, ինչպէս ամէն մեծ քաղաքներու մէջ սովորական է, և դարձեալ ամայի փողոցներ, մինչեւ հասան պարզ դրան մը առջեւ, որ բարձր քառակուսի պատի մը մէջտեղ բացուած էր, և երբ դուռը զարնուեցաւ՝ չուտ մը բացուեցաւ, սովորական պարտէզ մը տեսնուեցաւ քանի մը մեծամեծ ծառերով և խիտ առ խիտ վարդենիներով զարդարուած. պարտէզին վերջին ծայրը բնակութեան տունն էր, կրկնայարկ տուն՝ բոլոր պատուհաններն պարտէզին վրայ կը նայէին երեք կողմէն: Իսկ ինչ որ ծառայութեան կը վերաբերէր՝ միայարկ պարտէզին դրան քովի պատերուն տակ չինուած էր:

Դուռը բացողը իր հագուստներէն յայտնի՝ սովորական մաքուր տունի մը ծառայ էր, և երբ այս մեր չորս անձինքը ներս կը մտնէին, տարեց կին մը խոհանոցին դռնէն գլուխը դուրս երկնցնելով կը նայէր բնական հետաքրքրութեամբ մը: Դռնէն ներս ոտուընին դրածնուն պէս առջնորդը դարձաւ ըսաւ կարճուկին.

— *Բարեկամ, ահա տունը ճանչցաք կարծեմ, ուրիշ փափաք մըն ալ:*

— *Ոչ, այլ···*

— *Ուրեմն մեր կողմնակի դաշնադրութիւնը կա-*

տարեալ է, ըսելով այնպիսի ձեւ մը առաւ որ կ'իմացընէր դիմացինին թէ երկար խօսելու ժամանակ չկար. ուստի ան ալ հակնալով բարեւ մը տուաւ և դուրս ելաւ՝ թողլով իր երեք ընկերները այդ տան առանձնութեան չորս պատերուն մէջ, որ տակի կանանոցի կամ կուսանաց վանքի մը կը նմանէր եթէ իր փոքրութիւնը չլինէր: Երբ դուռը գոցուեցաւ՝ ան տեսն անծանօթը պարզ և խորին յարգանօք դարձաւ Թորոսին և ձեռքով տանը ներքին դուռը ցուցնելով.

— Կ'ուզէ՞ք, իշխան, ձեր բնակարանը տեսնել, ըսաւ, և ինչ որ պակաս կայ հրամայել ձեր ծառային:

Իսկ ան որ տարիներէ իվեր բացի Բարկէնէն ուրիշէ մը այսպիսի վարմունք չէր տեսած, դարձեալ ամենեւին զարմանք ցոյց չի տալով իր անտարբեր կերպովը առաջ անցաւ. գտաւ փոքրիկ սրահ մը, երկու կողմը, որոնց մէկը սեղանատուն էր, միւսը հիւր ընդունելու սենեակ, իրենց ամէն կարասիքով, սրահին ծայրը սանդուխ մը որ վերի յարկը կը տանէր, ուր նոյնպէս երկու սենեակ կար, մին անկողնոյ, միւսը՝ աշխատութեան, ուր բացի կարեւոր բազմոցներէ և կարասիքներէ, կային մաքուր պէնքեր պատերէն կախուած. անկողնոյ սենեակը ազնուական երիտասարդի մը պէտք եղած ամէն զգեստեղէնք կային, նոյնպէս անկողնոյն պարզ հանդերձանքը կ'իմացնէին թէ արքունի կնոջ մը աչք կամ ձեռք անցեր էին հոնկից փոքրիկ բաղանեաց խուց մը՝ անկողնի սենեակէն դռնով մը կը զատուէր: Երբ աս ամէնքը տեսան, առաջնորդը դարձեալ.

— Դեռ ի՞նչ բանի որ պէտք ունիք, իշխան, խընդրեմ, հրամայէք, ըսաւ:

Իսկ Թորոս առաջին անգամ իր սուր աչքերը ցուցընելով դիմացինին, ըսաւ.

Վայրկեան մըն ալ սա սենեակը դառնանք:

Եւ երկրորդ անգամ դիմացի սենեակը մտնելով՝ չիտակ ձեռքը երկնցուց կորաձեւ ահագին սուսերին,

որ պատէն վար կախուած էր, վար առաւ՝ կէս մը քաշեց պատեանէն՝ զննեց, և ճանչնալով իր հօր Լեւոնին սուրը, և դարձեալ իր տեղը դնելով՝

— Բարեկամ, գրուցեց հատիկ հատիկ բառերուն վրայ կենալով, կը գրուցես անոր որ աս տունը պատրաստեց, եթէ հրեշտակ է, իմ սրտիս կէսն իրն է այս վայրկեանէս, և կեցաւ։

Մարգը՝

— Երբ հրաման ընէք Հոստեդի սպասաւորին՝ պատրաստ եմ միշտ ձեր ծառայութեան, ըսաւ և խոնարհ ձեւով ողջունեց ու դնաց։

Ան տեն Թորոս դառնալով ծառային.

— Բաբկէն հայրիկ, ըսաւ, սա տանը դիրքը տեսա՞ր, ել, քանի մուքը չէ կոխած, չուրջը պտոյտ մը ըրէ, դիտէ՝ առանց դիտելու, տես՝ առանց նայելու, նայէ սա տանը կռնակը ի՞նչ տեղի կը պատասխանէ, սա պատը ինչի՞ յեցեալ է, տո՞ն է թէ պարտէզ, տեղեկութիւն մը։ մի ուշանար որ կերակուր ուտենք։

Երբ Բաբկէն դնաց, ելաւ Թորոս անչչունչ քննելու տախտակամած պատերուն չէնքերը, ամենէն փոքրիկ ճեղքը մանր զննութեան նիւթ եղաւ իր արծուի աչքերուն, և վերջապէս անկողնոյ սենեակին մէջ կանգնեցաւ հատուածոյ տախտակի մը առջեւ և հեգնական ժպիտ մը ծնաւ իր շրթանց վրայ։

— Ահա՛ իմ փնտռածս, կ'ըսէր, դաւաճան տախտակ, դուն բիւզանդացի դուռ մրն ես, բայց ի՞նչ կը ծածկես քու կռնակդ, իրաւ սա անկողինը, սա բեհեզայ վարագոյրներըս, սա զգեստներուն ծալքերը նաեւ կը գրուցեն թէ հրեշտակի մը թեւերը անցեր են անոնց վրայէն, բայց հազար տարի առաջ վկայուած է թէ խաւարի հրեշտակներ կային որ լուսոյ հրեշտակաց կերպարանք կ'առնէին, և սա քաղքիս մէջ՝ սա անիծեալ Բաբելոնին մէջ լուսոյ հրեշտակ, ի՞նչ անկարելի հրաշք է։ լա՛ւ, այս ամէն բան աղէ՛կ, բայց հօրս սուրը ներսի սենեակը կախուած, ի՞նչ կը նշանակէ, ո՞վ

կը նշանակէ․ կի՞ն մը, բայց այդ սուրը յաղթանակի յիշատակաց գանձատունէն հանուած է, ինչ տեսակ կին կրնայ ըլլալ։ Բայց այսօր ինչչափ նոր պատահարք իրարու կը յաջորդեն․ բանտէ ազատիլ՝ եղբօրս դաւաճանը տեսնել որ զիս կ'արհամարհէ՝ կայսրը ու իր ամբարտաւան պատգամը, որ մինչեւ իմ հոգիս հայութենէ հանել կ'ուզէ, ինչպէս իր բոլոր ժողովրդեան հոգին քաղեր իր քահանաներուն հետ բաժներ և Աստուծոյ բան մը չէ ձգեր։ Ոհ թէ որ այդ մարդը իր թագին և իր ժողովրդոց օգուտը ճանչեր, կամ թէ ես իր տեղը ըլլայի՜․․․։ Ես իմ բանտիս մէջ ինչ որ իմ ազգիս՝ իմ տոհմիս անցեալին վրայ սորվեցայ իմ հօրմէս, ինչ որ աս հին Յունաց և արդի Հռոմոց վըրայ ուսայ իրենց գրքերէն՝ որ իրենց վանքերուն գրատանց մէջ փոշոտած և որդնոտած էին թէ որ այդ մեծ թագով պսակեալ գլուխը ուսած ըլլար անշուշտ այդ յիմար ճարատանքը ինձ չէր ըներ․ և փոխանակ զիս նկուն արհամարհելու՝ իմ ազգս հալածելու արեւելեան քրիստոնէութեան փաղանք մը կը կազմէր՝ կեդրոնացնելու համար իր ազգը և զմեզ, որպէսզի արեւելքի և արեւմուտքի կարենար դիմանալ, որոնց կամ մէկուն և կամ միւսին առջեւ օր մը դիաթաւալ պիտի կործանի և այս մայրաքաղաքը պիտի դառնայ Անի մը հափափեալ և առեւանգեալ։ Բայց, ո՜վ զիս մոռացեալս, ծովուն անապատի բանտեալս՝ յիշել տուաւ այդ տղայամիտ կայսեր որ ինձ [illegible] կը շնորհէ․ ո՛հ, իմ սեւ լերան պայծառ արեւս, ե՞րբ քու սև ժայռերուդ վրայ պիտի կանգնիմ, և զԹորոս ան ատեն պիտի տեսնեմ իմ ազգս և օտարները, չէ՛ թէ տղայ մը որ վերէն վար կը կշռեն, այլ հսկայ մը՝ որու հետ խօսելու համար պէտք է վարէն վեր խօսին․ և պէտք է այդ Անդրոնիկոս համոզուի թէ կորիւնը առիւծ է․ ո՛հ դաւաճաններ, խեղճ երիտասարդ մը իրօք առիւծ էր կորիւն առիւծու, իմ եղբայրս, իմ Ռուբէնս ճիշտ այսօրուան տարիքս ունէր, առիւծի ուժ առիւծի սիրտ

ունէր· աչքին լոյսն առիք՝ արեւը խաւարեցուցիք· երեք մտանք բանտ, անոնք հոն հալումաշ մեռան, և ես կ'ելնեմ, բայց խրատուած անոնց օրինակէն և անոնց սխալներէն: Ո՛վ Աստուած իմ, տո՛ւր ինձ մտաց կարողութիւն չի մատնելու զիս մինչեւ որ Ռուբինեան խաչին դրօշակը տնկեմ Տորոսի բարձանց վրայ: Բայց ահա առջի քայլերս ինձ կը ցուցնեն աս խաւարին մէջ, այս անօք անօգնական թշնամի երկրին մէջ բարեկամ ձեռք մը առ իս կարկառեալ, բայց բարեկամ հազար ձեռքեր միթէ իմ հարազատիս չէի՞ն կարկառեալ գեղեցիկ՝ անձնեայ՝ կորովի՝ անվեհեր՝ սիրելու համար, բարեկամութեան համար միայն ստեղծուած· ո՛վ կրնար ըսել թէ մարդ մը կրնար զանուիլ որ ղինքն ատէր, կանայք բոլոր իրեն սիրահար էին, երիտասարդք բոլոր իր ձեռքը կը փնտռէին, ո՛հ բիւզանդեան սէր, ո՛հ բիւզանդեան բարեկամութիւն· աս քաղաքիս պարիսպները ինչո՛ւի անիծեալ կիրք կը պատսպարեն· այդ պալատին ոսկեզօծ չողչողուն գմբեթները քանի զազիր ապականութեանց պարիսպներ են: Իրաւ հօրս սուրը իմ սիրտս չարժեց, բայց միթէ Անդրոնիկոս ինք չի՞ կրնար լինիլ այդ սուրը հոս՝ սա պատէն վար կախել տուողը, որպէսզի զիս ալ եղբօրս ճամբան ղրկէ և ազատի ան վրէժխնդրութենէն թէ որ Ռուբէնի նման եղբայր մը կայ··· բայց Աստուա՛ծ, բայց Մե՛ծ ի՞նչ եղան, ձայներնին չի կայ· թէ որ անոնք չարժէին, կեանքի նշան տային, զիս բանտէն հանող մը անշուշտ չէր գտնուէր··· կիլիկիա ի՞նչ վիճակի մէջ է, ո՞վ ինծի տեղեկութիւն մը պիտի կարենայ տալ··· ես··· այո՛, ես պէտք է անձամբ երթամ, բայց մինչեւ այն օրը ես պէտք է ըլլամ ան հոգւմայեցոյն պէս, որ իր հայրենիքը ազատելու համար սուտ խենթ եղաւ, ես ապուշ կ'ըլլամ, և թէ որ նա զիս այնպէս կարծէ՝ հաւանական է թէ բոլոր պալատականք այնպէս պիտի կարծեն: Բայց ապուշ մը կին կրնա՞յ սիրել··· այդ դուռը գնող, այդ սուրը կախող ձեռքը իմ դիմակս հաւանա-

կան է թէ կ՚ուզէ սկրթել... տեսնենք ո՛վ պիտի յաջողի այս խաղին մէջ, և յաղթութիւնը որո՞ւ պիտի ըլլայ։ Անշուշտ իմս, այո՛, իմս պէտք է ըլլայ, վասնզի ես ցամաքի և ծովու պիտի տիրեմ. այս է գուշակութիւնը... այո՛, գուշակութիւն երազի. բայց ի՛նչ է երազը, ո՛վ կրցեր է մեկնել անոր ուսկից գալը, ի՛նչ է անոր նշանակութիւնը... Ես ուզեցի իմանալ երազը՝ Մովսէսի Ծննդոց գրքէն մինչեւ Գորգիաս Լեոնդացի, Դանիէլի Բաղտասարէն մինչեւ Բռօթակօր Ապտերացի, և համոզուած եմ թէ երազները նշանակութիւն ունին, երբ որոշ են, պարզ՝ հոգւոյ յստակութեան քունի մէջ և ծնունդ՝ հանդարտութեան միտքի. ու իմ փառաւոր ծերս, իրաւ ի աստուածային կերպարանք ունէր իր վսեմ և լուսաւոր դէմքով, իր փառահեղ մօրուքով, իր նշուլազեղ աչօք, որու ակընթարթը զիս տղայութենէ ի մարդ փոխարկած էր երբ արթնցայ։

— Ի՛նչ, ըսաւ հայրս Լեւոն, հայր՝ հայրենի հող, ձուկը ծով կը նշանակէ, դուն ծովու և ցամաքի պիտի տիրես, ու ես չպիտի տեսնեմ։

Եւ իրօք քանի մը օր անցաւ ու ինք մեռաւ, և ես մնացի մինակ սա աշխարհիս վրայ օտար, բանտարկեալ, պաշարեալ բոլոր իր թշնամիներէն... իր թշնամիները թէ որ մինակ ըլլային. բոլոր հայութեան թըշնամիներէն, վասնզի ես թէ որ բանտէն կ՚ազատիմ այսօր, անշուշտ հայ մը չկայ աշխարհքիս վրայ որ հայուն անկախութիւնը և ազատութիւնը մոռծէ։ Միթէ իմ պապերս Ռուբէն, Կոստանդին, հօրեղբայրս Թորոս և հայրս Լեւոն թէ որ ուզէին՝ թէ որ խնդրէին յունական արծւոյն սօթտած թեւերուն տակ մտնել Լամբրոնական Օշիններու, Հեթումեաններու պէս ուրանալով հայութեան իրաւունքը, հայրենեաց և ազգութեան սէրը, միթէ այս թուլամորթ և քնէած կայսրերը, որոնք անգործ ամբարտաւանութեան, փառաչոտութեան և աստուածաբանական վարդապետութեանց սասեր-

ներու տակ կը թաւալին, կը մերժէ՞ն զանոնք. քաւ լիցի։ Բայց անոնք արքայական արիւն ունէին երակներնուն մէջ, և այն նշանաւոր օրը կը յիշէին, ուր հայ ժողովուրդը սինլքորը, ռամիկը, շինականը, որ ազնուական չէր, որ ազատ չէր, որ եկեղեցական չէր, ոչ Վեստ Սարգիսի պէս, ոչ հրաշագործ Գետադարձ կաթողիկոսին պէս, ոչ Կիրակոս երէցի պէս, կ'երթար կը դիմէր Վահրամին և անոր քաջութեան ընկերացած ջարդ ու բուրդ փախստական ընելէն վերջ յունական բանակը, որ Անիի բանալիները մատնութեան նշան ձեռքը, կուգար քաղաքը պահանջելու, և նոքը՝ զէնքերը թողած յուսահատ և լքեալ Աշոտներու, Սմբատներու, Գագիկներու գերեզմանաց վրայ վերջին և անյուսութեան արցունքը կը թափէր. ահա այդ ժողովրդեան սէրն էր որ կ'ոգեւորէր իմ պապերս և յունական ատելութեամբ ու արդար վրէժխնդրութեամբ կ'ելնէին Տօրոսի բարձանց վրայ կանգնելու ազատութեան դրօշակը, և ես այդ սիրտը ունիմ և կ'զգամ, ես, որ չէ թէ միայն իմ նախահարցս զաւակն եմ, այլ այս օտարական յունաց դրականութեան, որ չեն գիտեր և չեն ճանչնար իրենց Լիգուրկները, իրենց Լէոնիտասները, իրենց Արիստիդները, այլ կը նստին ժամերով և օրերով կը վիճին, կը կռուին և կը հալածեն իրենց դաւանակից եղբայրները կաթիլ մը ջ--րի, հացի մը խմ-րի, անիմանալի բ--ի մը մեկնութեան համար։ Խելագարնե՛ր, թէ որ Աստուած տայ ինձ կատարել իմ փափաքներս, ո՛հ, գիտեմ թէ ինչ կ'ընեմ. բայց յոյսերս մեծ, և վիճակս դժուարին է. տեսնե՛նք։

Այս խորհրդածութեանց վրայ էր երբ Բաբկէն ներս մտաւ։ Իսկ Թորոս զինքը առանց խօսեցնելու միւս սենեակը տանելով հարցուց թէ ինչ տեսաւ և ինչպէս կ'երեւակայէր՝ բարձր պատերէ զատ բան չէր կրցած նշմարել։ Ուստի առանց ժամանակ անցնելու՝ իջան ընթրելու. վասնզի արդէն ճաշու ժամանակը անցեր էր, և իրենք առաւօտուընէ մինչեւ երեկոյ դեռ բան

չէին կրցեր ուտել։ Բայց անօթութենէն աւելի հետաքրքիր էր Թորոս իմանալու թէ ինչ էր կերակուրի պատրաստութիւնը այս անսովոր տան մէջ, ուր դառնակալ ձեռք մը կը նչմարուէր կամ սրտի կամ կենաց։ ուստի իջաւ սեղանատունն, և երբ ակնարկեց Բաբկէնի նատիլ սեղան իրեն հետ, երբ ան կը քաչուէր ըսաւ։

— Բաբկէն հայրիկ, թէ որ պարագաները պահանջեն, ես քեզի կ'իմացնեմ թէ՝ ե՛րբ ինձ սեղանակից պիտի չըլլաս, իսկ ուրիշ ժամանակ մեր բանտի սովորութիւնը չենք փոխեր, և որոշ գիտցիր թէ ինձ աւելի ախորժելի է հօրս հաւատարմին և իմ տղայութեանս խնամածուին անուշ հացն ու պանիրն ուտել, քան թագաւորաց չնորհեալ խորտիկները օտարներու հետ վայելել։ ու նստեցան։

Կերակուրներն ընտիր և համեղ էին առանց չռայլութեան, գինին ազնիւ էր և պուտղները պատուական, Թորոս առանց բառ մը ղրուցելու ելաւ սեղանէն, տան սպասաւորը որ կը ծառայէր, հարցուց ան ատեն թէ՝ ի՞նչ հրաման ունէր երկրորդ օրուան կերակրին համար։ իսկ Թորոս պարղութեամբ պատասխանեց։

— Այսօրուան կերակուրը ո՛վ քեզի պատրաստել հրամայեց անոր կը հարցնես։

Եւ ինք քաչուեցաւ վերնայարկը, նախ Բաբկէնի ապսպրելով վարի հիւրի սենեակը անկողին մը տարածել և պահակիլ ու միչտ արթուն քնանալ։

— Թէպէտ, աւելցուց նա ժպտելով, այդպիսի պատուէր մը աւելորդ էր այնպիսի մարդու մը համար որ 12 տարեկան սկսած էր հօրեղբօրը և հօրը ամէն պատերազմաց գտնուիլ և խելամուտ էր թէ թչնամեաց բանակէ չրջապատեալ՝ միչտ զգոյշ պէտք էր ըլլալ։

Եւ առանց երկար խորհրդակցութեան մտաւ անկողին ու պառկեցաւ, իրրեւ թէ իր հայրենի վահկայ բերդին տղայութեան ապահով սենեակը եղած ըլլար,

և քունը թէպէտ քանի մը ժամ ուշացաւ վրայ հասնելու, բայց վերջապէս այնպիսի տարիքի մը մէջ, օրուան զանազան դիպուածներու պատճառած սրտայուզութիւնը յաղթեցին կամքին զօրութեան և քնացաւ։ Երբ արթնցաւ, ինչպէս տղայութեան սովորութիւնն էր, մէկէն ցատկեց անկողնէն և բնականաբար աչքը դարձուց խաբուսիկ դրան, որ անշարժ պատի մը կերպարանքը կը պահէր. պատուհանը բացաւ և տեսաւ որ Բաբկէն պարտէզին մէջ անխռով կը շրջագայէր. երիտասարդին ակնարկին վրայ՝ վեր ելաւ, և առաջին նայուածքը՝ յար և նման Թորոսի՝ խաբուսիկ դրանը եղաւ։

— Բաբկէն հայրիկ, ըսաւ իշխանազունը, ի՞նչ հետազննին աչք կը նետես այդ պատին վրայ, ի՞նչ տեսար։

— Հիմայ չէ որ տեսայ, պատասխանեց Բաբկէն, երէկ տեսայ ես այդ դուռը, բայց վտանգը իմ կարծածիս պէս չելաւ։

— Ի՞նչ ըսել կ'ուզես։

— Ան կ'ուզեմ ըսել թէ ես կը կարծէի որ այդ դռնէն սուսերաւոր թշնամի մը պիտի ելնէ, իրօք թշնամի մը ելաւ, բայց իմ կարծած տեսակէս չէր։

— Ի՛նչ կ'ըսես, Բաբկէն, բան մը չեմ հասկնար։

— Դուն ինձ ըսիր թէ «արթուն քնացիր», և ես, արդէն միտքս դրած էի, բայց ի՛նչ օգուտ, արթուն քնանալ վարի սենեակը՝ անկողնին վրայ տարածուած, ուստի պէտք էր այնպիսի դիրք մը առնէի, որ տանը մէջի շարժումները տեսնէի և Հայոց միակ յուսոյն վըրայ հսկէի. ուստի երբ ամէն ձայն դադրեցաւ քաղաքին մէջ՝ քիչ մըն ալ անկողին փոխենք ըսի, ելայ կամաց մը իջայ պարտէզ ու սօսի ծառէն յարմար անկողին մը չգտնելով՝ անոր վրայ զետեղուեցայ. և իրօք, մինչև կէս գիշեր ամէն տեղ լուռ էր և խաւար, բայց յանկարծ պատդ տեսայ որ ճեղքուեցաւ և տկար լոյսի գիծ մը նկարուեցաւ. ձեռքս սա պահած թուրիս տա-

րի, Ս. Գրիգոր Լուսաւորիչ, ըսի, ինձ համբերութիւն տայ...

— *Ի՞նչ, պիտի ցօռայի՞ր։*

— *Աստուած չընէ՛. ճիւղէն ներս պիտի ցատկէի, մենք մեր Սեւ լեռը լաւ կը ցատկենք, բայց միջոցը չատ էր, պատուհանը նեղ, անչուշդ ցատկելն անհնար՝ եկողը կրնար փախչիլ, մանաւանդ որ լոյսը տկար էր, ուրեմն՝ եկողը վախկոտ, ու պէտք էր սպասել, և վայրկեանը տարի մը եղաւ. լոյսը երկայն, վերջն վար գիծը սկսաւ չարժիլ, բայց անզգալի կերպով, և ահա գլուխ մը տեսայ. փառք քեզ Լուսաւորիչ ըսի, սուրը տեղը դրի. սատանի գլուխը՝ կնկան մըն էր. բայց ի՛նչ կ'ուզէր. մարիկ կ'ընէր, կ'ուզէր իմանալ թէ դուն իրօք քուն ես. երբ ապահով եղաւ, դուռը կատարեալ բացուեցաւ, քօղարկուած լուսով մը ձեռքը մտաւ սենեակը, նախ զգուշութեամբ սենեակը զննեց, վերջը կամաց կամաց մօտեցաւ դէպի քեզ և երբ իր երեսը տեսայ՝ դիս դող առաւ։*

— *Ինչո՞ւ, ի՞նչ կար երեսին վրայ, ի՞նչ էր։*

— *Լուսոյ պէս աղուոր էր. սատանան երբ աղուոր է, ես չատ կը վախնամ. մանաւանդ հիմա, քեզ կը դիտէր, քու վրադ կ'աղօթէր. ես ալ կ'աղօթէի որ այդ դեղեցիկ սատանային ճանկէն Լուսաւորիչ քեզ աղատէ. քանի մը վայրկեան կեցաւ, և վերջը գիտես թէ մէկը դինք ցնցեց, առաւ իր լոյսը և ինչպէս անչըշունչ մտաւ՝ նոյնպէս հալածեցաւ գնաց։ Տեսիլն անհետացաւ եղաւ։*

— *Այս էր բոլոր քու տեսիլդ ու վախդ, Բարկէն հայրիկ, ըսաւ ծիծաղելով Թորոս։*

— *Այդ կինը թէ չատ աղուոր չըլլար՝ չէի վախնար։*

— *Կ'իմանամ, կը վախնաս որ խելքս անոր կ'երթայ և մեր լեռները կը մոռնամ, այնպէս չէ՞։*

— *Այո՛, ատոյգն ալ ատ է։ Թէ որ այդ կինը ատ քաղաքը ձգէ՝ քեզի հետ գայ, իր նզով հաւատքը թո-*

ղու, Լուսաւորչի հաւատայ, մենք անիկա մեր լեռներուն Թագուհի կ'ընենք, բայց հոռոմ կինը անդնդաձ է. դու ալ իշխանը՝ լաւ ես, խելօք ես, գիտուն ես, շատ կարդացող ես, վարդապետի չափ բան գիտես, բայց կնիկ տեսած չունիս. վախնամ որ, ինչպէս մեր հայու գիրքերը մոռցար ու վանքին բանար հոռոմի գիրքերը կը կարդայիր, մեր կնիկներն ալ չմոռնան այդ հոռոմի կնկան համար։ Ես Լուսահոգի հօրդ կ'ըսէի.

— Տէ՛ր, մեր Թորոս իշխանը լաւ է, բայց այդ նըզոված ազգին գրքերը կը կարդայ, վախնամ Լուսաւորչի հաւատքը մոռնայ։ Նա ինձ կ'ըսէր.

— Բարկէ՛ն, Թորոսէն մի վախնար, նա ինձմէ խելօք՝ հօրեղբօրը պէս է, օր մը մեզ պիտի մոռցնէ, մեզմէ քաջ ու մեզմէ լաւ պիտի ըլլայ, դու հոգ մի ընէր, կը տեսնես։

Ես ալ անհոգ կ'ըլլայի, բայց երբ կը տեսնէի Նարեկը բարձի Թոզի ու որդնոտած, փոչոտած հոռոմի գիրքերը գայտուկ կը բերէիր և գիշերն իլուռ կը կարդայիր, Աստուած պահէ մեր իշխանիկը, կ'ըսէի։ Հիմա տեսայ այդ կինը, իր դեղձան մազերը ոսկեկապ ձգած կռնակէն, որ ականջդ իվար քեզ դիւթել կը ջանար, վախն առաւ պիս, Աստուած քեզ պահէ, Լուսաւորիչ քեզ լոյս տայ։

— Հոգ մի ընէր, Բարկէն հայրիկ, Աստուած կը պահէ. իմ սիրտս քիչ մը ապահովցաւ. ինչպէս հոռոմց գրքերը պիս ապահով ըրին իրենց կրօնքին վտանգէն, իրենց կռնակք ալ զմեզ կ'ապահովեն իրենց ծրանց վտանգէն։ Դուն չատ լաւ ըրեր ես, այս դիշեր անկողինդ Թուչուններէն փոխ առեր ես, ալ ապահով կրնաս գիշերները քնանալ, վասնզի Թշնամին քու կարծածիդ չափ զօրաւոր չէ, ո՛վ գիտէ Թէ նիզակակից մըն ալ չէ մեզի։

— Աստուած պահէ հոռոմի մը նիզակակցութենէն. ըսաւ ծերուկը, երևսը խաչակնքելով, Հարցուր այդ փրանկներուն Թէ ի նչ չահ ըրին աստոյ օգնութենէն,

հոռոմը կը խոստանար անուշ անուշ բարեկամութիւն, պաշար, առատութիւն, միւս կողմէ ձեռքի տակէ խոտերն ու արտերը կ'այրէր, ցորենն ու գարին ջուրը կը թափէր, գեղն ու քաղաքը անապատ կ'ընէր, երբ մեր կիլիկիա հասան, քու պապուդ օրը՝ հայրս կը պատմէր, Աստուած լուսաւորէ անոնց հոգին, ձի չէր ձեացեր տակերնին, ճամբան ամէնն ալ սատկած էին, մարդիկ ըսես, հալումաշ եղած անօթութենէ, հիւանդութենէ, գիտես թէ բարակ ցաւի էին հանդիպեր, մենք կը յուսայինք որ ամէնքը կը մեռնին, ան քալ պարոններն ու փաթերները թէ որ մեր հայու հացը չուտէին՝ երուսաղէմ չէին մտներ, բայց ան որ շատ խելօք մարդ էր, Աստուծոյ սիրուն համար ալ, իր սիրուն համար ալ, անոնց թաղաւորին գնաց, պէտքերնին լեցուց· կերան, խմեցին, ութ օր չանցաւ՝ ամէն մէկը մէյմէկ ցուլ դարձան, ուժովցան, գնացին ամէն տեղ առին, Ս· Գերեզմանն ալ ազատեցին· ինչ օգուտ, սա Փռանկները ուժով են, քալ են, լաւ բազուկ ունին, բայց գլուխնին դատարկ է, խելք չունին, սա Հոռոմները հակառակն են, ուժ չունին՝ բայց շատ գիտեն, խորը կը տեսնեն, նայէ՛ անոնց տէրտէրներու աչքին, դժոխքի ճրագ կը նմանի, գիտես թէ սատանան մէջը կը պլպլայ: Ես աս գիչերուընէ իվեր հոռոմ մարդկանցմէ աւելի կիներէն կը վախնամ:

— Փուճ տեղը կը յոգնիս, Բարկէն, ըսաւ Թորոս լուրջ կերպով, մենք հիմա քարէ, փայտէ բարեկամ մը չունինք, պէտք է որ պատրաստուինք աս անիծեալ քաղաքէն փախչելու, ծոցերնիս ատակ մը չունինք որ նաւու մը վարձք կարենանք ընել, քու ըսածիդ պէս թէ որ խելօք ըլլանք և երբ առիթ մը պատահի ու անկից օգուտ քաղել չգիտնանք, մենք ալ քու Փռանկներէդ աւելի դատար գլուխ կ'ըլլանք: Դուն նայէ սա քաղաքը, այսօր պտոյտ մը ըրէ, տե՛ս, նայէ հայ մը կը տեսնես թերեւս, ամէն հայու ականջ մի դներ, հայերէն խօսող ուրացեալ հայ կարելի է չատ գտնես, բայց սրբ-

տով հայ չատ քիչ կայ, մանաւանդ տէրտէրներէն ըզգուշացիր, անոնց լաւը սուրբ է, բայց դէշը սատանայէն ալ վատ է։

«Երբ իմ վրայ խօսք դառնայ, ըսէ թէ ապուչին մէկն է, ըսէ թէ միտքը բռնուած տարտամ մարդ մըն է, հօրը հիւանդութենէն վերջը փոխուեցաւ ըսէ, ցաւէ՛, ողբա իմ վրաս։ Իսկ թէ որ մարդու մը հանդիպիս, իրօ՛ք ճշմարիտ մարդու մը, քանի մը տեսութենէ վերջ, ինձ իմաց տուր անունով, տեղով, անցեալով և յետոյ երբ որ ուզեմ ինձ կը բերես։ Ահա՛ քու ընելիքդ։

— Լա՛ւ, ըսաւ Բաբկէն, և ելաւ երթալու։

Շատոնց էր, լեռնի մեռնելէն վերջը, այսչափ երկար խօսակցութիւն չէր ունեցեր իր երիտասարդ տիրոջ հետ, ուստի ուրախ էր սրտով, թէպէտ դէմքը ծիծաղի սովորութիւնը մոռցեր։ Եւ երբ դուրս կ՛ելլէր, ձայնեց Թորոս։

— Բաբկէն հայրիկ, փող ունի՞ս։

— Մէկ փող չկայ, բայց Աստուած ողորմած է։

— Ի՛նչպէս։

— Երբ ոտք չունէինք՝ Աստուած ոտք տուաւ, հիմա ալ ատակ չունինք, Աստուած մեծ է՝ կուտայ։ Դուն հոգ մի ըներ։

ԳԼՈՒԽ Գ,

ԽՆԱՄԱԿԱԼ ՁԵՌՔԸ

— Լա՛ւ, ըսաւ Թորոս ժպտելով՝ երբ Բաբկէն գնաց, աղէկ գիտէ ծերուկը որ ես ալ փող մը չունիմ. պատուակա՛ն մարդ, Աստուած իրեն յաջողութիւն տայ. տեսնենք ինչպէ՛ս կը դառնայ և ե՞րբ, վասնզի այն մարդոցմէ մին է՝ որ պարապ դառնալ չեն գիտեր: Ի՜նչ մտածողութիւն՝ ծառին վրայէն հսկել իմ վրաս, և շնորհիւ Բաբկէնի՝ իմացայ թէ ո՛վ է այն անձը որ զիս կը խնամէ, թէ որ այդ խնամքը ծուղակ մը չէ. վանքի մը մէջ բանտարկուած անձի մը սիրահարուի՛լ, ուսկի՞ց զիս տեսեր և ո՞ւր ճանչցեր է. ահա չորս տարի է որ աշխարհի հետ մեր ամէն յարաբերութիւնները խզուած էին, սենեակ մը երկաթէ վանդակներով մեզի կը ներէր կղզիին բարձրութենէն տեսնել ծովը՝ շրջապատուած, և խեղճ հայրս երկու հողի վրայ աչքերը սեւեռած, կը նայէր ան հողը՝ որ Ռուբէնի գերեզմանն էր և որուն քով ինք պիտի թաղուէր, և ծովէն անդին՝ քիչ մը հեռուն Ասիոյ ծովափունքը, որոնց շարունակութիւնը կ'երթայ մինչեւ Կիլիկիա: Կիլիկիա՜, ուր երբեմն, թէպէտ տղայ, կը յիշէի առիւծը՝ որ Տօրոսի բարձունքին վրայ կանգնած՝ կը դիտէ, ահա՛ մեր սահմանը կ'ըսէր, որ Աստուած որոշեր է. ահա սա լեռներուն գիծը և ծովի ալիքներուն փայլը, թէ որ կարենայի՛նք հայութեամբ լեցնել այդ երկիրը: Կը յիշեմ նաեւ այն օրը, որ ան դղեակը դարձաւ մեծ պատերազմէ մը վերջը, ուր շարունակ ամիսով հօրեղբօրս հետ մէկտեղ Սկիւթացւոց ահագին բանակի մը դէմ կը պատրաստուէին, ի՜նչ սոսկալի ամիս էր ան: Ես, մօրս և եղբօրս հետ կ'ելնէինք մեր լեռներուն վրայ այցելութեան այն խեղճ ժողովրդեան, որ փախեր ցըր-

ուուեր էին կիներու, տղայոց և կենդանիներու բազմութեամբ ապաստանարան գտնելու Տօրոսի ժայռերուն վրայ. մարդիկ բոլոր գիշեալ՝ հօրեղբօրս և հօրս հետ բարբարոսներու բանակը կը դիտէին, որ չբաւականանալով աւարներով, գերութեամբ ու կործանմամբ, նաեւ կ'այրէին ու կը վառէին գիւղեր, աւաններ ու քաղաքներ, արհաւիրք և սարսափ պատած էր ամէնքին, ամէն անհամբեր, հօրեղբօրմէս ակնածողներ, հօրս աննկուն և յանդուգն քաջութիւնը գիտնալով իրեն կը դիմէին և կ'ըսէին.

«— Մինչեւ ե՞րբ պիտի սպասենք, դուն ե՛լ, մենք ամէնքս քեզի հետ ենք, հատանք, լմնցանք, մինչեւ ե՞րբ սպասենք։»

Իսկ Լեւոն, հայրս կը պատասխանէր.

«— Տղա՛ք, խենթեցա՞ք, ես մեծ եղբօրս առանկ վտանգաւոր ժամանակ անհնազան՞դ ըլլամ, Աստուած չընէ, ես լաւ կ'ուսած և խելամուտ եղած եմ որ առաքինի իշխան և հմուտ ու իմաստուն զօրավար մրն է ան, ասանկ ժամանակ խորհուրդ տալը անգամ չանցանք է. երբ ըսէ «պատերազմի՛նք»՝ պատերազմինք ու մեռնինք, բայց ա՛ն առեն միայն։»

Եւքը տեսանք որ կը հասնէին Տիգրան՝ Սլպատաթ իրենց խումբերով, Գող Վասիլ իր աննկուն վաշտերով, և ահա՛ Լատինացի սպառազինուած փոքրիկ խումբ մըն ալ վրայ հասաւ և պատերազմի փողը սկսաւ հնչել վահկայ բերդին վրայէն, փողհարները լեռները կը հնչեցնէին, ամէնքը գնացին։ Ես ան առեն տասը տարուս էի, և Իուբէնը՝ որ ինծմէ երեք տարուս մեծ էր, սուր մը ձեռքը՝ եկաւ գիս գտաւ.

«— Ֆալէ՛, Թորոս, մենք ալ երթանք պատերազմի. մենք կնիկ ենք որ հոս դղեակը նստինք։»

Ու ես տարտամ կը մտածէի, վասնզի սուր չունէի, երբ մայրս վրայ հասաւ, երկուքիս ալ՝ պինեալ և անզէն՝ բերդին աշտարակին մէջ բանտարկել տուաւ։

Օր մը հոն կեցանք, մէյ մըն ալ յաղթութեան

ձայները լսուեցան, մեր բանտին դռները բացուեցան։ Իրաւ, թէպէտ ամէն աչք սուգի արցունք կուլային, բայց դարձեալ յաղթութեան ուրախութիւնը ամէնքը գինովցուցեր էր։ Իսկ հայրս երբ տեսանք՝ չփոթեցանք։ Չէինք գիտեր թէ ո՞ղջ էր թէ մեռած, վիրաւոր կարծեցինք և իմացանք թէ յոգնած էր և թէ յաղթութիւնը գրեթէ անոր քաջութեան սքանչելիքն էր։ Անկողնին մէջ օրերով պառկած՝ բոլոր զօրագլուխները կուգային զինքը փրկիչ կ'անուանէին, և հօրեղբայրս նախ կը վկայէր աննախանձ թէ՝ Աստուծմէ վերջը Լեւոն կիլիկիոյ ազատարարն և առիւծն եղաւ։ Ամէն օր կուգար զինք տեսնելու։ Ինչ ուրախ օրեր անցան մինչեւ գերութեան օրերը որ եկան։ ո՛հ, մոռնամ ան օրերը և չյիշեմ։ Ներկային վրայ, այո՛, պէտք է մտածել, բայց ներկան անծանօթ ապագայ մը ունի։ տեսնենք, սա կինը անչուչտ ինձ պիտի երեւայ և սա քօղը պիտի վերնայ։ Ինչ կը նշանակէ, թէ որ յոյները զիս սպաննել ուզէին՝ ինչ դժուարութիւն կար իրենց համար։ սպասենք ուրեմն։

Սպասաւորը եկաւ իչխանը ճաշի հրաւիրելու, որ երբ իջաւ, տեսաւ որ յարգանքով կ'ողջունէր զինքը առջի օրուան մարդը, որ տուն առաջնորդեր և բնակեցուցեր էր, դարձեալ իմացնելով թէ պատրաստ էր իր ամէն հրամանները կատարել։ Իսկ Թորոս, իր անհոգ և միամիտ ձեւը հագնելով, պատասխանեց թէ գոհ է և գանգատի նիւթ ամենեւին չունի։ Ուստի, ճաշը կատարելէն վերջը, առանց երկար խօսակցութեան մտնելու այդ մատակարարին հետ, քաշուեցաւ դարձեալ վերի սենեակը, իմացնելով թէ՝ քուն ունի։

Թէ որ Ալէքսանդրէ սկսեալ բոլոր երեւելի մարդիկ ծանր պարագաներու նախերգանաց մէջ կրցեր են քնանալ, պէտք չէ զարմանալ, յաջողութեան ապահովութիւնը միշտ յոգնած մարքի մը քուն կը պարգեւէ, այսպէս եղաւ նաեւ մեր Թորոսին, որ դարձեալ քունի մէջ թաղուեցաւ։ բայց քուն մը՝ ուր իրեն կ'ե-

րեւար թէ գեղեցիկ, ոսկեթել մազերով կին մը, թեթեւ քայլերով ստուերի մը պէս անկողնին չուրջը կը պտտի, ու քանի անգամ որ ձեռքը իրեն կ'երկնցնէր, փախուստ կուտար. աս խաղը չատ անգամ հանդիպելով՝ վերջապէս աչքերը բացաւ և մարդ չկար. աչքը խաբուսիկ դրանը դարձուց և տեսաւ կիսաբաց, թէպէտ կորովի, բնութենէն աներկիւղ, սաստիկ զարմացաւ, տեսնելով որ իր անչարժ սիրտը կը թնդար, կը բաբախէր և զօրութիւն մը զինք կը ձգէր, կը քաշէր դէպի այդ կիսաբաց դուռը։ Ուստի կանգնեցաւ գինովի մը պէս, իր մատներուն դպչելուն՝ դուռը սողաց անհետ եղաւ ու ան մտաւ նոր սենեակ մը, ուր լռութիւն և միայնութիւն կը տիրէր, քօղարկուած վարագոյրներով պատուհաններ, լոյսը կը նուազեցնէին, բազմոց մը և խորանի մը պէս բան մը կար մէկ կողմը, դէպի հոն դիմեց և հազիւ թէ քայլ մը առաւ՝ մը-նաց... եղբօրը Ռուբէնին կենդանի պատկերը պատին վրայ կախուած՝ գոյնզգոյն թարմ ծաղիկներով պսակուած տեսաւ. աս տեսարանը մէկէն զինք փոխեց, սըրտին փոթորիկը դադրեցաւ, ալեկոծութիւնը հանդարտեցաւ և յորդառատ արցունքի հեղեղ մը երեսն ի վար կը վազէր, ձեռքը՝ ճակատն ու մթնցած աչքերը կը գոցէին, տխրութեան արձան մը հոն կեցեր էր, երբ փափուկ պզտիկ ձեռք մը, անուշ ձայն մը իր անունը կուտար, զինք իխորունկ քունէ արթնցուց, և երբ տղու մը պէս իր ձեռքը թոյլ տուաւ այն ձեռքին և աչքերը դարձուց անոր՝ որ զինք կը կոչէր, իրաւի աքանչելի, ազնուական և լուրջ կերպարանք մը տեսաւ, պարզ զգեստներուն, պարզ զարդարանաց և պարզ իր գեղեցիկ հասակին համեմատութեան մէջ։ Աչքերը իրեն յառած.

— Բա՛ւ է, իմ սիրուն Թորոս, ըսաւ, արցունքը մեր՝ կանանց իրաւունքն է, ձեր բաժինը վրէժն է. ես չատ գիշերներ անցուցեր եմ այդ պատկերին առջեւ արցունքով։

Իսկ Թորոս այդ ձիւնափայլ ձեռքը իր չրթանց տարաւ, ուզեց խօսիլ՝ չի կրցաւ, վասնզի արցունքն և սրտի յուզմունքը ձայնը խեղդեր էին, իր քաղցր խըրատատուն իբր գորովալի մայր ձեռքէն բռնած՝ տարաւ բազմոցին վրայ, քովը նստեցուց և բեհեզեայ թաչկինակաւ իր և անոր արցունքները կը սրբէր։ Երկայն վայրկեաններ անցան և այս երկու տարբեր դեղեցկութեանց աքանչելիքը՝ իրրեւ հին բարեկամներ՝ ձեռք–ձեռքի, ծունկ–ծունկի, աչք–աչքի կիսանուաղ կը նայէին, մինչեւ որ աչքերը կենդանութիւն առին և վերջապէս Թորոս կամաց մը ըսաւ.

— Ձեմ գիտեր ո՞վ ես. բայց հրեշտակ մը չի կրնար ուրիշ կերպարանք մը ունենալ և ոչ ուրիշ ձայն մը և ոչ այդ գորովալից խնամքը. զիս՝ թշուառ պանդուխտս, հէդ բանտարկեալս, դժբախտ գերիս ո՞ր տեսար, ինչո՞ւ կարեկցեցար և ի՞նչպէս սիրեցիր. աս պատկերին առջեւ չի հասած՝ հանելուկը հանել անկարելի էր, բայց հիմա կարծեմ թէ կը խելամտիմ։

— Այս էր իմ փափաքս ալ, երկայն, սովորական և անհամ տարփական խաղեր ինձ սիրելի չեն։ Ուստի նախ զիս և իմ անցեալս պիտի ճանչնաս։ Իմ անունս Եւփիմէ է, իմ հայրս՝ Ալէքսիս՝ Փոքր Հայոց կուսակալ՝ երբ Սեփաստիա՝ Հայոց թագաւորաց յանձնուեցաւ, Արծրունի իշխանի մը աղջկան հետ կ'ամուսնանայ և Պօլիս դառնալէն տարիներ վերջը ես կը ծնիմ. ես կաթընկեր տղայ, միակ մխիթարութիւն կը մնամ մօրս, որ իր նոր ազգութեան հետ բոլորովին չէր կրցեր հաշտուիլ մինչեւ իր մեռած վայրկեանը, ուստի ես հազիւ չափահաս եղած, կոստանդին կայսրը զձեզ կալանաւոր բերաւ Կիլիկիայէն. մայրս՝ առանց ձեզ ճանչնալու՝ անմխիթար էր ձեր անկման համար. ընկերացեալ հօրս հին բարեկամաց՝ ամէն ջանք ի գործ դրաւ՝ առանց երբէք երեւալու, և յաջողեցաւ զձեզ բանտէն ազատել և արքունեաց դուռը նաեւ բանալ ձեզի. այն օրէն և առջի տեսնուելուն՝ զիս Ռուբէնի հետ նչանե-

լու միտք յայտնեց, մանաւանդ որ տարեկից էինք։ Բայց Ռուբէնի սրտաբաց կերպը, գեղեցկութիւնը, բիւզանդացի կանանց անբարոյական վրաձգոցութիւնը, անոր ալ զուարճութեանց անյագ սէրը մօրս մտաց հաստատութիւնը խախտեց, և դեռ մէկուն չի բացուած սկսաւ ջանալ զիս համոզել որ այդ երիտասարդէն անցնիմ, քանի որ ապագայ դժբաղդութիւն մը ակներև էր, բայց իմ սիրտս այդ պատճառաբանութեանց չէր կրնար համոզուիլ, նախանձը զիս կ'ուտէր և անտարբեր կը ձեւացնէր ինքզինքս. պատերազմ կար ներսս և մէկուն չէի կրնար բանալ. ուստի մօրս հնազանդելու համար ամէն ջանք ըրի, և Ռուբէնի անունն անգամ մըն ալ բերնէս չելաւ. մայրս կը կարծէր թէ մոռցեր էի, և ես Ռուբէնը կ'երազէի։ Զանազան անձերու հետ ամուսնութեան առաջարկներ ըրաւ, բայց ես միշտ կը հեռացնէի, մինչև որ ծանր հիւանդութեամբ պառկեցայ, և բանդագուշանքս մօրս յայտնած էին գաղտնիքս. ուստի խեղճը բժիշկին խորհրդով զիս Ռուբէնի հետ ամուսնացնելու ամէն ջանք ընելու խոստմունք ըրաւ, և հիւանդութիւնը նոյն վայրկեանին բարեփոխութիւն ունեցաւ և օր աւուր ես առողջութեան մէջ հաստատուեցայ, գոյներս եկան. Ռուբէնի հետ մի քանի տեսութիւն՝ իր կեանքի ձեւը փոխեցին, և Ռուբէն առանց մեզի սպասելու՝ առաջարկ մը ըրաւ մօրս՝ հօրս հաւանութիւնն ընդունելու պայմանաւ։ Մեր ուրախութիւնը, մանաւանդ մօրս ուրախութիւնը՝ անկարելի է պատմել. բայց որքա՜ն կարճ եղան ուրախութեան օրերը։ Յանկարծ դժբախտ դիպուածին լուրը տարածուեցաւ. մայրս զիս մխիթարելու կը ջանար, երբ ինք ինձմէ աւելի հիւանդ էր, ես անկողին ինկայ. սաստիկ ջերմ մը զիս կը տանջէր. Նոյն միջոցին մայրս ուրիշ սենեակ մը մեռեր էր։ Պառաւ հօրաքոյր մը իմ վրաս կը հսկէր երկու տարի, և հօրս բարեկամ՝ ծեր և փորձ բժիշկ մը, որ հազիւ թէ ես քիչ մը շարժելու սկսայ՝ զիս հիւծեալ և մաշած՝ Իշխանաց կղզին օդափոխու-

թեան տանել հրամայեց՝ մեր բնակարան – տունը ինք որոշելով. հոն հօրաքոյրս և ինք ինձ հետ միայն կը գրաղէին և կ'առնէին գիս մօտակայ վանքը կը տանէին մեծաւորին, և բժիշկը կը նստեցնէր գիս պատուհանի մը առջեւ. բարի և սրամիտ ծերին դիտաւորութիւնը իմացայ այն օրը երբ գքեզ հօրդ հետ տեսայ պարտէզին մէջ կը չրջագայէիք. Ռուբէն կենդանացած կարծեցի, և գեամին պիտի գլորէի թէ որ արթուն ծերը, որ գիս աչքէն չէր կորսնցներ, գիս չբռնէր. մարելուն հետեւանք սոսկալի ջղային ցնցմունքներ եկան և այն օրէն կեանքը իմ երակներուս դարձաւ. գքեզ երբեմն տեսնել նոյն պատուհանէն իմ դեղս եղաւ. տեսայ դարձեալ գքեզ հօրդ դագաղին ետեւէն երբ՝ բանտէն գերեզմանատուն կը տանէին, երդում ըրի այն ատեն գքեզ ազատելու համար ամէն ջանք ընել. տարի մը անօգուտ աշխատեցայ իմ պատուական բժիշկիս հետ, և երբ մանուէլ հօրը տեղն անցաւ, ալ ապահովեցայ, իսկ քու սրտիդ համար ամենեւին երկբայութիւն չունէի, և համոզուած էի թէ Ռուբէնի այնչափ նման եղբայրը՝ որ գիս այնչափ սիրեց՝ անկարելի էր որ անոր սրտին նման սիրտ չունենար, և թէ նորա յիշատակը մեր սիրտերուն հանգոյց չըլլար։

— Այսպիսի ազնիւ սրտի, այդ հրաշագեղ կերպարանաց, այդչափ իմ ազատութեանս համար եղած ճգնանց եղո՛ւկ, դառնացեալ սրտէ մը զատ ոչինչ չունիմ, և այլ կրնա՞յ բաւական փոխարէն համարուիլ։

— Ի՞նչ, ըսաւ աղջիկը, և աչքերը այնպիսի լոյսի նշոյլ մը փայլատակեցին այս հարցական բառին հետ, որ Թորոսը զարմացուց. դուն սիրտ մը միայն ունիս, չէ՛, Թորոս, դուն այդ սրտիդ հաւասար ապագայ մըն ալ ունիս, դուն իշխանութեան ընդարձակ երկիր մըն ալ ունիս, և անոնք կը մոռնա՞ս. ես քու ձեռքիդ երբ փափաքեցայ, քու իշխանութեանդ փառքին ալ մասնակցիլ փափաքեցայ. ահա՛ կը տեսնես որ ես չատ չահասէր եմ և չատ փառասէր, մի՛ կարծեր գիս այն կա-

նանցմէ, որոնց մտքի ընդարձակութիւնը իրենց սրբակապանէն անդին չկրնար տարածուիլ. ո՛հ, չէ՛, ես քեզի՝ ինչպէս Ռուբէնին՝ իշխանական աթոռ մը կը փափաքիմ. ես ձեր այս տոհմային կազմուածքին մէջ Պլուտարքոսի դիւցազունները կը տեսնեմ. ներէ՛, ես դեռ մօրս ազգին դիւցազունները չեմ ճանչնար և կըրնաս ապահով ըլլալ որ անխոնջ գործակից մը և ամէն վտանգաց անվեհեր դիմագրաւ մը ինձմէ պիտի գտնես: Դուն ճանչցար հօրդ սուրը՝ զոր քեզի համար պարտաւորեցայ գինարանէն գողնալու՝ իր գնոյն հարիւրապատիկը վճարելով, (նիւթական գնոյն է խօսքս) և դուն արժանի մնացիր զայն կրելու:

Թորոս առանց իմանալու, բազմոցէն ծունկի վրայ եկեր էր ան հրաշագեղ մարգարէուհւոյն առջեւ՝ իր բոլոր խոհեմութեան առաջադրութիւնները մէկդի դընելով, և երբ գադրեցաւ խօսքէն՝

— Ֆուկդ եմ, ըսաւ, ըրէ՛ ղիս ինչ որ կ'ուզես, դուն փառասէր եմ կ'ըսես, կ'ուզես թագուհի ըլլալ, եղիր, միայն Հայ եղիր, և առաջին սպառաւորդ և խոնարհ ծառադ ես կ'ըլլամ, և բոլոր իմ ազգս քու հպատակդ կ'ըլլայ, միայն թէ գերութենէն ազատիր:

Եւ ան խօսքերը ըսելով ձեռքերը կր պագնէր, իսկ ան որ հանդարտեր էր, ելաւ վերցուց Թորոսը և թևը մտնելով՝ դէպի կեղծ դուռը գնաց՝ որ կիսաբաց մնացեր էր և երբ կ'ուզէր մտնել, Թորոս ղինք կ'արգիլէր:

— Մի՛ վախնար, ըսաւ, քու սպասաւորներդ իմ միամիտներս են, մօրս ձեռքը մեծցած. դուն ալ անչուշտ քու ծառայիդ վրայ ապահով ես, ո՞ւսկից կը վախնաս, մանաւանդ որ իրենց ապստրուած է, առանց քու կոչիդ սանդուխէն վեր չելնել: Կ'ուզեմ տեսնել անձամբ թէ՝ բանի մը պէտք ունի՞ս, ի՞նչ կը պակսի քեզի:»

Եւ այս ըսելով դարաններէն կը բանար, գրոցները կը զննէր և տեսնելով որ դեռ բանի մը ձեռք պատած չէր.

— Պէ՞տք է ըսել, աւելցուց, թէ ի՛նչ որ իմս է, քուկդ է, ի՛նչ որ հոս կայ՝ քու գործածութեանդ համար է. անշուշտ դուն դրամի պէտք ունիս և ապահով եմ որ գործին բանալին դեռ դարձած չէ. հիմա որ մենք ալ իրարու ենք, կը յուսամ թէ՝ իմս քուկդ է և քուկդ իմս։

— Ճու աս խնամքդ, քու այսչափ երկար...

— Մի՛... ըսաւ օրիորդը, իր ձիւնափայլ մատը Թորոսի շրթանց վրայ դնելով ժպիտով մը, մի՛ գուցէ ասկից վերջը չնորհակալութիւն բառը բերնէդ հանես. մեր մէջ առեւտուր մը կայ, չէ՞ մի որ դուն ինձ աս փոքրիկ տան փոխարէն արքայական ապրուռ մը պիտի տաս, աս չորեքուն փոխարէն՝ ծիրանի, աս երկու ապուշ սպասաւորներու փոխարէն հպատակ ազգ մը, թէ որ խարուող մը կայ՝ ես չեմ, Թորո՛ս։

Փոխանակ պատասխանի, Թորոս ան սիրուն ձեռքը համբոյրներով ծածկեց, երբ աղջիկը ցնցումով մը՝

— Մենք չիմացանք ժամանակը, պէտք է երթամ, ըսաւ, երբ դիս տեսնել ուզես՝ սա դարանին խորի օղակը քաշէ և ես կուգամ։

Թէ որ ես չհամարձակիմ օղակը քաշելու։

— Ամէն համարձակութիւն ինձմէ՞ կը սպասես։

— Ես որ կը կարծէի թէ աշխարհիս վրայ բան մը չկար որ դիս չփոթէր և վախցնէր, ինքզինքս փոխուած կը գտնեմ։ Ես՝ որ երեք կայսեր գահոյից առջեւ սրտի տրոփ մը չունեցայ. ի՞նչ եղայ չեմ գիտեր։ Հիմա տղու մը պէս կը դողամ առջեւդ, ի՞նչ է աս։

— Ա՛ս կը նշանակէ որ դուն դեռ տղայ ես և պէտք է քու դաստիարակութեանդ վրայ հսկեմ ես։ Այս՛ երեկոյ ուրեմն կերակուրէն վերջը կը տեսնուինք, երբ ամէնքը պառկին։

Եւ աս ըսելով՝ ձեռքը տուաւ որ համբուրէ և դրռնէն անհետացաւ ու գնաց։ Իսկ Թորոս մնաց հոն՝ այն դրան առջեւ բոլորովին փոխուած մարդ մը. սիրտը նոր, անծանօթ զուարթութեամբ մը զեղուն և խա-

Լար աչխարհ լուսաւոր եղած էր իրեն համար. երեկոյեան արեւի վերջին ճառագայթները վճիտ ոսկեղէն էին, ծառերու և ծաղիկներու կանանչը չատ աւելի գեղեցիկ էր քան մէկ քանի ժամ առաջ, օդը առողջ և թեթեւ է չնչելու ու վերջապէս, երբ պատուհանէն վար նայելով տեսաւ Բաբկէնը, այնչափ իրեն գեղեցիկ երեւցաւ իր փչոտ և հաստ յօնքերով և իր յիսուն կորովի տարիներով՝ որ եթէ չամչնար պիտի ցատկէր և համբուրէր։

Բայց ինքզինք զսպելով ակնարկեց որ վեր գայ։

ԳԼՈՒԽ Դ.

ԿԻԼԻԿԻՈՑ ՎԻՃԱԿԸ

Թէպէտ գուարթութիւնը կը փայլէր Թորոսի բոլոր կերպարանքին վրայ, թէպէտ ամէն պատրաստութիւն ունէր խօսելու՝ քան լսելու, բայց Բաբկէնի լուրջ և տխուր կերպարանքը առժամեայ ազդեցութիւն մը ըրին սրամիտ երիտասարդին վրայ՝ որ իր տարիքէն անհամեմատ վեր էր իր քսան տարիներուն մէջն ալ։ Բաբկէն, թէպէտ հազիւ թէ պարզ կարդալ և անունը ըստորագրել միայն գիտէր, արտաքոյ կարգի խոհուն, անհամեմատ ուժով, տոկուն և անխոնջ, պատերազմի մէջ անդրդուելի, հաւատարիմ և նախանձայոյզ ազգասէր մարդ մըն էր։

Թորոսի և Լեւոնի յաջողութեանց անթոյլ գործակից և առաջինին պաշտող՝ յիշատակին երկրպագու կը-րօնամոլ, միտքը դրած էր որ եթէ Թորոս երկար ապրէր, անտարակոյս Կիլիկիոյ անկախութիւնը այն ողորմելի վիճակին չէր իյնար. ուստի, Լեւոն իրեն համար քաջակորով երիտասարդ մըն էր, զուրկ ան խորագիտութենէն և նախատեսութենէն, որ իշխանի և զօրավարի առաջին յատկութիւններ են։

Բայց, որովհետև հաւատարմութեան մէջ անդրդուելի էր, խնդրեց Լեւոնի ծառայութեան մէջ մտնել և անոր գերութեան՝ անբաժանելի ընկերը եղաւ, բանտին մէջ երկրորդական անձեր էին իրեն համար Լեւոնն ալ, Ռուբէնն ալ, ամէնքը երկու եղբայր նման կը զբաղէին իրարու, ինք Թորոսի և իր եղբօր մէջ անբաւ հեռաւորութիւն կը գտնէր։

«Ռուբէն, կ՚ըսէր, հօրը ճիշդ զաւակն է, ուժով, թեթեւամիտ, քալ՝ մինչեւ յանդգնութեան և հրաշագործութեան ծանր վտանգին մէջ, որ կրնան գինք երբեմն յուսահատութեան տանիլ. բայց պզտիկը, ո՛հ, իր

գլուխը երբէք չպիտի կորսնցնէ, իր հօրեղբօրը պէս պիտի ըլլայ՝ անյոյս վիճակներու մէջ անխռով և հնազանդ էտ։»

Ուստի, Թորոս իր հայրենասէր յոյսերուն զաւակն էր։ Ո՛չ Ռուբէնի աչազրաւութիւնը և մահը և ոչ Լեւոնի վախճանը՝ որ զինք տխրեցուցեր և դառնացուցեր էին, կարելի էր բաղդատել Թորոսի փոքրիկ մէկ հիւանդութեան հետ, ուր Բարկէն ինքզինք կը մոռնար, ալ պարտաւորութիւնը չէր որ անքուն կը հսկէր պատանիին անարին քով, այլ գորովագութ մօր մը աչալրջութիւնն էր. մինչեւ իր խոշոր և հաստ ձայնը դայլայլիկ մը առնել կը ձեւանար և կը փափկանար. եթէ կարելի ըլլար, իր ահագին ձեռքերը նաեւ պիտի մանրանային՝ երբ դեղին սկահակը իրեն կ՚երկնցնէր. այնչափ հոգ կը տանէր զինքը խնամելու և տածելու ժամանակ։

Ուստի, հիմա երբ տխուր ու դառն ներկայացաւ, Թորոս՝

— Ի՞նչ կայ, Բարկէն հայրիկ, ընքուներդ չատ խաւար կ՚երեւան այսօր, հարցուց, մինէ ամենեւին հայ սրտով մարդ մը չկրցա՞ր գտնել։

— Երանի՛ թէ չգտնէի. գէ՛չ, իշխանիկս, գէ՛չ։

— Ի՞նչ գէշ, խօսէ՛ գլուխդ երկնցնելուդ, ո՞ւր է գէշութիւնը։

— Միտ դիր, իշխանիկս. ես հոսկից ելայ և այս անծայր քաղաքին մէջ բոլոր չուկաները պտտեցայ՝ մէկ կիլիկեցի Հայ մը տեսնելու համար, որ կարենամ լուր մը առնել թէ՝ մեր լեռները, մեր տղաքը ինչ եղան. իրիկուն եղաւ ալ յոյսս կտրեր էի, մէյ մըն ալ մէկը գլխս դրդեց կամաց ձայնով.

«— Բարկէն եղբայր, ձայնեց. գլուխս վերուցի, նայիմ երկայնահասակ մէկը, բեռնակրի հագուստներով. չճանչցայ։

«— Մի՛ խօսիր, ըսաւ, միայն ետեւէս եկուր, ես ալ քեզ կ՚ուզէի տեսնել։»

«Ո՛վ էր չէի գիտեր, ան քիչ մը առջեւէն, ես ալ անոր հետեւելով չարունակեցինք ճամբան, մինչև խեղճուկ իջեւան մը հասանք և սենեակ մը բացաւ։ Երբ դուռը գոցեց.

«— Ձիս չե՞ս ճանչնար, հարցուց։

«— Չէ՛, պատասխանեցի։

«— Բարի՛ նչան, թէ որ դուն ալ ձիս չճանչցար, ուրեմն սատանան ալ ձիս չկրնար ճանչնալ։ Վահկեցի Կոստանդինը չե՞ս ճանչնար։

«Իրօք, Վահկեցի բերդակալն էր, և սկսաւ ինձ պատմել թէ՝ ի՞նչպէս բերդին անձնատուր ըլլալէն վերջը բռներ էին զինք Հոռոմները ու չղթայակապ նաւու մը մէջ Պոլիս կը ղրկէին, և թէ ի՛նչպէս չըղթաները կոտրելով՝ նաւաստիներն ու պահապանները սպաններ և նաւը Սեւեւկիոյ ծովեզրը կրցեր էր խրել և անկից Տօրոսի ծովեզերեայ ժայռերուն և մացառնեբուն մէջէն գիշեր ցերեկ, չատ անգամ անօթի ծարաւ, քանի մը ձիթուն, քանի մը եղջիւր միայն ուտելով, վերջապէս Սեւ լեռ գտեր էր, և թէ ի՛նչպէս հոռոմները ամէն տեղ մեր հայերը կը հալածէին, կը չարչարէին և թէ ամէնքը կը մրմռային թէ ան մեր անպիտան ազգուրաց լամբրոնի իշխանները՝ անհոգ ու անկարեկիր էին անոնց նեղութեանց, որովհետեւ իրենք իրենց առ կայսր հաւատարմութեան վարձք առած էին՝ պատիւ և իշխանութիւն։

«Իսկ Մամեստեայ հոռոմ կուսակալը՝ ամէն օր հայն ու իր հաւատքը կը հայհոյէր, և ամէնքը Աստուծմէ լեւռնի տղոց մէկուն հասնելուն կը սպասէին որ զէնքի վազեն։ Ուստի Կոստանդին հարցուցեր էր թէ ո՞ր են Մլեհ և Ստեփանէ. և իմացեր էր թէ Հալէպի Նուբէտտին ամիրայի ծառայութեան մէջ մտած էին. ելեր գնացեր էր զանոնք գտնելու, և հազիւ թէ Ստեփանէ համոզուեր էր Կոստանդինի հետ կիլիկիա դառնալու, Մլեհ վրայ հասնելով՝ ոչ թէ միայն իր եղբօրը միտքը

չրջելու, այլ և կոստանդինը մատնելու երդում ըրած էր եթէ նոյն օրը Տաճկին հողերէն դուրս չելնէր։

«Կոստանդին ալ՝ յոյսը կտրած՝ եկեր էր Պոլիս որ եթէ կարելի է, մեր կղզւոյն բանտը կոխէ, հայրդ ու զքեզ ազատէ և տանի Կիլիկիա կամ մեռնի. ուստի քեզ կ'ուզէ հիմա տեսնել։»

Իսկ Թորոս աս պատմութիւնը մտիկ ընելէն վերջը՝ առանց պատասխան մը տալու եւ մտախոհ՝ սենեակին մէջ վեր վար կը չրջագայէր՝ երբ Բաբկէն արձանի պէս անշարժ կեցեր էր. վերջապէս Թորոս դառն ժպիտով մը.

— Բաբկէն հայրիկ, ըսաւ, չատ կ'ուզէի Կոստանդինը տեսնել, վասնզի կ'երեւակայեմ թէ ինչչափ որ չատախօս է, նոյնչափ և աւելի ալ քաջ է, բայց այս անիծեալ կառավարութիւնը՝ որ աւազակներու, գողերու համար ինչչափ անփոյթ է, այնչափ արթուն է մեզի պէս գերիներու համար. ո՛վ գիտէ թէ՝ Կոստանդինի հոս գտնուիլը ոստիկանութեան լրտեսները չեն գիտեր և արդէն կամաւ թողած են որ պտտի և տեսած ու տեսնուած մարդիկը նշանակեն։ Քանի որ Մլեհ այդչափ անարգ սիրտ մը ունի և Աստիանէ այդչափ յոզոզդ է, քանի որ Լամբրոնի իշխանքը հոռոմաց գերութենէն չեն ձանձրացեր, ես պէտք է իմ ազգիս գլխուն ճարը տեսնեմ. զրուցէ Կոստանդինին որ գիս տեսնել անօգուտ է, թող գիս Սեւ լեռը սպասէ։ Այսչափ տարի համբերեց, չատ չատ՝ տարի մըն ալ համբերէ։ Ի՛նչ տեղեկութիւն որ բերեր է, ինձ բաւական է։ Բայց չի հարցուցի՞ր թէ ինչ միջոց, քանի՞ հոգի ունի եղեր որ այս մայրաքաղաքին դրան առջեւ կղզիի մը բանտը կոխելու յանդգնութիւնը ունեցեր է։

— Քիչ մը դրամական օգնութիւն գտնելով քանի մը եկեղեցականներէ, Գենովացիի նաւ մը վարձեր է, հինգ ալ ընկեր գտեր է իրեն պէս անվեհեր մարդիկ և աս խորհուրդը մտածեր է։

— Բայց դուն ի՞նչ ըսիր, Բարկէն, սա մեր կոստանդինին մտածութեան։

— Ըսի թէ յիմարութիւն է, և բարեբաղդութիւն մըն է որ արդէն բանտին դուռը բացուած ըլլալով, իրենց քայլութեան կարօտութիւն չէ մնացած որ կիլիկիոյ միմիայն յոյսին թերեւս անօգուտ մահը պիտի պատճառէր։ Ուստի, չե՞ս ուզեր իրեն գալը՝ քեզի հետ տեսութեան համար։

— Զեմ ուզեր որ այսպիսի քայլ մարդիկ յուսակտուր ըլլան. ուստի, դուն կրնաս խոհեմաբար պիս տեսնելու անօգուտ և վնասակար հետեւանքը իմացնել։

— Արդէն գրեթէ իմացուցի, և ինք չատ տխրեցաւ, վերջին պատասխանի մը կը սպասէ վաղը, չուկայի մեծ դրան առջեւ։

— Ահա՛, վերջին պատասխանն ալ դարձեալ աս պիտի ըլլայ։ Երթալ և մեր լեռներուն մէջ ինծի ըսպասել։

— Ա՞յսչափ։ Ուրի՞շ։

— Կ'երեւայ թէ ուրիշ մտածութիւն մըն ալ դուն ունիս, Բարկէն Հայրիկ։

— Այո՛, ունիմ։

— Խօսէ՛, ուրեմն։

— Կը հրամայե՞ս որ խօսիմ։ Ի՞նչ կ'արգիլէ որ մենք ալ կոստանդինի պատրաստ նետով դառնանք կիլիկիա. կարելի՞ չէ որ կոստանդին հազիւ հասած, դեռ մարդ իր գալուն հոտը չառած՝ մանենք իրեն հետ նաւը և չուտով ճամբայ ելնենք։

Եւ այս խօսքերը ըսելուն՝ Բարկէն իր երկայն ընքուներուն տակէն իր սուր աչքերը Թորոսի բիբերուն վրայ տնկած պատասխանի մը կը սպասէր։ Այս նայուածքը և անոր նշանակութիւնը միայն Թորոս կրնար իմանալ, ուստի անխոով պատասխանեց, ոչ թէ Բարկէնի մտքին՝ այլ սրտին խօսելով։

Մենք մեր բանտէն ելնելուն երկրորդ օրը՝ թէ որ այս բնակարանը թողունք և փախինք, կարելի՞ է

որ կարենանք ողջ առողջ Կիլիկիա հասնիլ, միթէ բոլոր յունաց սրընթաց նաւերը մեր ետեւէն չե՞ն սրանար, միթէ ան կառավարութիւնը որ Լեւոնի մահուընէ գրեթէ տարի մը վերջը իր ապուշ տղան բանտէն ազատելու համար այնչափ բարեխնամ աղաչանաց խուռեղաւ և հագիւ չնորհ մը ընելու զիջաւ, կը յուսա՞ թէ գաղտնի մեր վրայ չհսկէր և մեր առաջին անխոհեմութեան անյուշ բանտի զմեզ չդատապարտէր: Ես ալ կը սիրեմ ազատութիւն, ես ալ կը յիշեմ մեր լեռներուն պայծառ արեւը, երեկոյեան զով քամին և անջինջ երկինքին պարզութիւնը, և բան մը չկայ, աս լաւ լսէ՛, Բաբկէն, բան մը որ կարենայ զիս իմ պարտքէս, իմ առաջադրութենէս կասեցնել, բայց ուխտ ալ ունիմ որ յախուռն բան մը չընեմ:

Ա՛ս վերջին խօսքերը, որ Բաբկէնի ճակատը պարզեցին և յօնքերը իրենց բուն տեղը տեղաւորեցին, դեռ իր վստահութիւնը ամբողջ չկրցան գրաւել, և Թորոս լուռ կը նչմարէր, ուստի իբրեւ թէ անոր մտքին խորունկը չթափանցած՝ քանի մը պտոյտ ընելէ վերջ սենեակին մէջ, ըսաւ.

— Ես քեզի ուրիշ գաղտնիք մը պիտի հաղորդէի, սա դրան գաղտնիքը՝ որ պարզուեցաւ: Օրիորդը, որ դուն նախապէս տեսար, որուն թերեւս միայն պարտականն ենք մեր ազատութիւնը, հայ է մօր կողմէ և սիրտով բոլորովին:

— Փա՞ռք Աստուծոյ:

— Այդ կողմանէ ալ սիրտդ հանգիստ բռնէ. առա՛ս քանի մը ոսկին, անցիր դիմացի կողմը՝ Դալաթիոյ քաղաքը, հոն Հայոց եկեղեցի ալ կայ, նայէ, տեսնուէ ազգայնոց հետ, ի՞նչ վիճակի մէջ են՝ իմացիր, թէ որ առանց կասկածի ստուեր տալու՝ կրնաս իմանալ թէ Գենովացի նաւեր կան որ ոչ Միջերկրական միայն այլ նաեւ Պոնտոսի ծով կ'երթան, տեղեկութիւն ա՛ռ, ամէն ճամբայ լաւ է Կիլիկիա մտնելու համար: Ամէնէն ապահով տեղ տեսնուելու համար հայ եկեղեցին կրնայ

ըլլալ, բայց այդ նաեւ ինձ համար արգիլուած է Թեոդեւս, ինձ համար ան բանտը չեմ գիտեր առաջինէն որչափ ընդարձակ է։ Տեսնենք...։

«Դուն խոհեմութիւն ունիս, պէտք չէ որ ես քեզի կրկնեմ, թէ ի՛նչ վիճակի մէջ ալ ըլլաս, պէտք է ջանաս խմանալ՝ բայց միշտ առանց հարցնելու։ Ժամանակը արդէն ուշ է, դուն ալ յոգնած ու անօթի, երթանք կերակուրի։»

Թէպէտ Բաբկէն իրօք անօթի էր, բայց բան մը կար որ իրեն համար վարագուրեալ էր մասամբ, այսինքն աղջիկը որ մօր կողմէն հայ էր, և որ իրենց ազատութեան համար աշխատեր էր, և քանի որ մանրամասնաբար պատճառները չէր իմացեր, իր ախորժակը կատարեալ չէր. բայց որպէսզի Թորոսի կամքին դէմ չըմեղաչէ, որ աններելի յանցանք կը համարէր, ամէն կերակուրներէն կչտապինդ կերաւ, կիզիկոնի գինին լաւ մը խմեց, և երբ Թորոս ելաւ քաշուեցաւ իր սենեակը, իր լայն յօնքերը վեր առնելով և իր սուր աչքերը անոր հետքերուն վրայ դարձնելով.

— Աստուած յաղողութիւն տայ իշխանիկս, կը մըրմըռար քիթին տակէն, դուն չատ խելօք տղայ ես որ աղջիկ մը խելքդ կը յափշտիէ ու քեզ կնիկ դարձնէ. ալ ես այս գիշեր հանգիստ կրնամ քնանալ, դուն զըւարճացիր որչափ որ կ'ուզես, բաւական է որ տարին չանցած ան նզոված քաղաքին պարիսպներէն մէկ մը դուրս նետուինք...։ Մեր լեռները հարցուցի, մեր ազգին ընդհանուր վիճակը հարցուցի... իմիններս ամըչցայ հարցնելու, վախցայ հարցնելու... ո՛վ գիտէ, ի՛նչ եղան, ո՞ղջ են, մեռած են, ո՞ւր են... իրաւ է որ անոնք հարցնելու ժամանակ ալ չիկար, անշուշտ ան ալ չէր գիտեր... Լաւ տղայ է Կոստանդին, քալ է, ինչ օգուտ որ թեթեւ է, ո՛վ գիտէ Մլեհի՞ն էր յանցանքը թէ իրեն...։

Այս մտածութիւններով սկսաւ մրափել Բաբկէն հայրիկ իր նստած տեղը, և իրօք ալ իրեն ան մրափ

իր տղայութենէն իվեր ամենուն քունին տեղ կը բըռնէր և որ իրեն համար բաւական էր քսանըչորս ժամ պատերազմելու և քառասուն ուր ժամ քալելու։

ԳԼՈՒԽ Ե.

Դ Ի Ո Ն Ի Ս

Այս փոքրիկ տան անմիջապէս կից տուն մը կար, որուն մէկ սենեակը միայն տեսանք մենք, սենեակ կամ մատուր աղջկան մը սիրոյն՝ որ գաղտնիք մըն էր ամենու համար, բացի ծեր Դիոնիսէն՝ որ աս որբ աղջկան ոչ միայն բժիշկ, այլ և խնամակալ, խորհրդական, սրտակից վարժապետ և հայր եղած էր միանգամայն։

Դիոնիս, տակաւ և նիհար մարմնին մէջ կորովի սիրտ մը ունէր, և մեծահանճար գլուխ մը, բացի անկէ, իր արհեստը որ զինք ուսմանց և գիտութեանց տարեր էր տղայ տարիքին, իր զանազան ճամբորդութիւնները իփոքր Ասիա, Արաբիա, Եգիպտոս և Ասորեստան իր միտքը ընդարձակեր և հարստացուցեր էին, և դիտող ու հետաքննին բնութենէն ամէն գաղանեաց պատճառը փնտռելով, մոռցեր և թերեւս արհամարհեր էր սրտի զգացումները։

Եւ վերջապէս, երբ յոգնած և տկարացած երկար և բազմամեայ պանդխտութիւններէն Բիւզանդիոն դարձեր էր, իրրեւ թէ յանկարծ աչքերը բացուեր էին տեսնելու և իմանալու թէ ժամանակը անցեր էր· ուստի, փիլիսոփայաբար որոշեր էր իր միայնութիւնը ուսումով մխիթարել, և իր արհեստին պատճառաւ Ալեքսիսի՝ Եւփիմէի հօրը հետ բարեկամաբար և եղբայրաբար կապուեցաւ, անոր ընդարձակ պալատին մէջ իր սենեակները ունեցաւ, և առանց զգալու ան՝ մարդը որ կը կարծէր թէ ընտանեաց սէր, զաւկի սէր իր սիր-

տը մուտք պիտի չունենային, իր սիրտը գորովալից գտաւ անոնց ամենուն համար որ Ալեքսիսի էին. անոր կինը իր քոյրն էր, անոր որդիքը իր ալ հարազատ զաւակները եղան, և ազատ սիրտ ունեցող կարծեցողն օր մը տեսաւ թէ՝ իր խեղճ սիրտն ալ գերի էր տղոց ճիչերուն, խնդալուն, տխրութեանց և ուրախութեանց, ու ինքնաբերաբար քարոզող և դաստիարակ եղած էր անոնց բարոյականին, ինչպէս բժիշկ և խնամածու էր անոնց կենսականին։

Իր այս պարտաւորութիւնները կրկնապատկուեցան երբ Ալեքսիս իր մահուան անկողնին մէջ ծեր բարեկամին յանձնեց իր ընտանիքը։

Ալ այն օրէն վերջը, Դիոնիս տան հայրը եղաւ և տեսանք թէ ինչպէ՛ս ոչ միայն անոնց պէտքերուն, այլ նաեւ անոնց ամէն քմայքներուն կը ծառայէր, ու եւփիմէ իր ազնիւ բնաւորութեամբն ու կարեկից սրտովը՝ բռնաւոր մրն էր խեղճ ծերին գլխուն, որ անոր կամքին հակառակիլ չէր գիտեր, և անձնասէր ծերութիւնը ժամանակ չէր գտներ իր բերմանն հեռանալու։

Հետեւաբար, ինչ որ եւփիմէ կ՛ուզէր, Դիոնիս կը կատարէր. և որովհետև արհեստին ու ուսմունքին համար մեծ համբաւ ունէր, և ծանր պարագաներու մէջ կը փնտռուէր թէ կայսերական և թէ մեծատոհմ ընտանիքներէ և ամէնքը գինքը կը յարդէին, ուստի կրցեր էր յայտնիլ իր ազդեցութեամբն ու խնդրանքովը մեր Թորոսն ալ բանտէն ազատել, և այդ տան մէջ, որ անյայտ մաս մրն էր եւփիմէի պալատին՝ տեղաւորել։

Այս ընդարձակ բնակարանին նկարագիրն բնել աւելորդ է։ Ժամանակին չռայլութիւնը՝ ինչ որ սովորութիւն ըրած էր զարդարելու համար մեծամեծաց պալատները, ընդարձակ ոսկեձեղուն սրահներ և սենեակներ՝ պատկերներով, արձաններով, գորգերով, բազմոցներով հոն չատ աւելի կը գտնուէին. և բնական է որ տարիներով ընդարձակ գաւառի մը կուսա-

կալը իր կողոպուտները մայրաքաղաքին մէջ վայելէ։ Ուստի, Ալեքսիս Յերակուսի անդամ անդանուած և իր քաղցր բնաւորութեան համար կայսեր սիրելի, տանը չքեղութիւնն ու պերճանքը մեծ պարտաւորութիւն կը համարէր, մանաւանդ որ իր Հայ թագաւորական ցեղէն կինը ամէն բանէ աւելի գոհ ընել կ'ուզէր, վանգի սաստիկ կը սիրէր, և անոր մեծամտաճաճ և տիրուր վայրկեաններէն կ'ակնածէր, որ առանց դանգատ մը յայտնելու, հայրենի երկրին յիշատակին՝ աչքի փայլ մը կ'ունենար, և եռանդեամբ՝ իրաւ չատ քիչ անգամ իր տղայութեան ձիարշաւները և խաղերը տարեկից աղջկանց հետ՝ կը յիշէր։

Եւ սա կինը թէպէտ բուն հայրենիքէն վտարանդի վանգի իր պապը Սենեքերիմ թագեր էր վասպուրական աշխարհը և նկեր էր բնակելու Սեբաստիա, բայց դարձեալ հին հայրենիքի յիշատակներով անած, ա՛րքան որ հեռացեր էր նո՛յքան ալ աւելի անոր վրայ սէր ունէր. ուստի, իր ամբոխին միշտ տիրութեամբ կուտար իրեն հին Հայաստանի ցանցառ նամակները՝ որ երբեմն երբեմն տեղեկութիւն կը բերէին անոր թշուառութեանց։

Ուստի, իրեն մխիթարութիւն միայն կիլիկիոյ Ռուբինեանց յաջողութիւններն էին, և ինչ որ անոնց յառաջդիմութեան համար կը լսուէր՝ դինքը գոյնի ուրախութեամբ կը լեցնէին և Ալեքսիս Թորոսի ու Լեւոնի քաջագործութեանց լուրերը ինք կը բերէր կատակներով ու միշտ կ'աւելցնէր.

— Մեզ համար անհաճոյ և քեզի համար չատ հաճելի լուրեր կան դարձեալ։

Իսկ երբ Լեւոն, իր զաւակներով գերի բերուեցաւ մեծ քաղաքը, այս կինը՝ որուն սուգ առաւ և կրցած օգնութիւնը ըրաւ եռանդագին, ինչպէս վերը յիշեցինք։ Եւ երբ ինքն ալ մեռաւ, ետիմէ մնայ մնայն ժառանգ հայրենի տասցուածքներու և մայրենի հայասիրութեան։

Թէպէտ, իր սէրը աւելի հետևանք կրնար համարուիլ ուրիշ դժբաղդ սիրոյ, ինչպէս երբեմն կը յայտնէր Դիոնիս փոքրիկ ժպիտով մը՝ առանց վիրաւորելու իր սանուհին, որ անտարակոյս ո՛ևէ կատակի կը ընար համբերել երբ ան մարդէն կուգար, և աններելի կը համարէր այնպիսի զաւեշտի սուեր մը նաև եթէ ուրիշը համարձակիլ յանդգնէր։ Վասնզի, այդ չքնաղ և արքունի կերպարանքին փափկութեան ու մտաւորական սրամտութեան ներքև բուռն և խրոխտ բնաւորութիւն մը կար՝ որ կարելի էր կոտրտել և փչրել բայց ոչ երբէք ծռել և հակել։

Ծերին բոլոր խրատներն ու հայրական յորդորները անօգուտ կ՚ըլլային՝ երբ իր յուսալիր աչքերը հրալիր կը դառնային չանթահարելու համար իր կամքին ընդդիմահարները։

Բայց, ժամանակը և բաղդին խիստ հարուածները որ իր երիտասարդ տարիքին վրայ բռնացած, սկսած էին գինք համոզել իր խնամակալին խորհուրդներուն ջանալ գիջանիլ, և աւելի խոհեմութիւն ունենալ մեր այս պատմութեան օրերուն։

Ուստի, երբ Եւփիմէ անմիտ՝ յամառ և անիրաւ վիճաբանի մը կը պատահէր և կզգար հրալից ամպը՝ որ ճակտին վրայ կը դիզուէր, կը լռէր և իր դաստիարակին ժպիտ մը արձակելով կ՚առնէր կը քալէր, և հանդարտութիւնը հասնելէն վերջը՝ դարձեալ կուգար կռիւ, բայց ալ զէնքերը փոխուած էին, իր սուր միտքը, փոխանակ չանթերու՝ թունաւոր նետեր կ՚արձակէր, հեղնութիւն և երգիծանք կը սրանային իր շրթունքներէն։ Եւ դարձեալ այս ամէն բնաւորութեան իստութեամբ ալ՝ թէ որ կիները փախչէին իսկ իր ընկերութենէն, երիկ մարդիկ ալ գիտնալով թէ անխոց պիտի չելնեն իր պալատէն՝ դարձեալ կը վազէին փափաքելով իր տեսութեան։ Այսչափ զօրաւոր են կնոջ մը գնդեցկութեան հրապոյրները։

Ուստի, նոյն գարնան երեկոյին Բիւզանդիոնի վըճիռ երկինքին լիրալիր լուսնով մը, նստած էին Եւփիմեայ մեծ սրահին յարակից կախազանաւոր կիտրոնեալ պարտէզին մէջ քանի մը հիւրեր օրիորդին բազմոցին չուրջը։ Իսկ ան իրենց սիրաշունչ շողոքորթութեանց այնպիսի ժպիտներով կը պատասխանէր որ անկարելի էր որոշել թէ՝ հաճոյքի հետեւանք էին թէ արհամարհանքի։ Վերջապէս երիտասարդ մը որու անապարձութիւնը հագուստներէն կը վազէր, որուն պչրանքը հոգւոյն նուաստութեան հայելին էր, սրտնեղութեամբ ոտքի ելաւ և կիսով գլուխը դէպի օրիորդը դարձնելով.

— Զարմանք է, ըսաւ, որ կոմսենոսի մը նաև ձեր դեղեցկութիւնը անուշ բառ մը չունի պատասխանելու, արքայազուն մը ինձի պէս, որ կայսերական պատուանդաններուն վրայ էր ծննդեամբ, թերևս չատ նուաստացաւ հաճոյանալու համար ձեզի։

Եւփիմէի առաջին չարժումները նեղի հարուած մը ընդունող առիւծին էր, և հազիւ թէ իր գեղեցիկ ճակատը ցնցեց և աչքերը փայլակեցին, միտքը եկաւ թէ իր բաղդը իրեն կը սպասէր և ինք երջանիկ էր, ուստի ելաւ հանդարտ ձևով,

— Ներէ՛, արքայազն իշխան, թէ որ ես անզգայ կը գտնուիմ ձեր կատարելութեանց որոնց բարձրութիւնը մէկը չի կրնար ուրանալ. ուստի ձերն է յանցանքը թէ որ ձեզի հաւասարները չի փնտռեցիք։

Եւ այս խօսքերը աղնուական ծանրութեամբ մը գրուցելէն վերջը՝ նոյնպէս զամենքը ողջունելով, գլուխը բարձր՝ թագուհւոյ մը պէս իր սենեակները քաչուեցաւ, ուրախ՝ որ դիւրութեամբ ազատեցաւ ընկերութենէ մը որ գինքը կը ձանձրացնէր՝ ուրախ՝ գտնելու համար այն ընկերութիւնը որուն համար սիրտը կը տրոփէր։

Իսկ անոնք որ մնացին՝ մեղադրեցին Իսաք կոմսենոսը որ այնպիսի նախատանօք և կոպտութեամբ վար-

ուեցաւ գեղեցիկ օրիորդին հետ, և զրկեց զիրենք առնոր ընկերութենէն։ Իսկ Դիոնիս, որ անչշուներ կը դիտէր աս ամէն եղածները, զիրենք ամէնն ալ ճամբայ դնելէն վերջը, ուղղուեցաւ գանելու իր սանուհին, որ իրեն կը սպասէր և որ զինք տեսածին պէս, մէկէն զիմաւորելով։

— Ի՞նչ է կարեւոր գրուցելիքդ, ըսաւ։

— Իմ գրուցելիքս հարցմունք մըն է, ի՞նչ է քու միտքդ հայ երիտասարդին համար։

— Այս հարցմունքդ զիս կը զարմացնէ, դուն լաւ դիտես իմ միտքս։

— Անոր միտքն ի՞նչ է։

— Անշուշտ իմ միտքս ի՛նչ որ է, անոր ալ նոյնը պէտք է ըլլայ։

— Խնդրեմ ուրեմն որ ես ալ անդամ մը տեսնուիմ իրեն հետ, ու իր ըերնէն լսեմ և ըսա այնմ չարժիմ։

— Վաղը մը կայ արդեօք, չուտ մը ինձ գրուցէ։

— Շատ անհամբեր ես, զաւակս, դու իմ ըսածս ըրէ։

Եւ իրիմէ առանց ժամանակ անցընելու սա վերջի խօսքերուն վրայ, մէկէն սրացաւ սենեակէ սենեակ, և զաղտնի դուռը բանալով տեսաւ որ Թորոս ոտքի վրայ իրեն կը սպասէ. առանց ամենևին խօսելու ձեռքէն բռնեց, և չիտակ հոն տարաւ ուր Դիոնիս նըստած կը մտածէր, և երբ երկուքն ալ իր առջև կանգնած տեսաւ, առանց կերպարանքը փոխելու և առանց չարժումմը ընելու միայն իր սուր աչքերը Թորոսին վրայ ուղղելով։

— Եւ իրիմէ ըսած է քեզ իմ ով ըլլալս, ինք իմ զաւակս է, ուրեմն պէտք է ինձ միտքդ չուտով յայտնես։

Այս առանց յառաջաբանի լակոնական հարցմունքին հետեւանքը, թէպէտ երկայն էր, բայց Թորոս մէկէն՝ մէկ նայուածքով դատեց դիմացի մարդը, հարցմունքին նշանակութիւնը՝ և մօտակայ վտանգ մը։

Ուստի առանց դանդաղելու պատասխանեց։

— Թէ որ օրիորդը այսչափ գեղեցիկ և սիրելի յատկութիւններ ալ չունենար, միայն ինձ ըրած բարերարութիւնները բաւական էին ինչ որ ունիմ՝ իմ անձս իրեն նուիրելու։

— Բաւական է, աղնիւ երիտասարդ, ես ալ քեզմէ սա պատասխանին կը սպասէի։ Հիմա նստէք և մարիկ ըրէք, որ ըստ այնմ չարժինք։ Վտանգ մը կայ, և վտանգը քու ազգայիններէդ մէկէն կը հասնի, որ երեսին քու հօրդ բերդակալն է եղեր և շատ ալ վտանգաւոր մարդ, և հիմա Պօլիս կը գտնուի ծպտեալ ու ոստիկանութեան լրտեսները գինք ճանչեր են և իրեն հետքը նաև գտեր։ Ես գիշեր խորհուրդ կայ գինք ձերբակալելու, բայց այս գիշերուածէն վերջ կայսեր չնորհքին վրայ վստահիլ անկարելի է և մեծ անխոհեմութիւն։ ուրեմն դուն ի՞նչ կը մտածես, ի՞նչ պիտի ընես։

— Դեռ հիմա աս վայրկենիս կ'իմանամ մօտալուտ վտանգը, թէ որ կարելի է փախիլ՝ հիմա փախինք կ'ըսեմ։ Բայց որն է ապահով ճամբան։

— Հիմա ապահով ճամբան սա տունը չի կենալն է, և ամիսի մը չափ ժամանակ ծածկուիլն ու ոստիկանութեան կարծեցնել թէ դուն փախած ես։

— Ես բանէ նոր ելած՝ աս ընդարձակ քաղաքին ոչ լաւ տեղեակն եմ և ոչ ծանօթ մը ունիմ. ինչ որ ըսես կը կատարեմ։

— Լաւ, ուրեմն պատրաստուէ՛ չուտով դուս ելնենք։ Զգեստդ և յուշարէնի կառարեալ գիտութիւնդ գգեզ չեն մատներ, խոհեմութիւն գեզի չեմ յիշեցներ. ես գգեզ կը ճանչնամ։ Հիմա ուրեմն պէտք է ճամբայ ելնես։

Ելաւ ծերուկը և դրան մօտենալով.

— Լաղար կանչեց։

Մէկէն երևցաւ արդէն մեզ ծանօթ տնտեսը։

— Պատրա՞ստ է ամէն բան։

— Այո, Տէ՛ր։

— Ուրեմն, ըսաւ Թորոսի, քու ծառադ ալ պէտք է պատրաստուի։

— Ան միշտ պատրաստ է, պատասխանեց Թորոս և չտկուեցաւ դէպ ի դուռը։ Իսկ Եւփիմէ առանց մէկ բառ մը կորսնցնելու՝ մէյ մը ծերին և մէկ մը Թորոսին կը նայէր և առանց Թորոսի թևը թողլու՝ եկաւ մինչև անոր սենեակը, և փոքրիկ կապոց մը չինելով ստակի ու ճերմակեղէնի կսպասէր՝ երբ Բարկէն իր տիրոջ հետ վեր ելաւ։ Եւփիմէ առանց բան մը խօսելու կապոցը Բարկէնի ձեռքը տուաւ. անկից վազեց լեռնի կախուած սուրը առաւ, Թորոսի երկնցուց որ ան սիրուն ձեռքը իր շրթանց տանելով սուրը առաւ մէջքը կապեց։

Եւ ասոնք այնչափ արագ, բայց անխռով կատարուեցան, իբրև թէ չատոնց որոշուած ըլլային, և երեքը մէկէն ծերին քով գտնուեցան։

— Լաւ, ըսաւ ծերը, հիմա լազա՛ր, նայէ ծառայ աղախին չի գտնուի դուրսը։

— Մարդ չկայ, Տէ՛ր. և բոլոր լոյսերը մարած են։

— Աստուած բարի յաջողութիւն տայ ձեզի, ըսաւ ծերը և Թորոսի ձեռքը տուաւ որ նոյնպէս ձեռքով պատասխանեց։

Եւ երբ սենեակին դրան քով եկաւ, դարձեալ համբուրեց Եւփիմէի ձեռքը, որ մինչև նոյն վայրկեանին բառ մը բերնէն չէր հանած և միայն ան ատեն աչքերը արցունքով՝

— Աստուած հետդ ըլլայ, ըսաւ։

Իսկ Թորոս մէյ մը երկինք նայեցաւ, մէյ մըն ալ անոր, և գլուխը դարձուց դէպի իր ճամբան ամենայն արագութեամբ, ծածկելու համար սրտին յուզմունքը. Բարկէն անշշուկնէ կ՝երթար իր հուքին պէս։

Պալատին մէկ պզտի դռնէն լազար դիրենք դուրս հանեց և լուռ անձայն փողոցներու մէջէն արագ արագ կ՝երթային այս երեք անձերը, երբ իրենց քովէն

կ'անցնէին խաւարի և անդգամութեան արբանեակներ. մինչև որ իրենց սահմանեալ տեղը իջան քանի մը գիշերապահ խմբիկներ ալ եղան որ իրենց հարցմունք ընելու եթէ պատրաստուէին, լազար անոնց գլխաւորին ականջէն բան մը գրուցելով ճանբայ կառնէր, մինչև հասան տան մը դրան առջև. հոն լազար բանալի մը ծոցէն հանելով դուռը բացաւ և իր ընկերները ներս մտցնելով դուռը կամացուկ մը գոցեց։

— Շնորհէ ձեռքդ, իչխանդ իմ, ըսաւ, որ աս մութին ձեզ առաջնորդեմ, և Թորոսի ձեռքն առնելով տարաւ սենեակ մը բարկէնի համար դժուարութիւն չի կար, վասն զի մութուն ալ կը տեսներ։ Դուք հոս նստէք, ըսաւ լազար և անհետացաւ եղաւ։ Իսկ մեր երկու Հայերն մնացին մթութեան և խաւարի մէջ, գոնէ Թորոս գիտէր թէ ի՛նչ բանի համար էր այս գիշերային փախուստը. երբ բարկէն որ կարծէր գուշակել՝ ինքնիրեն կ'ըսէր·

— Իչխանիկս այս գիշեր աչք գոցած չէ, ես լաւ քնացայ... արդեօք կոստանդնի գալը իմացա՞ծ են. երբ այդպէս է, իրա՛ւ սա Հոռոմները սատանայ են. ես չկրցայ ճանչնալ, անոնք ի՞նչպէս ճանչցան... հիմա ո՞ւր կերթանք, անտարակոյս պիտի տեսնենք... հոռոմ աղջիկը՝ իրա՛ւ գեղեցիկ է ... բայց ան սուր աչուի, մեծճակատ ծերը ո՞վ էր... է՛հ, բարկէն ամէն բան կ'իմանանք... Աստուած տար յաջողէինք, անգամ մը մեր Սեւ Լեռը գտնէինք...»

Այսպէս կը խորհրդածէր բարկէն, երբ լազար եբեւցաւ.

— Երթանք, Տէ՛ր իչխան, ըսաւ։

Քանի մը քայլ առնելով դուռ մը բացաւ և ինքզինքին լուսնի լուսոյ մէջ և ծովեզրը գտան։ Երեք զուգաթի նաւ մը կը սպասէր։

Հազիւ թէ տեղաւորուեցան, նաւը սկսաւ սուրալ պատռելով ծովը, թողլով ալ կողմը մայրաքաղաքին և ձախ կողմը Ղալաթիոյ ափունքը. քանի մը ձկնորսի

նաւեր և քանի մը պահակ նաւեր միայն կային ծովուն վրայ, որոնց մէկ հատը միայն մօտենալով նաւուն և լազար իր նշանի բառը տալով ազատօրէն իրենց համբան կը չարունակէին՝ նաւուն գլուխը դէպի Ասիոր ուղղելով միշտ։

Կ'անցնէին չարունակ և ետ կը ձգէին այսօրուան Պէչիկթաչը, Օրթագիւղը, Արնաւուտգիւղը, և կարգաւ արուարձաններու չարունակութիւնը դէպի վեր, մինչև որ հասան Թարապիայի ծովեզերեայ տան մը առջև և հոն նաւակը կեցաւ։

Այն տեն լազար ցամաք ելաւ և ձեռքով հրամցնելով Թորոսն ալ, որ Բաբկէնի հետ ցատկեց ու նաւէն դուրս ելաւ։ Նաւավարներուն քանի մը խօսք ընելով ճամբեց։ Հոն, ծովեզերքը ղիրենք թողլով՝ պըտոյտ մը ըրաւ և մտաւ տանը քովի ճամբան։ զարկաւ ցած երկաթապատ պատուհան մը և պառաւ կին մը ձայն տուաւ ներսէն, երբ իր անունը տուաւ։

— Աստուածածին, ըսաւ կինը, այս տեն ի՞նչ կ'ուզես, լազար։

— Բա՛ց, մայրիկս, ըսաւ ձայնը, հիմա խօսելու ժամանակ չէ, գովը սառեցուց մեզի։

Պառաւը նիգերը խախտեց և փոշտի դուռը բացուեցաւ։

Լազար ներս մտնելով նշանացի լռութիւն հրամայեց պառաւին։ և կանթեղը ձեռքէն առնելով հիւրերը ներս մտցուց և դռնապանին բնակարանը թողլով, չիտակ գիրեն մաքուր սենեակ մը հանեց, ուր անկողին և ամէն ինչ պատրաստ կար իրենց պէտքերուն համար։

Գիշերը յառաջացեր էր, լուսինը լիալիր կը թագաւորէր երկինքին վրայ և հանդարտ ընթացքը կը չարունակէր, ծովը հանդարտ էր նոյնպէս, իբրև թէ երբէք ալեկոծութիւն չէր ունեցեր, բնութիւնը վերջապէս իր բոլոր գեղեցկութեամբ զարդարուած խաղաղութեան կերպարանք ուներ։ Թորոս պատուհա-

նին առջև նստած կը նայէր, բայց տեսարանին գեղեցկութիւնը ոչ կը տեսնէր և ոչ կզգար։ այլ մանաւանդ թէ տեսիլի կ'երեւար իրեն ամէն բան, եւ դժուար էր որոշել թէ վերահաս վտա՞նգը արդեօք թէ գեղեցկին երեսէն հապճեպ աքսորն էր որ իրեն ծանր կը թուէր, բայց ոտոյգը հոն էր որ լուսինը արիւնագոյն կ'երեւէր աչքին, ծովը պղտոր հայելի մըն էր, ծաղիկները հոտ չունէին, և սոխակը՝ որ վարդերուն մէջ կը դայլայլէր, մահուան երգի պէս տեսիլի էր իրեն, վտանգի նշոիմէն չկար։

— Աւա՛ղ, ուրեմն առանց անոր հայրենիքի փըրկութիւնն նաև իմ սրտիս չպիտի քաղցրանա՛յ, մրմնջեց և չտկուեցաւ դէպի անկողին. երբ յանկարծ միտքը եկաւ բարկէնը՝ որ հոն կեցեր էր արձանի պէս. միտքը եկաւ նաև թէ՝ քանի որ դուրս ելած էին իրենց տունէն ոչ բառ մը արտասանած և ոչ ինք իր պապանձման մէջ խօսք մը ուղղած էր անոր. թէպէտ սէրը խիստ, նախանձոտ և անողոք խորհրդական մըն է եւ կը մերժէ ամէն բան որ սէր չէ, բայց Թորոս չատ մեծ սիրտ ունէր մոռնալու համար այդ ազնիւ մարդուն հաւատարմութիւնը իրեններուն և իրեն. ուստի ճամբան փոխեց և իրեն մօտենալով.

— Բարկէ՛ն հայրիկ, դուն ի՞նչ կը խորհիս ատ մեր դիպուածին. ըսաւ դառն և մտերմական ժպիտով մը միայնգամայն։

— Ի՞նչ գրուցեմ, իշխանիկս վտանգ մը թէպէտ կ'երեւայ մեր փախուստին, բայց կը թուի նաև թէ յաջող ելք պիտի ունենանք, վտանգի մինչեւ հիմա կոտրած թափած չունինք։ Ո՛չ թշնամին դեռ հալածեց և ոչ ամբանիս կարեց և սուրը պատեանէ հանելու չպարտաւորուեցանք։

— Ձմարիտ է, Բարկէն, թէ վտանգաւոր դիպուածներ կրնայինք ունենալ, բայց հապա թէ բանտէն ելած՝ բանտի սպառնալիքներու ներքեւ գտնուիլ չատ

ծանր է։ Հաւերը կը խօսին. արշալոյսը մօտ է, երթանք քնանալ քու անկողինդ...

— Ո՛հ, իմ անկողինս հոն է, ուր որ բազմոց մը կայ, Աստուած քեզի հանգստութիւն տայ, իշխանիկս։

Թորոս հագիւ թէ անկողին մտաւ, քունն ալ իր աչքերուն վրայ ծանրացաւ, վասնզի հոգն ու յոգնութիւնը այն տարիքին մէջ քուն չեն վտարեր, նամանաւանդ թէ կ'անուշցնեն։ Երբ արթնցաւ, արդէն արեգակը իր ճառագայթներով երկինքին վրայ կը թագաւորէր և բոլոր բնութիւնը ոտքի վրայ էր։

Նոյնպէս Բարկէն դուրսի սենեակը արեւուն հետ ելած, անձայն և անշշուկ կը պտտէր և առանց երեւալու ձկնորսներու, նաւավարներու, ծովու և ցամաքի անցորդներու երթևեկը և իրենց օթեւանած ամառանոցը կը դիտէր և ակռաները կ'ճրտելով.

— Անիծեա՛լ քաղաք, նզովի՛ց քաղաք, հիմնայատակ ըլ'աս, կը մրմռար։

Եւ վերջը, երբեմն կապ մը կը ձգէր կապոցին որ օրիորդը յանձնած էր իր այլայլութեան մէջ առանց բառ մը խօսելու.

— Մեր տիկինը, Աստուած լուսաւորէ հոգին, երբէք ինձ այդպիսի ամբարտաւան աչք ձգած չունէր. «Բարկէն հայրի՛կ, հոգիս հայրի՛կ, Ռուբէնս քեզ եմ յանձներ, նայէ՛, կրակոտ է... Թորոս խելօք է. բայց տղայ է...» մեղր կը վազէր չրթունքներէն, ան մեռաւ մեր բաղդը դարձաւ, վերջին անկողին իյնալն էր. նորէն ինձ յիշեց, յանձնեց, և աչքերով բռնեցի, կը սրբէր։ «Ո՞ւր է անանկ տիկին... աս հոռոմի կանանց քիթը երկինքն է...»

Եւ Թորոս ներսը ոտքի ձայնը լսելով՝ տղու մը պէս աչքերը դարձեալ լաւ մը չփեց ու սենեակը գնաց մտաւ։

ԳԼՈՒԽ Զ

ԱՒԻԻԵՒՆ ԿՈՐԻՆԸ՝ ԱՒԻԻԵ Է

Մենք տեսանք որ Եւփիմէ մինչեւ վերջը առանց դիմադրութեան կամ խորհրդածութեան բառ արտասանելու օգներ էր նաև Թորոսի փախստեան, վասնզի իր սրամտութիւնը՝ վտանգը յայտներ և նշմարեր էր։ Բայց երբ սրահներու մթութեան մէջ տեսաւ թէ իր սիրելին անհետացաւ՝

— Ո՛հ, Աստուած իմ, ըսաւ և բազմոցի մը վրայ ինկաւ՝ երկու ձեռքերը երեսին վրայ աքօղելով. իսկ Դիոնիս անխռով մօտենալով՝

— Եւփիմէ՛, ըսաւ, տխրութեանց և արտասուաց ժամանակ չէ, քալէ եղիր որպէսզի կարենանք կատարեալ վտանգին առաջքը առնել։

— Դեռ վտանգ մնա՞ց ուրեմն, ըսաւ աղջիկը սոսկումով։

— Անշուշտ, թէ որ անհոգ նստինք, ոչինչ՝ թէ որ աշխատինք։

— Բայց չեմ գիտեր թէ ի՛նչ պէտք է ընել։

— Ես ամէն բան պատրաստեր եմ, անհոգ եղիր, միայն դիս մի չփոթեր։

— Ո՛հ, ինչպէս կ՛ուզես որ անհոգ ըլլամ, երբ իմ Թորոսս կորսնցուցի։

— Թորոս կորսուած չէ, և վաղը ես ձեր պսակը կատարել պիտի տամ։

— Այո՛, այդ արարողութիւնը գրաւական մըն է քու ապագայ երջանկութեանդ համար, և ով գիտէ թերեւս դէնք մըն ալ է ապագային անկարծելի արկածներու համար։

— Բայց ես Թորոսին վրայ ամենեւին կասկած չունիմ։

— Ես ալ չունիմ, մանաւանդ թէ՝ շատ համարում ալ ունիմ. բայց ժամանակը, պարագաները, բաղդին

փոփոխութիւնները՝ մարդկային խեղճ սրտին վրայ չատ և անկարծելի ազդեցութիւններ ունին։ Ես չեմ կրնար իմ եւփիմէս, իր պատիւը, իր ստացուածքը, իր գեղեցկութիւնը երիտասարդութեան փոփոխամտութեան անձնատուր ընել, պսակի արարողութիւնը բաւական գրաւական մըն է։

— Ես բոլորովին քու կամքիդ հետեւելով ալ՝ չեմ կրնար մոռնալ ամէն օրուան պսակներու ոչնչանալն պատրիարքական վճիռներով։

— Մեր եկեղեցին չատ թուլցուցած է ամուսնութեան կանոններու խստութիւնը, բայց հայոց մէջ այնպէս չէ, Անիի թագաւորները նաեւ գիտեմ ամուսնութեան կանոններուն անհնազանդ գտնուելու յանդգնութիւն չատ քիչ անգամ ունեցեր են։ Բայց ժամանակ կորսնցնել պէտք չէ։

— Ես քեզի արգելք չեմ, հայրիկ, ըրէ ինչ որ կ'ուզես։

Մերը չուտ մը ելաւ ծառայ մը կանչեց, ապսպրեց Թորոսի տան ծառայող երկու անձերը առնել, դեռ չի լուսցած՝ նաւակ մը դնել Թարապիա տանիլ. երկու օրմնաւորդ, որ արդէն իր հրամանին կը սպասէին, բերել տուաւ և գաղտնի դուռը ամրացնելէն վերջը հռոմէական ձեւով, (որուն գաղտնիքին մհուտ էր ինք) օրմնել տուաւ ներսէն, և անմիջապէս նստաւ թուղթ մը գրեց՝ բարեկամ հայ վարդապետի մը, ուսկից կը խնդրէր ծպտեալ իր ցոյց տուած ժամադրավայրը գտնուիլ. և երբ այս ամէն բանը կարգադրեց ու կատարեց բարի գիշեր մաղթելով իր տանուհիին՝ իր սենեակը քաշուեցաւ քնանալու։

Իսկ եւփիմէ տեսնելով իր ծեր խնամակալին անխրոխտ վստահութիւնը, հանդարտեցաւ, կանչեց իր նաժիշտները գինքը հանուեցնելու, և իր երկրորդ օրուան երջանկութեան մտածութեամբը զբաղած՝ մոռցաւ գրեթէ ալեկոծութիւնը որ քանի մը ժամ առաջ գինք կը տարուբերէր, և երջանիկ քունի մէջ ընկղմե-

ցաւ։ Երբ առաւօտուն արթնցաւ, Դիոնիս ելած, քանի մը երեւելի անձանց այցելութիւն ըրած իր էն կարեւոր տեղեկութիւնները ստացած և վտանգը հեռացնելու ամէն հնարք իգործ դրած էր։ Ուստի, երբ Եւփիմէին քովմտաւ, ան իր առջի նայուածքէն ապահովուած՝

— Հայրի՛կ, ի՞նչ պիտի ընենք այսօր, հարցուց։

— Կը հագուինք, կը զարդարուինք, և կ'երթանք զուարճանալու։

— Զուարճութի՛ւն... ո՛հ, բառը գեղեցիկ է, զուարճութիւն Դիոնիսի համար, իր գիրքերէն, իր ուսմունքներէն դուրս. ո՛րչափ սուղի կը նստիմ քեզի, սիրուն հայրիկ, ըսաւ Եւփիմէ և ծերին երեսները համբուրեց. Դիոնիս իր բոլոր փիլիսոփայական ծանրութեամբ չկրցաւ ախորժանքի ժպիտ մը զսպել, վասնզի ծերերուն բնական է ախորժիլ երիտասարդ գգուանքներէ։ Բայց դարձեալ պէտք եղած պատրաստութիւնները տեսնել հրամայեց, ամէն բան կարգի դրաւ, և երբ ճաշը բերին ու Եւփիմէ կը հարցնէր թէ՝ պէտք չէ՞ր պատրաստուիլ, քիչ մըն ալ, կ'ըսէր ծերը, պէտք է համբերել, վասնզի ոստիկանութեան կը սպասեմ. և իրօք ծառայ մը եկաւ իմացնելու թէ՝ ոստիկանութեան մեծը կը խնդրէր այցելութիւն մը ընել պալատին տիկին Օրիորդի հրամանաւ։

Եւ ահա ոստիկանապետը ներս մտաւ ու ամենայն մեծարանքով աղջունելէ վերջ.

— Տիկի՛ն Օրիորդ, ըսաւ, խնդրեմ հրաման տուէք որ քանի մը սենեակներու փոքրիկ խուզարկութիւն մը ընեն մեր պաշտօնատարները։

— Ի՞նչ արդեօք, ըսաւ Եւփիմէ, մի՞թէ մեծ յանցանք մը կամ ոճի՞ր մը իմ տանս մէջ կը յուսացուի։

— Ցուսացուի՛լ, չէ, բայց ո՛վ գիտէ, տանը յարմարութիւնը՝ դիրքը կասկածներ կրնան տալ, ուստի ամէն անոնք փարատելու համար...

— Լա՛ւ, տէր, ի՛նչ խուզարկութիւն որ կ՛ուզէք՝ կարող էք ընել։

Ան ատեն, չիտակ արդէն մեզի ծանօթ կողմը երթալով, ան սենեակը՝ որ թորոսի անկողնի սենեակին կը պատասխանէր՝ փնտռեցին, նայեցան և երբ տախտակամածին բերանը քարածեփ պատ մը գտան, իրենց ամէն կասկածները փարատեցան և ոստիկանապետը խստութեամբ կարճահասակ մարդու մը դառնալով, որ արդէն մեզի ծանօթ է, վաճղի անգամ մը տեսանք։

— Այս երիտասարդին փախստեան պատասխանատուն դո՛ւն ես, տիար Միքայել, ըսաւ, հսկողութիւնը քեզի կ՛իյնար։ պէտք էր որ դուն անոր ամէն չարժումները դիտնայիր, և ահա՛ մարդը անյայտ կ՛երլայ, և ոչ միայն ինք, այլ նաեւ անոնք՝ որ դուն տուած էիր իրեն ծառայելու, և դուն, ապուշ ու անմիտ, բառ մը չունիս պատասխան։ դատարանին կը մնայ քեզի պատասխանելու։ պարապ տեղ բերանդ մի՛ բանար հոս խօսելու։

— Բայց, Տէ՛ր...

— Մի՛ խօսիր, անօգուտ կ՛աշխատիս ինձ պատասխանելու համար, պահէ՛ քու բոլոր ճարտասանութիւնդ դատաւորին, անոր առջեւ միայն պէտք կայ խօսելու։ Ոստիկանն՛ը, այս մարդը դատարան տարէք։

— Բայց անգամ մըն ալ մտիկ ըրէք։ ես այդ երիտասարդին ծառայողները չեմ ճանչնար, անգամ մը միայն տեսայ երկու օր առաջ և այսօր...

— Այդ խօսքով քու յանցանդդ կը ծանրացնես, դուն չճանչցած մարդիկներուդ յանձնեցիր քու հսկողութեանդդ յանձնուած մարդիկը։ Տարէ՛ք, տարէք։

Իսկ խեղճ Միքայել զարմացական ձեւեր ընելով և ճակտէն ջուրի պէս քրտինք թափելով, երկու ոստիկաններու մէջէն դուրս ելաւ դատարան երթալու համար։

Ոստիկանապետը յարգանքով ողջունելով Եւփիմէն և Դիոնիսի կամաց ձայնով մը յայտնելով իր զարմանքը, կ'ըսէր.

— Տէրութիւնը կառավարող մեր մեծերը՝ իրօք զարմանալի են, ազատ կը թողուն սանկ վտանգաւոր մարդ մը ատ ծովու պէս քաղաքին մէջ, մեզի լուր մը չեն տար, և խեղճ մարդու մը՝ որ իր գլխուն տէրը չէ, անոր կը յանձնեն և հիմա կ'ելլեն մեզմէ կը պահանջեն։

— Եւ դուք Տիար, անշուշտ կը փնտռէք մէկը կրնաք գտնել։

— Անշուշտ, ըսաւ ոստիկանապետը, եթէ փախցնողը Դիոնիս չէ։

— Թէ որ ան ինքն է։

— Ուրեմն չեմ գտներ, ըսաւ ժպտելով պաշտօնատարը։

— Լա՛ւ կ'ընես, պատասխանեց ծերը նոյնպիսի ժպիտով մը։

— Բաւական է այսչափը, իմացա՛յ, ե՞րբ ինծի հրաման մը եկաւ ձեզմէ և չի կատարուեցաւ, սիրտդ հանգիստ բռնէ, թող հայ երիտասարդը հանգիստ պըտըտի, միայն թէ Անդրոնիկոսէն զգուշանայ վասն զի ամէն չարեաց պատճառ նա է, բաւական է թէ հայ մը գտնուի խնդիրի մը մէջ՝ իր ատելութիւնը դաւ և վտանգ կը տեսնէ հոն, երկինք երկիր իրար կը խառնէ։ Ջանի՞ քանի անգամ կայսրը և Մերակայսր սա ապուշ երիտասարդին ազատութիւն տալու հրաման ըրին, և ինք միշտ արգիլելու ճարը գտաւ, և հիմա որովհետև ապստամբ ու վտանգաւոր Հայ մը տեսնուած կայ եղեր քաղքիս մէջ, իր գրգռութեամբ երիտասարդը կուզուի, որպէս զի բանտի դատապարտուի, և այդ Միքայէլը Անդրոնիկոսի մարդն է։ Այս խօսքերն ըսելով ոստիկանապետը թողուց և գնաց։

Իսկ Դիոնիս սանուհիին գալով, հրաւիրեց պատրաստուիլ երթալու և գտնելու համար Թորոսը։ Եւ

քիչ մը ժամանակէն վերջը երկու դեսպակ կը ձգուին պալատը և կը չտկուէին դէպ ի ծովեզր ուր գեղեցիկ նաւակ մը իրենց կը սպասէր։

Նայն գիշերը Թարաբիայի ամարանոցին մեծ սրահին մէջ Թորոսի և Եւփիմէի պսակի հանդէսը կը կատարուէր հայկական արարողութեամբ։ Բարկէն՝ կնքահօր պաշտօնը կը կատարէր ամենայն գոհութեամբ, ներելով սրտանց Եւփիմէի արեան մէջ ինչ որ յունական կաթիլներ կը գտնուէին, և ծածկելով ինչչափ որ կարելի էր տրտմախառն ուրախութեան արցունքին քանի մը կաթիլներն։

Երբ ամէն բան կատարուեցաւ և գիշերը կէս եղաւ Դիոնիսի կարգադրութեամբ մեր հարսն ու փեսան հասարակ նաւակ մը մտած Բարկէնով՝ երկու ծառայով և մէկ նաժիշտով կ'անցնէին դիմացի Ասիոյ ծովափունքը, և ծովեզրէն մղոն մը հեռաւորութեամբ անտառախիտ ծառերէ չրջապատեալ գիւղական ամայի տուն մը պատրաստ կը գտնէին զիրենք ընդունելու համար։ Հոն ինչ որ բնութեան սքանչելիք կար։ այս երկու գեղեցիկ անձերուն ուրախութիւնը կը պըսակէր։ Բարկէն իր լեռներուն գարունը կը յիշէր, և երբ իր երկու սաները կ'ելլնէին բնակարանէն և կը սկսէին հեռանալ, իր երկսայրին մէջքը հեռուանց անտեսանելի՝ անոնց հետքերուն կը հետևէր, պահապան և աչալուրջ դամփռի մը պէս ամէն ծառի՝ ամէն բլրակի չուքը կը քննէր որ վտանգ մը անոնց չի պատահի։

Ութ օր աս երջանիկ կեանքը վայելեցին մեր նորապսակ ամոլները, և Թորոս իր հարսին քով կը գըտնէր ան ամէն գեղեցիկ և բարձր զգացումները, որ երազն են երիտասարդութեան փափաքներուն, ու իր երջանկութեան, միայն իր լեռները կը պակսէին, և այն ազգային ազատութեան սէրը, որ նախահօր Ռուբէնի արեան հետ իր երակներուն մէջ կը չրջէր։

Ուրբաթ օր էր նաև որ Դիոնիսէն լուր ամենևին չէկար, այլ ըստ սովորութեան տնտեսը ամէն օր կերակուրը կը բերէր արշալոյսին հետ և մէկէն կը հեռանար որպէս զի կասկածի տեղի չտայ։

Ծանկարծ երեկոյ մը ծեր Դիոնիս երևցաւ թէպէտ շատ դժուար էր անոր երեսին վրայ գաղտնիք մը նշմարել, բայց Եւփիմէ իրեն սիրալիր ընդունելութիւն մը ընելէ վերջը՝ երբ քիչ մը ատեն տան առջև աղբիւրին քով նստան, կասկածոտ ծիծաղով մը ըսաւ.

— Հայրիկ, դուն մեզի բան մը ունիս խօսելիք և կ'երևայ թէ կը դանդաղիս։

— Այո, Եւփիմէ, լաւ գիտցար թէ՝ բան ունիմ ձեզի հետ խօսելիք, և շատ կարևոր բան։

— Ինչո՞ւ կ'ուշացնես, կ'երևայ թէ շատ անախորժ լուր մը պիտի ըլլայ։

— Ես քանի օր է, Թորոսի փախստեան համար նաև մը կը նայիմ, և այսօր հազիւ թէ փնտռածս գտայ...։

— Ինչո՞ւ այդչափ չուտով, հայրիկ, մինչ ինձ համար նաւուն մէջ տեղ չկա՞յ։

— Մանաւանդ թէ ան կը ցաւիմ որ իմ կարծածիս չափ չուտ չի կրցայ շարժիլ. վասն զի այսօր վոքրիկ նամակ մը ինձ կ'իմացնէր թէ ձեր փախստեան տեղն իմացուեր է ձեր թշնամիներէն. ուստի, արտորնօք եկայ քեզ տանելու, Եւփիմէ։ Մինչև որ Թորոս իր գործերը կարգի չդնէ, մինչև որ յաջողութիւնը իրեն չծիծաղի, դուն ոչ թէ իրեն օգտակար՝ այլ վնասակար կրնաս ըլլար։

— Ամենևին, ըսաւ Եւփիմէ, որոշ և վճռողական ձայնով, կը վստահիմ մանաւանդ որ՝ դիպուածը այնպէս բերէր որ կարենայի քեզ համոզել իմ ըսածիս ճշմարտութեան։

— Քեզի հետ այս նիւթի վրայ վիճաբանիլ ինձ աւելորդ է, տէր և դատաւոր՝ այս խնդրոյն մէջ՝ ինձ-

մէ և քեզմէ չա՛տ աւելի ուրիշ մը կայ, ըսաւ ծերը՝ Թորոսին դառնալով։

Իսկ Թորոս այն միջոցին դէպի անտառին խորը աչքերը յառած կը դիտէր կէս ուշադրութիւն մը ընելով այս խօսակցութեան, ու երբ ծերը.

— Իշխան, դուն մեր խօսակցութեան կ՛երևայ թէ ուշ չես դներ, բայց ես չատ կարևոր նիւթի մը վրայ կը խօսիմ։

— Այո՛, ձեզ ալ ուշ կը դնեմ, բայց ուրիշ բանի մըն ալ ուշ կը դնեմ, ըսաւ առանց իր սուր աչքը խախտելու իր նպատակէն։

Այն ատեն, Դիոնիս ու Եւփիմէ նոյն կողմը դարձուցին իրենց աչքերը և բան մը չտեսնելով դարձան Թորոսի՝ որ տեսնելով ալ՝ իրենց հարցնող նայուածքին առանց պատասխանելու, ոտք ելաւ, մէկ ձայնով.

— Բաբկէն, կանչեց։

— Բաբկէն հոս չէ, ըսաւ ծառայ մը։

Ուրեմն, ըսաւ Թորոս, հիմա կուգայ և մեզի որոշ լուր մը կը բերէ։

Ի՛նչ բանի լուր, հարցուց Եւփիմէ այլայլելով։

Կ՛երևայ թէ, սիրելի Եւփիմէ, մեր թշնամիները, որոնց համար լուր առած ըլլալը իմացուց Դիոնիս մեզի այցելութիւն մը ընել կը փափաքին։

Եւ դու հիմա որ բան մը կը դիտէիր, անոնք էին տեսա՞ր...

Հինգ վեց հոգի և զէնքի փայլիւն տեսայ։

Ի՛նչ կ՛ըսես, հինգ վեց հոգի՛...

Թէ որ այդչափ են մեր թշնամիները, ըսաւ Թորոս ժպտելով, Բաբկէն միայն բաւական է զանոնք ցրուելու, իսկ թէ որ անոր կրկինն են պէտք է որ ես ալ օգնեմ։ Բայց խնդիրը հոն չէ, աւելցուց Թորոս, Դիոնիսի դառնալով, մեր ընչաքները կրնանք իմանալ թէ որոնք են, կայսրը և իր ոստիկանութիւնն է թէ մանաւանդ մարդիկ։

Հիմա ան միջոցին քու թշնամիդ՝ Անդրոնիկոս

կեսարն է, բայց թէ որ իր փոքրիկ խումբը վիրաւորուի և ցրուի՝ իրենց վերադարձը չգիտեմ թէ որչափ բազմութեամբ կրնայ ըլլալ։

– Ուրեմն մեզի պարտք կը ձգես այնպէս չարժեցու որ առնցմէ մէկը ողջ չի դառնայ։

Ան չէ իմ միտքս, բայց ըլլալիքը յայտնի է, մէկ փախստական մը տասնապատիկ բազմութեամբ կը դառնայ։

Քու նաւդ ե՞րբ կուգայ հոս՝ այս ծովեզերը։

– Վաղն առաւօտ, կանուխ։

Ահա Բարկէն, ըսաւ Թորոս, որ ծովեզերին կոչմէն կուգայ. հիմա ճիշդ լուր կառնենք... աս ծանր քալուածքէն ալ կը ցուցնէ թէ՝ վտանգը մեծ չէ։

Սպասելու լռութիւն մը տիրեց, մինչև որ Բարկէն հասաւ, առանց այլայլութեան նշան մը ունենալու իր կերպարանքին վրայ, իբրև թէ բան մը տեսած չէր, իսկ երբ որ Թորոս նշանացի հարցուց ի՞նչ լուր կար, ան ատեն պատասխանեց.

Ես անտառին մէջ պտոյտ մը կ'ընէի, երբ տեսայ որ քալելու և կամաց խօսելու ձայն կուգար ծառերու մէջ քիչ մը հեռուէն, ուստի, թուփի մը խոտութեան մէջ ծածկուեցայ և տեսայ որ երկուք երկուք 12 13 հոգիի չափ զինեալ մարդիկ քովէս անցան. և այնչափ մօտ՝ որ մէկ հատը՝ որ տեսած էի արդէն, ճանչցայ. նոյն մարդն էր որ ասկից տասն օր առաջ առիւծին կորիւնը կը նախատէր։ Վերջապէս տեսայ որ անոնք պտոյտներ կ'ընէին անտառին մէջ խուզարկութեան համար, ուստի ես ալ կամաց մը ելայ դէպի իրենց եկած ճամբան գնացի, և տեսայ որ մակոյկ մը գիրենք բերած էր և մէկը պահապան մէկ հոգի մը ձգեր էին։

Լաւ ըսաւ Թորոս անխռով, կարծեմ թէ մեր կերակուրի ժամանակն է և պէտք է քիչ մը բան ուտել որովհետև հաւանական է թէ վերջը ժամանակ չունենանք։

Եւ չորսերնին մէկտեղ չկուենան դէպի տունը, երբ դռնէն մտան, պարտէզին վրայ դիտող աչք մը պտցուց Թորոս և Բարկէնին քանի մը բան ապսպրեց կամաց ձայնով՝ որ անմիջապէս դռներուն մէկը քարեւրով ամրացուց և միւսը՝ առջի վիճակին մէջ ձգեց, երբ նստան կերակուրի մեր երկու Հայերը, ըստ սովորութեան կերան, եւփիմէ կը խաղար քան թէ կուտէր, իսկ ծերը մտախոհ քանի մը պատառ առնելէն վերջ՝

Ինչ է քու միտդ ըսաւ Թորոսի, երբ ան դադրեր էր ուտելէ և անհոգ կը խորէր։

Մենք պարտական ենք ինքզ ինքնիս պաշտպանելու. մանաւանդ որ մանաւոր անձի թշնամութիւնն է որ ոխերմարար կը դարանի, և գիչերուան մութը իրեն ընկեր կ'առնէ։ կը տեսնեմ թէ դուն իմաստուն մարդ մը որու նման ես չատ քիչ տեսեր եմ, կը վարանիս. կ'երևակայեմ թէ քանը հազիւ անցած երիտասարդի մը զէնքի վարժութեան վրայ վստահութիւն չունենաս, բայց այդ մի հոգար, ես տղայ տարիքէս զէնքի վարժութեան և վտանգի մէջ ծներ և սներ եմ. անոր համար ալ աս իրիկուն չեմ մտածեր, վաղը կը մտածեմ աս իրիկուն ան մարդիկը ժամ մը չքշեր հաւու պէս կը թօթափին։

Եւ այս խօսքերը այնպիսի անհոգ արհամարհանք մը ունէին, և իր յստակ ու որոշ ձայնը այնչափ փոխուած չէր՝ որ եթէ իր մեծ աչքերուն բոցը չըլլար, որ ամէն չարժուժին կայծակ կը հանէր, արձան կը կարծուէր. այն միջոցին Բարկէն ներս մտաւ.

— Ե՛լ, իշխանի՛կս, ըսաւ, մարդիկը կուգան, ի՞նչպէս պիտի ընենք։

— Թո՛ղ գիրենք որ՝ մեծ դռնէն ներս մտնեն, դուն՝ երբ ամենքը կը մտնեն՝ դուրս կեցիր, ո՛վ որ ելնէ՝ մահուան հարուած մը տուր։

— Բայց դուն հոս մինակ ես, անոնք կամ տասն երկու կամ տասներեք են։

— Դուն լսեցի՛ր, Բաբկէն հայրիկ, քու պաշտօնդ դրանը դուրսը՝ մարդ ողջ չհանելն է։

Այնպիսի անդիմադրելի եղանակաւ մը ըսուեցաւ այս՝ որ Բաբկէն դուրս ելաւ առանց խօսելու, քթին տակէն աղօթք մը մռլտալով, անտարակոյս աղօթքը Թորոսին համար էր։

Տան վարի պատուհաններ երկաթէ վանդակներ ունէին. ճրագները վերցնել տուաւ, վերի փեղկերը՝ ըսաւ Դիոնիսին թէ՝ պէտք է պաշտպանել որպէս զի եւփիմէ չվախնայ։ Իսկ ինք թռաւ սանդուխներէն վեր, Լևոնի ահագին սուրը մերկ՝ աջ ձեռքը բռնած և երկայրի սուրը մէջքը, իբրև փայլակի մը պէս. Եւփիմէ որ անիսօս կեցեր էր գգուանքով ձեռքը համբուրեց։

— Սիրտդ հանգիստ բռնէ, ժամ մը չտևեր, ասիկա դիպուած մըն է, ըսաւ, վազուան համար մտածենք։

Այս անխռով խօսքերը թէպէտ կ'ապահովէին քիչ մը անոր սիրտը, և կ'ուզէր խօսիլ, բայց չկրցաւ, ու նայն միջոցին տեսաւ որ Թորոս գինք ձգեց դուրս ելաւ պարտէզ և տան դուռը վրայէն գոցեց, ու պատին քով թուփերու մէջ ծածկուեցաւ։

Ինք տան չորքին մէջն էր, սա՛վ որ դռնէն մանէր որոշ կը տեսնէր լուսնի լոյսով. և ահա կիսաբաց դուռը բացուեցաւ և մէկիկ մէկիկ մէկիկ դողի պէս կը մրտնէին իր սպասած մարդիկը, մտնողը մէյ մը կանգ կ'առնէր, չորս կողմը կը դիտէր, և դէպի դուռը կը յառաջանար։ Երբ եօթը ութը հոգի ներս մտան և առջի մտնողները տան դրանը և թուփերուն մօտեցան, ահագին և սոսկալի ձայն մը որոտաց. Թորոս ինքն էր և հարուած հարուածի վրայ կը յաջորդէր. արդէն երեք հոգի գետինը կը տապալտկէին և երկուքը փախան. հազիւ թէ ան տասն երեք հոգի թշնամիներէն կարողացան անոր վրայ յարձակիլ, բայց այս յարձակումն ալ նոյնչափ օգտակար եղաւ իրենց՝ որչափ առ-

ջի յանկարծակի գալը. երկու հոգի դարձեալ մահացու վիրաւոր կ'իյնային, և իր աչագին սուրը մէկդի կը թողնէր զէնքերու բեկորներ, թևեր, մատեր, և վիրաւորներ, կամ վատեր դուրս կ'ելնէին, Բաբկէնը կը գտնէին որ հարուած մը միայն տալով կը պառկեցնէր զիրենք. և որպէս զի արգելք չըլլան ուրիշ եկողներուն, խղճմտաբար ոտքերնին կը քաշէր և պատին տակ կը դիզէր։

Երբ երեք չորս եղան դիակները և տեսաւ որ դեռ ներսը զէնքի հարուածները չեն դադրիր.

— Ինչ մըն ալ ներս մտնենք, ըսաւ, վասն զի երկայն եղաւ,

Ձիշդ ժամանակին մտաւ, վասն զի չորս հինգ հոգի Թորոսը չրջապատած՝ սուրերնին ձեռուընին կանոնաւոր յարձակում կ'ընէին. աստոյ մէկին կռնակին՝ Բաբկէնի սուրին հարուածը՝ զայն գետին գլորեցուց, և այս անակնկալ օգնութիւնը միւսը ամենքը յուսահատեցուց. փախչելու որոշումը տուին։ Թորոս սաստիկ յոգնած էր, իսկ Բաբկէն կրսէր.

Ասոնք ալ Թող երթան սատանային գիրկը. ումհոգն է. բաւական է որ սա իննկածներուն մէջ ան անպիտան մեծաբանն ալ գտնուի որ չէր հաւատար թէ առիւծու կորիւնն միչտ առիւծ է։ Ապրի՛ս իչխանիկս, տես քանի մարդ դիաթաւալ կացուցեր է... ես գիտէի որ քալ էր, բայց ինչչափ ժամանակ է ոչ կռուտեսած էր ոչ զէնք գործածած... լա՛ւ սկսանք, մեր Սև լեռն հասնինք, ան տեղն տատնապատիկ պիտի մեծնայ...

Ա՛ս միջոցին լուսթիւն տիրած էր պարտէզին մէջ, զէնքի չաչիւն և չառաչիւն ամէն բան դադրած էր միայն քանի մը վիրաւորներ և հոգեւարներ կը տքաչին. ան տեղն Թորոս՝

Բացէք դռներն գոչեց։

Եւ տան դռներն բացուեցան, մրագներն վազցուցին տունն ու պարտէզը լուսաւորեցան. դուրսն ու

Ներսը եօթը ուխտը դիակներ կային և մեր քալլակորովը կանգնած էր անոնց մէջ, կ'ապսպրէր ծառաներուն ողջ մնացողները ներս առնել և դարմանել։ Իսկ Եւփիմէ՝ երբ տեսաւ Թորոսը ողջ բայց արիւնով ներկուած, և երբ իմացաւ թէ չէր անդամ վիրաւորուած, աչքերը ուրախութեամբ երկինք կը վերցնէր, գոհութիւն կուտար Աստուծոյ։ Եւ առանց ծառաներուն ըսպասելու ինք ջուր կը բերէր որ իր փեսան լուացուի մաքրուի։

Երբ Թորոս ան ահագին աշխատութենէն վերջը բազմոցին վրայ տարածուեցաւ, Եւփիմէի երևակայութեան մէջ աշխարհիս բոլոր Աքիլլէսներէն և Հեբակէսներէն աւելի բարձր էր։ ուստի դառնալով Դիոնիսին՝

— *Վազը, նաւը որ պիտի գայ, մենք ալ մէկտեղ կ'երթանք, այնպէս չէ՞ հայրիկ ըսաւ։*

Իսկ Դիոնիս առանց պատասխանելու ան հարցման Թորոսին կը նայէր որ նոյնպէս պատասխան չտալով ծերին կարծիքը կուզէր իմանալ։ Իսկ ան երբ տեսաւ թէ երկուքն ալ լուռ կեցեր են՝

Ո՞ւր է Բաբկէն, Բաբկէն հայրի՛կ, սկսաւ կանչել։

Բաբկէն ներս մտաւ գլուխն ու երեսը ծածկած և հազիւ քանի մը քայլ կրցաւ առնել միայն՝ նստաւ և գլորեցաւ։ ամենքը տեղերնէն ցատկեցին ելան և գըլուխը բոլոր արիւնաշաղախ տեսան։ ինք մարած էր կամ մեռած։ Դիոնիս մէկէն մօտեցաւ, զննեց, գըլխուն պատռածը լուաց, վէրքերը դարմանեց պատեց և իմացուց թէ սուրի հարուած մը ճակտին ոսկորը թէպէտ կտրեր էր, բայց ուղեղին չէր վնասած, ուստի ապահովցուց ամենքը յուսացնելով թէ քիչ մը ժամանակէն կրնար առողջանալ բոլորովին։ Ան վերջին խօսքը մխիթարեց Թորոսը, բայց Եւփիմէի խընդիրը չլուծեց։

ԳԼՈՒԽ Է

ԱՐՇՐՈՒՆԵԱՑ ՇԱՒԱՒԻԳ, ՄԸ

Դիոնիս Թէպէտ ուրիշները ապահովցուց Բարկէնի համար, բայց գինքը մէկ երկու ժամ ամենևին չՓոդուց և պաղ ջուր շարունակ գլխուն վրայ դնել հրամայեցէն և իրեն խօսիլը արգիլեցէն վերջ, ելաւ պըտոյտ մը ըրաւ անկեալներուն մէջ. ամենքը մեռած կամ հոգեւարք էին, տասն և մէկ հոգի։

Ծերը սկսաւ մտածել. ուրեմն երկուքը մեռած էին և առաւօտուն երկրորդ այցելութիւն մը կարելի էր Անդրոնիկոսի կողմէն՝ որ անոնց մէջ չկար, և Դիոնիս կ'երևակայէր Թէ՝ անշուշտ այդ խուժբին գլխաւորը գտնուած էր ան, ուրեմն փախած էր և պիտի գառնար, և Թերևս Բարկէնի հարուածը տուողը ան ինքն էր։ Ուստի, ծառայ մը առած հետը և լապտեր մը, դէպի ծովեզրը գնաց, և ծովուն քով մարդ մը տեսաւ որ կը ջանար գրկելու ուրիշ ահագին մարդ մը որ ինկած էր գետին, և որ տեսնելով Թէ երկու հոգի դէպի իրեն կուգան, ցատկեց մակոյկի մը մէջ որ ծովեզրն էր ու միջոց մը անցնելով կեցաւ և սկսաւ դիտել. ծռեցաւ Դիոնիս և գննեց մարդն ու իր վէրքը. մարդը՝ Անդրոնիկոս ինքն էր, վէրքը՝ սուրի մը հարուած՝ որ Թոքը վիրաւորած էր, և Թէ որ ձգուէր մահաբեր կրնար ըլլալ, ուստի չուտ մը ծոցէն չիչ մը հանելով՝ Թաչկինակը Թրջեց և վէրքին բերանը խրցեց. արեան դադրիլ և դեղին զօրութիւնը Անդրոնիկոսի հառաչանքներուն ձայն մը հանել տուին։

Այն ատեն ծերը քիչ մը մտածելէն վերջ, դէպի

ծովեզրը գնաց և մակոյկին մէջ կեցող մարդուն ձայն արձակեց։

— Բարեկա՛մ, ըսաւ, դուն կը տեսնես որ մենք քու տիրոջդ Թշնամի չենք, իր վէրքը պատեցինք, և եթէ կ՚ուզես իր կեանքը ազատել, եկուր մեզի օգնէ, որպէս զի կատարելապէս զինքը ազատենք մահուընէ։

Մարդը քիչ մը մտածելէն ետքը, խրեց իր մակոյկը ցամաք, ելաւ նաւէն և ծառային հետ չալկելով վիրաւորը չտկուեցան դէպի տուն։ Եւ այսպէս, Դիոնիս ապահովեցաւ թէ՝ ալ մարդ չկար լուր տանելու մայրաքաղաքը։ Մանաւանդ որ բուն Թշնամին իրեն ձեռքն էր։ Միայն չէր կրնար դուշակել թէ ի՞նչ ընդունելութիւն պիտի ընէր Թորոս իր մահացու թշնամին ձեռքն անցնելով. և գոհ եղաւ, երբ լսեր մոտեցնելով տեսաւ որ ան անտարբեր՝ և հազիւ թէ ար համարհոտ աչք մը ձգեց իր ոխերիմ Թշնամիին վրայ, և Բարկէնին մօտ կ՚ուզէր տեղաւորել որպէս զի դիրին ըլլայ երկուքին ալ միասին խնամք տանիլ։

Բայց ծեր բժիշկը որ Թորոսի մեծահոգութիւնը կը տեսնէր, նոյնը չէր հաւատար ոչ Անդրոնիկոսի և ոչ Բարկէնի համար, ուստի զատ սենեակներ երկուքն ալ զետեղել կը մտածէր։ Եւ ահա, եւփիմէ երեւցաւ սենեակին դուռը Բարկէնի ձեռքէն բռնած՝ որուն անխռով կ՚առաջնորդէր դէպի սենեակը, իմացնելով Դիոնիսի թէ ինք իր հիւանդը նայելու մտադիր էր, իսկ Թշնամիին խնամքը ուրիշներուն կը վերաբերէր։

Դիոնիս, մակոյկին պահապանը և ծառայ մը Անդրոնիկոսի քով ձգելէն վերջ, երկու ուրացած ծառաներուն հետ մօտակայ ամայի և անջրդի հեղեղատի մը մէջ նետել տուաւ դիակները ու երբ ամէն բան կարգի դրաւ, դարձաւ տուն իր վիրաւորները տեսնելու։ Անդրոնիկոս կը գառանցէր, ուստի պէտք եղած դարմանները՝ ինչ որ կարելի էր անանկ տեղ մը, ապրուպրելէն վերջ, եւփիմէի սենեակին դրան առջև եկաւ

և տեսաւ Բաբկէնը որ անկողնին մէջ նստած կը պատմէր Թորոսի։

. . . ինծի ըսիր թէ դռնէն ողջ մարդ պիտի չելնէ, ես տեսայ փախչողները. ըսածդ մոռցայ։ Հօրեղբայդ ըսած էր մեզ. «Տղաք փախչողին մի դպիք, թողէք երթան,» միտքս հոն գնաց, երբ ուշաբերեցի վազեցի եւնուն, մէկը դռնէն տասը քայլ անդին գետին փռեցի, միւսը մեծ էր, ուժով կը թուէր ծովուն մօտ հասայ, դարձաւ, ի՛նչ տեսնեմ, մեր մարդն էր Աղուէս, կաց, ըսի, առիւծին ձագը տեսա՞ր, հապի թէ սուրը կուրծքին դրի, գլխուս սուրի լաւ հարուած մը իջեցուց, ինք ալ դէպ ի ես։ Աչքերս մթնցան, աղբիւրին վազեցի, լուացի արիւնը, տեսայ որ չկորիր, վերարկուս վէրքին վրայ դոցեցի, հոս եկայ գլուխս պտոյտ կուգար։ Տիկինին ձայնը լսեցի որ՝ «Բաբկէն հայրիկ» կը կանչէր և ալ ինչ եղայ չիմացայ...

— Լաւ, ըսաւ Դիոնիս, ես ալ քեզի արգիլած եմ որ չխօսիս, հանգարտ պէտք է նստիս։

Բարկէնը լռեց և Եւփիմէ ամենր ճանրեց ու իր վրան առաւ զայն խնամել, դուս ելան և հոն, Թորոս ու Դիոնիս սկսան խորհրդակցիլ երկրորդ օրուան համբորդութեան վրայ եթէ նաւը գայ, և որոշեցին որ Թորոս երթայ, իսկ Բաբկէն առողջանալէն վերջ Դիոնիսի և Եւփիմէի հետ գայ։

Ուստի առ որոշումը ընելէ վերջ արդէն կէս գիշերն անցած էր, Թորոս ընկողմանեցաւ բազմոցի մը վրայ, իսկ ծերը երբեմն իր հիւանդներուն այցելութիւն կ'ընէր, երբեմն կը մրափէր մինչև արշալոյսը երևցաւ։ Բարկէն քանի քանի անգամ նոյն գիշերը աղաչեց Եւփիմէի որ զինքը թողու և հանգչի. բայց ան չարունակ պաղ ջուր դնելով գլխուն և լռել հրամայելով լուսցուց։ Եւ երբ տնտեսը ըստ սովորութեան իրենց պատրաստ կերակուրը բերաւ, իջաւ առանձին

պատուէրներ տալու և ետքը իր հիւանդին քով քաշուելցաւ։

Թորոս և Դիոնիս նաւուն գալը կը դիտէին, և նաւ չէր երեւար. ծովեզրը կիջնէին, լուր չկար, և այսպէս կ'անցուն էին ժամանակը մինչև կէս օր։ Անդրոնիկոսի վիճակը ծանր էր, թէպէտ Դիոնիս չէր յուսահատած, իսկ Բաբկէնը ինքզինք լաւ կը գտնէր կամայ ակամայ իր բռնաւոր տիրուհիին ձեռքը մնացեր էր. Թորոսի կը հարցնէր «Ալ բաւական չէ՞» որ ան կը ժպտէր և պատասխան չէր տար։ կէս օր եղաւ և ճաշի նստան, թէպէտ ամենուն սիրտը անհանգարտ. Դիոնիս երեակայելով որ Անդրոնիկոսի մը անհետանալը չէր կրնար յուզմունք մը չհանել և ոստիկանութիւնը՝ Թորոսը փնտռելով գայն պիտի գտնէր. Թորոս իր նաւուն կը ոպատէր և Եւփիմէնն ու Բաբկէնէն պիտի բաժնուէր. Բաբկէն որ իր տիկնոջ խնամքներէն կը քաշուէր, կ'ամչնար և ձեռքէն ազատելու ճարը չէր գտներ. միայն Եւփիմէ անխոս անմռունչ բժշկին հրամայած պաղ ջուրը Բաբկէնին գլխուն առանց պակաս ընելու նրսատած տեղէն ծովը կը դիտէր. անոր համար ալ հադիւ քանի մը պատառ կերած ելաւ հիւանդին քով երթալու։

Դիոնիս իմացուց թէ՝ ալ Բաբկէնին համար վտանգ չկար. և թէ ուղեղին ցնցմունքը վերքին և հարուածին հետևանք հիւանդութիւնն ալ անցեր էին. ուստի հանգիստ կրնար ընել, իսկ Եւփիմէ առանց պատասխան տալու դնաց վեր և հազիւ թէ սենեակը ելաւ և պատուհանին աչք մը ձգեց՝ գոլի մը պէս մատուռնևրուն վրայ կոխելով իջաւ սանդուխէն և պարտէզին դուռը գաւ. հոն տնտեսը դիմաւորելով ձեռքի կապոցը առաւ.

Նաւէն լուր առիր, հարցուց։

- Գենովացի նաւը կուգայ. ջուրը պիտի առնէ ու ճամբայ ելնէ։

— Լաւ, դուն մաիր սեղանատուն և իմաց տուր։

Եւ ինք կապոցը ձեռքը սրացաւ վեր, մտաւ իր սենեակը։

— Բարկէն հայրիկ, բժիշկը քեզի հրաման կուտայ ելնելու, և հանդարտ ու ծանր քալելու. դուն ինչպէս ես։

— Ո՛հ տիկին, Աստուած քեզի երկար կեանք տայ, ես լաւ եմ, ահա կը տեսնես, ըսաւ ճակտին լաթը վերցնելով և կանգնելով։

— Չէ՛, մի արտորար, ըսաւ Եւփիմէ, վերքը լաւ մը փաթթեց ինչպէս տեսեր էր Դիոնիսէն, գլխարկը գլուխը դրաւ, հիմա հանդարտ քայլերով դուրսի սըրահը գնա՛, ինծի սպասէ։

Եւ այս խօսքերը այնպէս մայրենի անուշութեամբ մը ըսաւ, որ խեղճ Բարկէնի աչքերը լեցուեցան և առանց բերանը բանալու ձեռքը երկնցուց. Եւփիմէ ձեռքը տուաւ և կորովի ծերը իր չբթուները վրան դնելուն՝ երախտագիտութիւնն և որ մեծն է մանաւանդ իր համարումը կը յայտնէր, բոլորովին զղջալով իր առաջին դիւրեռան կասկածներուն վրայ։ Ուստի դուրս ելաւ, նստաւ սրահը, և որովհետեւ տիկինը ըսած էր թէ՝ ալ առողջ էր, միթքն ինկաւ թէ անօթի է, և զղջաց թէ ի՞նչպէս տիկնոջը չէր հարցուցեր թէ՝ ի՞նչ կրնար ուտել։

Այս ծանր խորհրդածութեան վրայ էր Բարկէն, երբ Թորոս և Դիոնիս սանդուխին վրայ երեւցան կամաց ձայնով խօսելով.

— Դուն չես ճանչնար Եւփիմէն, կ'ըսէր ծերը, ոչ թէ միայն դուն, ես նաեւ չգիտեմ թէ ի՞նչ կերպով պիտի կարենամ ազատիլ ձեռքէն։

— Ես ալ չեմ ուզեր և չեմ կրնար իրմէ զատուիլ. բայց դուն աղնիւ բարեկամդ իմ, դուն որ աշխարհք կը ճանչնաս, լաւ կրնաս դատել իմ վիճակս, և թէ ի՛նչ վտանգներու դիմազրաւ պիտի երթամ. ինչպէս այսպիսի անձ մը... բայց դուռը կը բացուի...

Երկու խօսակիցները ապուշ մնացին՝ տեսնելով որ

սենեակէն դուրս ցատկեց վայելուչ և պարզ հագուստով, մէջքը դաչոյնով, խիստ ժպիտով տասնեւուրթ տարեկան գեղեցիկ և կորովի պատանի մը, որ առանց խօսելու սրահին մէջ կանգնեցաւ, և անքթիթ իրենց կը նայէր։ Անոնց զարմանքէն աւելի մեծ եղաւ բարկէնի հիացումը, որ ձեռքերը երկինք վերցնելով,

— Փա՛ռք Աստուծոյ, կեցցէ՛ մեր քաջ տիրուհին կանչեց։

Եւ լռութիւնը տարածեալ յաջորդեց։ Վերջապէս Դիոնիս դառնալով Թորոսի,

— Տեսա՞ր Իշխան, ըսաւ, ես քեզի չըսի···

— Լաւ, ըսաւ Թորոս, ես կեանք մը ունէի զոհելու Ազգիս համար, կէսը դուն կը յափշտակես, եւ փիմէ։

— Ո՛չ այդպէս, կեանք մը ունէիր նուիրելիք Ագգիդ, ահա երկուք ունիս անոր նուիրելիք, իմ երակներուս մէջ ալ կայ այդ քու Արծրունեաց արիւնէդ, և Դիոնիսին դառնալով աւելցուց Եւփիմէ անխռով, ժամանակ պէտք չէ կորսնցնել, երթա՛նք բարկէն բաւական զօրեղ է, ի՞նչ կը դանդաղինք։

— Դուն պէտք է մտածես թէ ձեր օգտին համար ես հոս պէտք է ձիամ, գոնէ քիչ մը առեն։

— Մեր օգուտը՝ Աստուած և քու ընկերութիւնդ է։ Անոնք պարապ խօսքեր են հայրիկ, ոչ դուն առանց ինծի կրնաս ապրիլ, և ոչ ես առանց քեզի և Թորոսի։ Ահա ինչ որ ստացուածք ունիմ հոս է, իսկ ձիացածը՝ որ չեմ կրնար տանիլ՝ կը թողում յափշտակողին, կամ ան է որ Թորոսի բաղդը ինձ հաղարապատիկը կուտայ, կամ ան է որ՝ եթէ ողջ ձիացինք՝ անշուք և առանձին կեանք մը կը վարենք պոհութեամբ, Աստուծոյ այն անհամար արարածոց պէս՝ որոնց վաղուն նա ինք կը հոգայ։

Եւ ձեռքը ծերին բերնին վրայ դնելով, ժպիտով մը՝ որ չպատասխանէ, ձեռքէն բռնեց և Թորոսի ալ ակնարկեց ծրարը առնել որ ներսն էր, ու ինք առջևէն

կ'իջնար· իսկ Թորոս երբ սենեակը մտաւ, իր աչքին առջի բանը որ դպաւ Եւփիմէի դեղձան մազերու ոսկեկոյտն էր որ գետինը փռուած կը կենային, առաւ համբուրեց անոնք և նայեցաւ երկինք ու չնորհակալ եղաւ Աստուած այդպիսի կին մը իր առջեւը կը հաներ որ հայրենեաց զոհողութեանց առաջին՝ իր գըլխուն վրայէն կը սկսէր: Ուստի առանց երկմտելու առաւ վերարկուն, զէնքերը ու ծարերը և սկսաւ հետեւիլ անոր՝ որ գուարթ երեսով ամէնէն առաջ կ'երթար անվախ և համարձակ:

Հիւսիսային հովը ուժով և յաղող կը փչէր· նաւը իր բոլոր առագաստները բացած կը սահէր կը թուէր և մեր չորս ճամբորդները երևալէ գգուչանալով՝ նաւակներու հետաքրքիր նայուածքներէն կը հեռանային վոսփորի ափունքներէն, և վերջը ահագին մայրաքաղաքին տեսութենէն զոհ և ուրախ սրտով, և դեռ մութը չհասած, ցամաքը սկսաւ անհետանալ և Մարմարայի մէջ կը յառաջանային հանդարտ ու խաղաղ:

Եղեմ Բաբկէն դեռ անօթի էր, Թէպէտ ուրախ, և իր ուրախութիւնը կ'աւելնար քանի որ միայն երկինք ու ծով կը տեսնուէր: Երբ մեր նաւորդները իրենց սպարտական ընթրիքն բրին և վերջը Դիոնիս Բաբկէնի վէրքը զննեց և լաւ վիճակի մէջ գտաւ· երբ ամէն բան յաջող և երջանիկ սկիզբով երջանիկ կատարուած կը խոստանար՝ Բաբկէն ոչ Թէ առողջ այլ և երիտասարդ կ'երևէր, և երբ Եւփիմէ իրեն առ աչխուժին վրայ կը կատակէր, ան՝ Տարտանէլը Թէպէտ դեռ չէին անցեր՝ ծիծաղելով կ'ըսէր,

— Տիկին մի զարմանար, իմ լեռներուս հետ ես արդէն չնշեցի:

ԳԼՈՒԽ Ը.

ՀԱՑՐ ՍՈՐԲԸ

Եւփիմէ ուրախ էր, վասն զի ինչ որ սրտին սիրական ուներ հետն էր. Բաքկէն ուրախ էր, վասն զի կինը, զաւակները և հայրենիքը պիտի տեսնէր, Թորոս Թէպէտ անթափանց՝ ուրախ էր վասն զի կը յուսար, քանի որ կը հեռանար՝ ազատութիւն, փառք, հայրենի ժառանգութիւն և ամէնքը ունենալու. Թէ որ մէկը կար որ անտարբեր կ'երևար և որ Թերեւս դժգոհ ալ էր առանց յայտնելու՝ Դիոնիս էր. սրամիտ փորձառու և նախատես. ամէն բան կը քննէր, ամէն բան կը հարցնէր, նաւապետին նաւաստիներուն հետ կը խօսէր, հեռուն նաւ մը՝ ծուց մը՝ իր սուր աչքերէն չէր վրիպեր. և դիտակը, նորահնար գործիքը ձեռը բըռնած իր հետաքրքրութեան օգնականն էր: Նաւը որ ինք՞վարձեր էր Թէպէտ, կիլիկիա երթալու նպատակաւ, բայց Գենովացի նաւապետին կիպրոս ըսեր էր. ան միտքով որ կիլիկիոյ ռահմանները երբ հասնին՝ հոն ելլէն: Մանաւանդ որ ինք համոզուած էր Թէ կիլիկիոյ բոլոր ծովեզերքը խիստ պահպանութեան վիճակի մէջ էին, և տէրութեան նաւեր Թորոսի սպասելու հրաման առած էին: Ուստի երբ առանձին իր մըտածութեան հետ կը մնար, Եւփիմէի յանգուդն յամառութիւնը կը նզովէր և ինքզինք կը մեղադրէր՝ որ բաւական քաջութիւն չէր ունեցեր դիմադրելու անոր առ ուղևորութեան. Թէպէտ երբ անոր մօտենար՝ իւր բոլոր մաղձը, տխուր նախատեութիւնները, անոր զուարթ կատակերուն և ծիծաղներուն առջեւ կ'անհետանային:

Եթէ մխիթարութեան առիթ մը կար՝ այն էր որ, տասն օր հազիւ թէ եղած՝ նեղուցները անցեր և միչտ յաջողակ հովով՝ աջ ու ձախ Արշիպեղագոսի կղզինեբու մէջէն կը սահէին, ոչ սարակինոսաց հէն՝ ոչ ապատակ որ այն ժամանակները սովորական էին եւ ոչ բիւզանդական կայսրութեան պատերազմական նաւ մը իրենց հանդիպած չուներ: Ձախ կողմը Տորոսի լեռները արդէն իրենց ժայռոտ գլուխները կը ցուցնէին, որոնց վրայէն Բաբկէնի աչքերը չէին զատուեր. վաղընդի սկիզբը և նախաշաւիղն էին Սեւ լեռներուն. ուստի կամաց և անմռունչ կ'երգէր երգը՝ զոր Իւրէնի առջի ընկերները՝ Տարսոի բարձունքներուն վրայ նոր հասնելով՝ երգած էին:

Սեւ լեռներ, սեւ լեռներ,
Ձեր գլուխներ է յամպերէ մըթընցեր,
Դուք ամպեր, սեւ ամպեր,
Ո՞ւսկից կուգաք, ո՛վ ամպեր,
Ինչո՞ւ մութ էք, ո՛վ ամպեր:

Հեռու երկիր բարձրաբերձ են մեր լերինք,
Սպիտակափայլ միչտ ձիւնազարդ գըլխընին,
Հոն արեգին պայծառ նչոյլք չեն տոչոր,
Ի բնակիչն նոքա անուչ կ'ակնարկեն:

Սեւ լեռներ, սեւ լեռներ,
Ձեր գլուխներ է յամպերէ մըթընցեր,
Դուք ամպեր, սեւ ամպեր,
Ո՞ւսկից կուգաք, ո՛վ ամպեր,
Ինչո՞ւ մութ էք, ո՛վ ամպեր:

Փոթորկալից մեզ բուռն հողմեր հոս բերին,
Մեծին Հայոց Մասիսն էր մեր խանձարուրք,
Արագածու գլուխն էր մեր արքունիք,
Նըպատ՝ Գրգուռ՝ բիւրակն էր չտեմարան:

Սեւ լեռներ, սեւ լեռներ,
Ձեր գըլուխներ է յամպերէ մթնցեր,
Դուք ամպեր, սև ամպեր,
Ո՞ւսկից կուգաք, ո՛վ ամպեր,
Ինչու մութ էք սեւ ամպեր։

Ըսէք ուրեմն թէ օտար չեմք, ո՛վ ամպեր,
Մեծին Հայոց մենք ևս որդիք հարազատ,
Հոս վըտարեալ ի մարդադէմ գազանաց,
Ազատութեան ի սուրբ անուն կը գոռամք։

Սեւ լեռներ, սև լեռներ,
Ձեր գլուխներ է յամպերէ մըթընցեր,
Դուք ամպեր, սև ամպեր,
Ո՞ւսկից կուգաք ո՛վ ամպեր,
Ինչու մութ էք, ո՛վ ամպեր.

Ո՛վ բարեկամ դուք ամպեր,
Տո՛ւք մեզ ձեր չուք ո՛վ ամպեր,
Եւ ի չռինդ և յօր մարտի,
Մեզ օդնութիւն տո՛ւք չանթեր։

Պայծառ գիշեր մըն էր ան կ'երգէր. երիտասարդութեան գեղեցիկ •րեր, սիրոյ և յաղթութեան յիշատակներ ամէնքն այն երգին հետ իր անդրդուելի սիրտը կը տրոփէին, երբ փոքրիկ թաթի հարուած մը ուսին՝ գինք ուշաբերեց։

— Ի՞նչ է սիրուհիս.

— Բաբկէն հայրիկ, ըսաւ Եւփիմէի անուշ ձայնը, ի՞նչ կ'երգէիր։

— Է՛հ, մեր լեռները, մեր երիտասարդութեան յիշատակները կ'երգէի, մեր տղաքը ո՛վ գիտէ ի՞նչ կ'երգեն, ննջեցեալոց երգեր թերևս. տեսնենք թէ մեռելներու քունէն ի՞նչպէս պիտի արթննան։

Ի՞նչ կը կարծես, հիմա որ երթանք, չէ՞ կարելի որ անտարբեր մնան ձեր իշխանները Թորոսի ձայնին։

— Մեր իշխանները, տիրուհիս, միշտ անտարբեր կը մնան. բայց մեր լեռնցիք զանոնք կ'արթնցնեն, թէ որ պէտք ալ ըլլայ կը բռնադատեն որ միանան և նաև հնազանդին. թէ որ իշխաններուն մնայ, որ թէպէտ քալ են, բայց նախանձորդ և հպարտ, մենք միշտ ուղորմելի գերի կըլլայինք ամենուն՝ Ցոյնին և Սարակինոսին։ Բայց ժողովուրդը տեսա՞ր, ամէնքն ալ գինուոր են ամէնքը կը կռուին. անոնք էին որ Ռուբէնի՛, Կոստանդինի՛, Թորոսի ձայնին միացան ու ժողվուեցան. ո՛հ, Թորոսը տեսնէի՛ր, հա մեր իշխանիկը անոր կը նմանի. բայց ի՞նչ մարդ էր, երկու աչքերն երբ մէկուն վրայ ձգէր գիտէիր թէ սիրտդ կը կարդայ, գէշ մտածողն ալ, լաւ մտածողն ալ, աչքին երևաէն կը վախնային. մեր մեծ վարդապետները՝ ան մեծ մօրուք եպիսկոպոսները՝ ամենքը կը վախնային իրմէ, ինչ խօսք որ ըսէին կը չափէին, մեր լեռը՝ ամբողջ վանք ու անապատ է, կարգաւոր աբեղայ լեցուն, մէկ հատ չկար որ անկից չկենաձէր. չատին խօսիլ չէր տար. մարգարէի պէս գիտէր թէ ինչի՞ համար եկած են, ի՞նչ կուզեն. մենք անոնց տեւ հրեչտակ կ'ըսենք, Թորոսին սպիտակ հրեչտակ կ'ըսէինք. նա անոնցմէ խելօք էր, լա՛ւ, բայց բան մը զուրցե՞մ, Տիրուհի, օր մը եղաւ որ մենք անկից խելօք բան խորհուրդ տուինք, նա մտիկ չըրաւ։ Ան մեծ կռիւն որ եղաւ, ուր Լեւոն՝ աս մեր իշխանիկին հայրը՝ որ առիւծի կը նմանէր, այնպէս քաջացաւ որ ողջ բանակի մը գործ կատարեց, ամէն իշխանները զարմացեր մրնացեր էին, ժողովուրդը միայն Ռուբէնեաններուն կուզենք ըսին. մենք ալ կայինք հոն ժողովրդեան քանի մը հարիւր խելօքները. ըսինք որ այդ իշխանները այս օր Թորոսի ու Լեւոնի քաջութեամբ ազատեցան Սկիւթներէն՝ վաղը անոնց դէմ դաւաճանութիւն կ'ընեն. քանի որ պատրաստ այստեղ են՝ ամէնքը բրա-

նենք հաւի պէս կտրտենք՝ արքայութիւն ուղարկենք։ չատ չէ յիսուն վաթսուն հոգի մեծ ջողերէն, բոլոր երկիրը կը խաղաղի, ամէնքն ասոնց կը հնազանդին, Հայը կը լինի մէկ սիրտ մէկ հոգի։

« Իրենք ներսն էին, վահկայ բերդին աւազանին վրայ նստած մեծ ու պզտիկ իշխանները, մենք պարտէզին ծայրը կայնած էինք։ Հոն, մեծ իշխանը, մենք ինչ որ առանձին խօսեր էինք, բառ առ բառ իշխանաց ըսաւ թէ ասոնք ազգին խաղաղութեան համար, հիմա այս վայրկեանին դուրսը այսպէս խօսեցան, և խորհուրդ ըրին որ ձեզի ջարդեն։ Մենք ապուշ մնացինք, իսկ Թորոս մեզ յանդիմանեց, իշխանները վատահեցուց, սիրոյ խաղաղութիւն յորդորեց և ըսաւ,

« — Եթէ Աստուած իր ծառաներէն սանոյց առաւելութիւն տայ, պէտք չէ հալարտանալ և ո՛չ ալ նախանձիլ, այլ յօգուտ ժողովրդեան և խէր ազգութեան և արդարութեան գործածել։

« Ու ամէնքը սիրով ու ընծաներով ճամբեց։ Այսպիսի անձ մըն էր, որ իր թշնամիներն անգամ գիտէր բարեկամ ընել, թէ որ անգամ մը միայն տեսնուէր։ Ետքը իր եղբօր օրով՝ մենք գիտենք որ հայ իշխաններ, լատին իշխաններ եկան ձեր թագաւորին հետ միացան, որ առաջ բարեկամ էին՝ կուտէին կը խմէին մէկտեղ, եթէ մենք անոնք ամենքը սպաննած ըլլայինք, ուրկէ եաք, մեր վրայ պիտի ժողվուէին։ Էն խելօքն ալ որ անիրաւութենէ վախնայ, անիրաւին կերակուր կըլլայ։

— Չէ՛, այնպէս չէ՛, Բարկէն, ըսաւ Թորոս կամաց ձայնը։ անիրաւութիւնը միշտ վատ բան է։ ան կարծուած այսօրուան օգուտը չատ և չկարծուած վնասներ կը ծնանի։ աւելի լաւ արդարութեամբ մեռնիլ քան թէ անիրաւութեամբ իշխել։

Ես գիտեմ որ դուն հօրեղբօրդ պէս կը մտածես, միառ Աստուծոյ որ անոր ալ կը նմանիս և կը յուսամ թէ նոյնպէս ալ յաջողիս։

— Բայց ո՞ւր պիտի հանէ մեզի նաւը, հարցուց Բարկէն։

— Այդ ինձ չվերաբերիր, ահա՛ մարդը՝ որ պաշտօն ստանձնած է մեզ ցամաք հանելու։ Ան վայրկեանէն իր պաշտօնը կը լմննայ՝ իմս կը սկսի։

— Այո՛, ըսաւ Դիոնիս, որ Կիլիկիոյ ափունքներուն վրայ չտկած իր դիտակը անթարթափ կը նայէր, բայց մենք, Իշխան, չպիտի կարենանք հոս ցամաք ելնել, այլ պէտք է չիտակ Կիպրոս երթալ, վասնզի չարունակ ծովեզերը նաւեր կ'երեւան որ կ'երթևեկեն, անշուշտ մեզի համար է իրենց ղգուշութիւնը։

— Ո՛վ որ հնազանդիլ չգիտեր, չգիտեր նաև հրամայել, քու է հիմա իշխանութիւնը, ըրէ՛ ինչպէս գիտես, ինչպէս արժան կը դատես։

Ուստի, Դիոնիս ուղղուելով նաւապետին՝ և իրեն հետ քիչ մը խորհրդակցելէն վերջ, նաւը ուղղեցին Կիպրոսի վրայ, մանաւանդ որ հովը յաջող էր և քիչ վերջը ահա ցամաքը սկսաւ անհետանալ և կզգին երեւիլ։ Իրօք մեր ճանապարհորդները բաւական ճանձրացեր էին ծովէն, ցամաքի զրկումը սկսեր էր զիրենք յոգնեցնել, ուստի, եւ իմիմէ առանց իր զուարթութիւնը կորսնցնելու նաև ցամաք մը ոտնակոխելու մեծ փափաք ուէր։ և երբ Կիպրոսի հիւսիսային կողմը սկսաւ նկարուիլ՝ արմաւենիներու բարձր գլուխները երևիլ, Դիոնիս որ զգուշութիւն և նախատեսութիւն ինքն էր, կասկածելով խնդրեց նաւապետէն որ փոխանակ կիւրինէ քաղաքին մօտենալու քիչ մը դէպի արեւելք՝ անշէն տեղ մը ցամաք հանէ, ուր գիւղ մը և քանի մը հիւղեր կ'երևէին ցիր ու ցան։ չուտով մակոյկ մը մեր չորս ճանապարհորդները ծովեզերքը հանեց և նաւը սկսաւ հեռանալ իր ճամբան։

Թէպէտ Բարկէնի սիրտը տխուր էր Կիլիկիոյ ափանց հեռանալուն, բայց զարմանքով կը նայէր այս կղզիին՝ որ չատ նմանութիւն ունէր իր հայրենի երկրին հետ։ նոյն ծառերն էին, նոյն բերքերն և նոյն

լեռներու գօտիները, նոյն կլիման ու բրինձը, միայն հոս Հայու լեզու և Հայու կերպարանք չկար։ Ուստի, տրտում կ'երթային ծովեզրը հիւրընկալ տեղ մը գըտնելու համար, երբ Եւփիմէ՝ որ Թորոսին թեւն ի վար կախուած կը քալէր։

— Տե՛ս, ըսաւ, սա սեւազգեստ մօրուքով հեծեալը որ անսովոր գլխարկը մը դրած լերան ստորոտը կը ձիավարէ։

Թորոս մէկէն թեւը ազատեց և սրացաւ դէպի այն կողմը, վանդի վեղարաւոր հայու վարդապետ մը տեսաւ։

— Հա՛յր սո՛ւրբ, ձայնեց ուժգին։

Եկեղեցականը ձին դարձուց և սկսաւ ան կողմը ձիավարել հանդարտիկ և երբ հասաւ, մօտեցաւ Թորոս ակնարկ մը նետելով և երկայնահասակ, թիկնաւէտ, կենդանի աչքերով վաթսուն տարեկան ծեր մը տեսաւ, որ աւելի զինուորի կը նմանէր իր չարժում-ներէն՝ քան թէ խաղաղութեան քարոզ՝ սեղանի պաշտօնէի մը, որ նոյնպէս իր սուր աչքերը Թորոսի ուղղելով կը զննէր։

— Աստուած օգնական, հայր սուրբ։

— Աստուած պահապան, որդեակ։

— Այս կողմերը Հայոց բնակարան ո՞ւր կրնայ գտնուիլ։

— Հոս, մեր Ս. Մակարայ վանքը կայ։

— Զեզ նեղութիւն տալ չէ մեր միտքը, բայց քանի որ ազգային անձեր կան, մեզ աւելի սիրելի է անոնց հիւր ըլլալ։ Հոսկից չատ հեռո՞ւ է վանքը, Հայր սուրբ։

— Երկու ժամի չափ կը տեւէ։

— Ուրեմն ներեցէ՛ք մեզի՝ ձեր ազգայնոց, որ ձեզ ընկերանանք։

Սիրով և ուրախութեամբ, որդեակ, ըսաւ վարդապետը, և խորազնին ակնարկ մը ձգելով ամենուն

վրայ և երիտասարդի մը պէս ցատկելով ձիէն ու եւ-
փիմէին նայելով աւելցուց։

Կը տեսնեմ որ ձեր մէջ այնչափ երիտասարդ
և տակաւ անձեր ալ կան և որ աւազի վրայ քալելէն
այնչափ յոգնած ու կարմրած են՝ որ աս դարվերն
չատ նեղութեամբ պիտի ելնեն. ուստի, սիրով կ'ըն-
ծայեմ իրենց իմ կեդանիս։

Ա՛ս խօսքերուն չնորհակալութեան բառ մը ըսելով
Թորոս, փետուրի պէս ձիուն վրայ դրաւ եւփիմէն,
և բաբկէնին յանձնեց, ու ինքն ալ Հայր սուրբին ըն-
կերակցութեամբ սկսան յառաջանալ։ Փիչ մը ատեն
լռութեամբ ճամբան չարունակելէնէն վերջ, իբրեւ թէ
երկու կողմն ալ կը սպասէին իրարու՝ որ առաջինը
ըլլան խօսելու, վերջապէս Հայր սուրբը չկրնալով
համբերել և Թորոսի յամառութենէն ձանձրացած՝ ը-
սաւ ժպտելով,

— Զարմանալ է. Տիար, որ այսպիսի Թարմ պա-
տանեակ մը հետերնիդ աս օտար երկիրները կը պը-
տըտցնէք։

— Զարմանքի ժամանակի մէջ կ'ապրինք։ Հայր
սուրբ, ըսաւ Թորոս անխռով, անոր համար կը տես-
նէք գիս որ բանի մը վրայ և ոչ ձեզի պէս աստուա-
ծաչնորհ անձի մը երկայրի սուրին վրայ կը զարմա-
նամ, և մանաւանդ թէ ուրախութիւն նաեւ կը զգամ
որ քալ նիզակակից մը մեզի կ'աւելնայ։

— Լա՛ւ, որդեակ, ըսաւ վարպետը, ուրախ եմ
որ ժամանակին հարկը կը ճանչնաք, և ես ձեր այս
տարիքին վրայ՝ տեսնելով այդ սրատես խոհեմու-
թիւնը՝ մեծ յոյս կ'առնեմ, և իմ փափաքներս ու ե-
րազներս գրեթէ կատարեալ կը տեսնեմ։

— Շատ մուէ կը խօսիք, Հայր սուրբ։

— Ես չատ պայծառ կը խօսիմ, բայց դուն իչ-
խան, չէք ուզեր հասկնալ և ձեր խոհեմութիւնը չա-
փազանցութեան կը տանիք, և ան մարդուն որ իր
կեանքը քառասուն անգամ՝ մանաւանդ թէ հազար

անգամ ձեր և ազգին փրկութեան համար վտանգի դրած է, վստահութիւն ցուցնելէ ալ կը զգուշանաք, և դեռ նոր տեսութիւն մը իրմէ ղլացաք։

– Ինդրեմ ձեր անունը ինձ չնորհել, ըսաւ Թորոս հետաքննին և հրամայական աչք մը դարձեալ Հայր սուրբին վրայ նետելով։

– Կոստանդին բարձրերդցին եմ, որ անցեալ-ները դեռ ամիս ու կէս հազ իւ կայ Բաբկէնին հետ տեսնուեցայ Պօլիս, դուք գիս չէք ճանչնար և ես ալ գձեզ Բաբկէնի ընկերութենէն երևակայեցի։

Եւ Բաբկէն դարձեալ քեզ չճանչցա՞ւ։

— Ան առեն գիս ուրիշ հագուստներով տեսաւ, և սեւ մօրուքով։

— Բայց դուն վտանգ մը անցուցիր Պօլիս, և չատ չէ որ հոս եկար։

Այո՛, աս նզովից արմատ Յոյները իմացեր էին իմ գալուստս, ուստի նոյն գիչերը գիս ձերբակալել մտքերնին դրած էին և ես փոխանակ դռնէն անց-նելու, ինչպէս կը սպասէին, երդիքէն անցայ և իմ համբաւս գնացի խաղաղութեամբ և փոխանակ կիլիկիա ելնելու, ինչպէս կը յուսային, եկայ Ս. Մակար քանի մը ամիս ճգնելու, մինչեւ որ այցելութիւն ըլլայ Աստուծմէ։

Ու երբ Թորոս աս խօսքին վրայ վոքրիկ ժպիտ մը արձակեց, Կոստանդին ծիծաղով մը պատասխանեց, բայց դարձեալ չուտով ծանրութիւն մը առաւ. վասն գի երիտասարդին վսեմ ձեւերը ակնածութիւն կը հր-բամայէր և Կոստանդին կ'ըսէր ինքնիրեն.

Ցիրաւի, Թորոս անունովն ալ բնութեամբն ալ կենդանացեր էր եղբօրորդիովը. տեսնենք քաջու-թեամբ ալ թէ անոր կը նմանի՝ Թորոս Բ. կ'ունե-նանք։

Ծովեզերը արդէն ձգեր էին և դէպի վեր կ'ելնէին անտառոտ ժայռերու և պարտէզներու մէջէն, հզե-պատի մը պէս ու ձախ չուպին հետեւելով. և Բարկէն

որ անկարծելի տեղ մը Հայոց վանք գտնելուն ուրախ էր և չատ ալ նմանութիւն իր Սեւ լերան բնութեան և կղզիին մէջ՝ և նաեւ Եւփիմէի անվեհեր ձիավարութեան վրայ՝ զուարթ դէմքը զգեցաւ, բոլորովին։ Անոր՝ Հայր սուրբին պաշտօնին վրայ, Հայոց ընդհանուր եկեղեցականաց վրայ տեղեկութիւն կուտար, անոնց ճգնաւորական կեանքին վրայ գալով, կը պատրաստէր Եւփիմէն անապատական ընթրիքի մը, վան դի օրն ալ արդէն սկսած էր երեկոյ ըլլալ։ Եւ ահա մեծամեծ աւազաններ, և տեղ տեղ պարտէզներ ուր մշտադալար նարնջենի և կիտրոնի էր, չէնքի մը մօտենալը կը ցուցնէին, և վերջապէս եղեւին անտառի մը ստորոտը երեւցաւ Սրբոյն Մակարու վանքը, և մեր հինգ բարեկամները քանի մը վայրկեան ետքը՝ առաջնորդութեամբ վանահօր, իրենց բնակարանը կը հանգչէին։

ԳԼՈՒԽ Թ,

ԿԻՊՐՈՍԻ ՍՈՒԲԲ ՄԱԿԱՐ

Այն գիշերը մեծ ուրախութեամբ և զուարթութեամբ վայելեցին վանքին հիւրընկալութիւնը մեր ուղեւորները, և Բարկէն զարմանքով տեսաւ սեղանին վրայ իր քով նստած աշխարհականի զգեստներով ճերմակ մօրուքով մէկը որ իր առանց խօսելու՝ իր բոլոր ծանրութեամբ և լաւ ախորժակով կուտէր, Բարկէն երբեմն երբեմն քովնտի ակնարկ մը կը նետէր աս նոր սեղանակցին, որ ամենևին իրեն ուշ չէր դներ. վերջապէս վանահայրը տեսնելով թէ՝ սեղանին վրայի լռութիւնը այս պատճառաւ իրօք վանականաց սեղան մը կը դառնար, ինք որ աբեղաթող կը համարէր այն օրը իր միաբաններուն։

— Բարկէ՛ն հայրիկ, ըսաւ. ձեր ճամբու ընկեր վարդապետը չէ՞ս փնտռեր։

— Հայր սուրբ, ես կը յուսայի և կը փափաքէի զինքը հոս գտնել. բայց ձեր հրամանը գիտէ տնօրինել, մենք զինուոր ենք՝ կրօնաւորաց համար ալ լաւ ենք թէ զինուոր են՝ իրենց վանահօր կը հնազանդին։

Անոր վրայարէն ահա քեզի ուրիշ բարեկամ մը ես գտայ, Սեւ լեռնէն է նա ալ, իրեն տեղեկութիւն ինչո՞ւ չես հարցներ։

Բարկէն քննող աչքով զարձեալ նայեցաւ քովինին, բայց չկրնալով ճանչնալ, և սեղանին հորթի՝ կաքաւի և կաթնեղէնէ պատրաստուած խորտիկներն ու համադամներն՝ կիպրոսի տեսակ տեսակ գինիներն իր ախորժակին յարմար գալով, և անոր յամառ լռութենէն ձանձրացած։

Հայր սուրբ, ըսաւ, սա բարեկամը՝ ինձմէ ա-նօթի կ'երեւայ, ոչ անուն կուտայ և ոչ ձայն կը հանէ։

Բարկէն, ըսաւ քովինը չեչտակի իրեն նայելով, գիս չես ճանչնար։

— Աստուածդ վկայ կոստանդին ինքն է, նա է ա-նոր ձայնն է, ըսաւ Բարկէն դէպի անոր դառնալով և աչքերը խոշոր խոշոր բանալով, փառք Աստուծոյ ողջ է։

Փառք Աստուծոյ որ գիս ճանչցար։

Թէ որ ձայնդ չլսէի, խաչ որ պիտի չճանչնայի։

Ամէնքը սկսան խնդալ, ուրախութիւնը կը տիրէր սեղանին վրայ. վանահայրը որ պատուական և իմաս-տուն անձ մըն էր և որու իմացուցած էր կոստանդին որոնք ըլլալնին, կատարեալ հիւրամեծար գտնուեցաւ իրենց, և խոստացաւ ամէն դիւրութիւն և ապահո-վութիւն ճարելու Տորոսի լեռները գտնել տալու հա-մար Հայ իշխանին։ Այն գիշերը ապահովութեան և վստահութեան վիճակի մէջ՝ Դիոնիս իր տաժանելի աշխարհորդութենէն յոգնութիւն կ'առնէր Բարկէն ուրախ էր ամէն բան դիւրանալուն. Թորոս թէպէտ սակա-ւախօս՝ գոհ էր ամէն բան մինչեւ այն օր անվտանգ յաջողելուն։ Եւ իրմէ մի քանի գոհութիւնը տեսնելով զուարթութիւնը գեղեցկութեան հաւասար կը փայլե-ցընէր, իսկ Կոստանդինի ուրախութիւնը անպատմե-լի էր։

Այս մարդը չարունակ իր մեծին Հայաստանի ճամ-բորդութիւնները կը պատմէր, վասն զի հայարնակ երկիր մը չկար որ հինգ տարի չարունակ պտըտած չըլլար, Վրաստանէ մինչեւ Միջագետք, Սպիրէ մին-չեւ Աթրպատական տեղ չէր ձգած որ խուզարկած չըլլար, վասն զի կենաց յոյս մը կը փնտռէր կիլի-կիայէ դուրս և չէր գտներ, հայ թագերու պաշտպա-նութեան համար չինուած բերդեր, բերդաքաղաք-ներ օտարին իշխանութեան և բռնութեան գործիք ու-մրութիւն եղած էին։ Անի նաեւ, մեծ Անին, հա-

պար ու մէկ եկեղեցւոյ Անին, ան ալ կենդանութեան յոյս չէր տար, և ժողովուրդը որ անգամ մը գացեր իր թագաւորաց գերեզմաններուն վրայ ողբալով լացեր էր, ալ չէր հաւատար թէ անոնց ոտուերները դարձեալ պիտի ելնեն կանդնին, փրկել Հայաստան։

Քրիստոնեայ դրացի և ազգակից ժողովուրդ վիրք, աեւ Հայ զօրավարաց ձեռքով վարուած Հայ ազգըն հալածելու և հարստահարելու կը նկրտէին, վասպուրականի դատալիք Արծրունեաց յիշատակը անհետացեալ էր գրեթէ և յիմար ժողովուրդ մը կործանեալ գահին պատուանդաններուն վրայ կաթողիկոսական բաժանման աթոռ մը հաստատելով կը մխիթարուէր։

Այս երկար պատմութեան ամէնքը կը մրափէին, Թորոս միայն այս կենդանի աշխարհագրութեան և վիճակագրութեան մէկ բառը չէր կորնչներ և մութ հնացած խնդիրները կը պրպտէր, կը լուսաբանէր։ Կոստանդին կը զարմանար, կը շփոթէր իր խաստութենէ հարցաքննութեան առջեւ, որ ամէն բան կը ճշդէր, տեղերը, վիճակները, հեռաւորութիւնները։

Երբ ամէնքը իրենց տեղերը գացին իննցելու, դեռ այս երկու անձերը նստած՝ կը խօսէին կիլիկիոյ վրայ։ Հայ և օտար ժողովրդոց թիւին, վիճակին, յոյսերուն, իշխանաց, կառավարութեան ձեւին, զօրաւոր դիրքերուն և ամրութեանց վրայ, մինչեւ որ նաեւ աքաղաղներն սկսան խօսիլ և Կոստանդին ինքն պարտաւորեցաւ յորդորել Թորոսը որ երթայ քունի հանգիստ առնէ։ Երբ Թորոս գնաց, տեսաւ որ իր սենեակին դրան առջեւ Բաբկէն մէկ աչքը քուն, միւսը արթուն կը պահի և երբ գինքը տեսաւ, գնաց իր հին գինուորակիցը գտնելու։ Մտաւ սենեակը ուր Կոստանդինի հետ պիտի պառկէին, առջի խօսքը՝ որ ըսաւ Կոստանդին՝ աս եղաւ։

— Բաբկէ՛ն, Աստուած վկայ, որ աս իրիկուն համոզուեցայ թէ Կիլիկիա իր փրկիչը գտաւ։ աս երիտասարդը թէ՝ որչափ խելք ունի, այնչափ ալ քաջու-

Թիւն ունի՝ հօրմէն ալ վեր, հօրեղբօրէն ալ վեր պիտի ըլլայ։

— Դո՛ւն ինչ կըսես, եղբայր, անցեալ օր վեց եօթը հոգի իրարու վրայ անչունչ գետինը ձգեց, տասն երեք հոգի էին մեր վրայ յարձակողները։

— Այդ հոռոմ ծերը և իր աղջիկը ի՞նչ բան ունին ձեզ հետ։

— Աղջիկը հոռոմ չէ, իշխանին պսակեալ կինն է. մեր Արծրունի թագաւորաց ցեղէն է։

— Իշխանը պսակուեցա՞ւ... Արծրունի կի՞ն ա-ռաւ... լա՛ւ հա, քիչ մըն ալ աս ծերը հայ մկրտէ, Բաբկէն։

— Ծերը Հայ չէ, բայց հոռոմ ալ չէ, վասն զի չատ լաւ է և հայու բարութիւն կ՛ուզէ։

— Բաբկէ՛ն, դուն ցնդեր ես, խելքդ կորուսեր ես, այս մարդը հոռոմ է, ուրեմն լաւ մարդ չկրնար ըլլալ, հայու ալ բարութիւն չկրնար ուզել։

— Տէ՛ ինչ կ՛ըսես, նայէ՛ սա իմ գլուխս հայու գլուխ է, խօթէ սա մատդ ոսկորին մէջ, աս գլուխս հոռոմները կոտրտեցին, այդ մարդը աղէկցուց. հիմա հաւատացի՞ր... մենք բանտէն ո՞ւրկէց պիտի ելնէինք, թէ որ աս մարդը չըլլար, եթէ այդ աղջիկը չըլլար։ Ատոնք մեզ ազատեցին. մենք նորէն բանտ մտած էինք քու պատճառաւդ՝ թէ որ աս ծերը մեզ չփախցընէր... թէ որ աս ծերը մեզ հետ չըլլար, մենք հոռոմի նաւերուն մէջ ինկած և բռնուած էինք, ծոցը պղտիկ հատ գաւազան ունի ծակած, մէջը փայլուն, կը դնէ աչքին, կը նայի աչխարհքին ծայրը ի՛նչ կ՛ը-նեն մարդիկ՝ կը տեսնէ, կ՛իմանայ։

— Հիմա հաւատացի թէ լաւ մարդ է այդ ծերը և հոռոմ չէ, բսաւ կոստանդին և կոչիկները հանելով վերարկուն գլուխը քաշեց ու երկնցաւ պառկելու։

Նոյնը ըրաւ Բաբկէն, բազմոցին միւս կողմը և սկսան քնանալ։

Վանահայրը իր հիւրերուն քունը չխանգարելու համար, առանց զանգակի իջեր էր միաբաններուն հետ վանքին անշուք և փոքրիկ եկեղեցին՝ ժամերգութիւն կատարելու. պատարագին ամենը ներկայ էին, և երբ սարկաւագը «Ազատութիւն եղբարց մերոց գերելոց» կ'երգէր՝ Բարկէն մեծաձայն,

— Ամէ՛ն, պոռաց։

Ու ամէն գլուխ երբ իրեն կը դառնային, ինք անխռով և մեծ հաւատքով իր աղօթքը կը շարունակէր։

Երբ եկեղեցիէն ելան, վանահայրը լաւ ճաշ մը պատրաստել տուեր էր իր հիւրերուն, և վերջը անոնց փափաքը կատարելու համար ինքն ալ իրենց հետ որսի ընկերացաւ։

Կոստանդին ուրախ աչքերով կը տեսնէր և կը համոզուէր Թորոսի թեւին զօրութեան և աչքին ճշդութեան՝ նետաձգութեան մէջ, անոր սրընթաց կորովին որ այծեամի պէս վախերու և գահավէժներու եզերքը կը վազէր, և այնչափ տարուան անչարժութիւնը՝ որ իր մխիթը սրացուցեր և բարձրացուցեր էր, չիզեր բուն ուժը չէր թմրեցուցեր։

— Ահա՛ երիտասարդը որ մէկ հատիկ մարդ է մեր փրկութեան համար, ես յիմար՝ որ Հալէպի Ամիրային պալատը կ'երթայի մարդ փնտռելու ու երկու թեթեւամիտ տղաքներ կը գտնէի որոնց մէկուն սիրտը այնչափ չար էր որչափ գլուխը թեթեւ. իրա՛ւ Աստուած մեր խեղճ լեռները կը սիրէ եղեր։

Ետքը կը դիտէր Եւփիմէն որ ծերին հետ կը քալէր միշտ, աչքը Թորոսէն չզատելով։

— Հա՛, մեր Լեւոնին տղան բարեբաղդ ալ է, այդ կինը գեղեցիկ և ազնուական է և մեր Իշխանը սրտանց կը սիրէ. բայց այդ ծերը ի՛նչ է իր սուր և արհամարհոտ աչքերով, հապա թէ աղջկան ըսածներուն պատասխան կուտայ, միթքն ալ դիտես թէ ուրիշ տեղուանք կը պտտի...։

Եւ ասս խորհրդածութեան մէջ յանկարծ՝ երբ որսը միտքը դար երկու նետ կը նետէր, որոնք երբէք պատրապը չէին սլանար։ Երբ Թորոս բաւական զուարճացաւ և որսն ալ առատ դիպուեցաւ, վանքին վերի գըլուխը ուր վանահայրը եղեւնի ծառերուն չուքին տակ սեղանը պատրաստել տուած էր կանաչ խոտին վրայ, ծովը առջեւնին և անդին ամպերու պէս դիզուած Տորոսի լեռները, բաժակներ քամուեցան կիլիկիոյ ազատութեան և անոնց կենդանութեան համար որ կեանքերնին այդ սուրբ նպատակին համար պիտի վտանգէին։

Երկրորդ օրը, Թորոս՝ վանահօր և կուտանդնի ընկերութեամբ՝ ծպտեալ, սրընթաց կենդանիներով կերթար Լեֆքօսիա քաղաքը տեսնելու, և անկից վերջը ութ օր չարունակ բոլոր չրջակայքը կը պտըտէր, կը քննէր բնակիչներուն կեանքը, իրենց զուարճութեանց զեղծումները, կղզիին պաշտպանութեան զօրութիւնը, բերդերուն վիճակը կ՝ուսումնասիրէր։ Իր սուր դիտողութենէն բան մը չէր ազատեր։ Իր բոլոր ասպարչաւանքներուն ընկեր էր նաեւ Եւփիմէ, որ թէպէտ իրնութենէ հետաքրքիր՝ տեղեակ ըլլալ կուզէր այն ամենուն՝ որ Թորոսի խուզարկութեանց պատճառն էին։

Բայց ամենքը, որ կը պտըտէին Թորոսի հետ, մէկը չկար որ հասկնար իր միտքը, բաց ի Դիոնիսէն որ հեռուէն կը դիտէր և կ՝իմանար այդ լուռ և անխոնջ բնութեան նպատակը, ուր կը նշմարէր հայրենասիրութեան հետ նաեւ վրէժխնդրութեան ոգին։

Ուստի ինք բնութեան ուժմունքով պարապուած՝ չէր ուզեր տեսնել քաղաքական կիրքերը՝ որ իր չուրջը կը յուզէին, և կը վերադառնար բոյսի մը, քարի մը, խոտի մը կտորին վրայ յառիլ՝ պչնուլ քան թէ ուրիշ բանով մը գբաղիլ։

Այսպէս լեռները կը պտըտէր, Դիոնիս երբ երեկոյ մը Թորոս արչաւանքէ դարձած և տեսնելով ծերը

լերան բարձր գագաթին վրայ մուրճը ձեռքը՝ ժայռի կտոր մը ջննելով, ելաւ քովը գնաց։

— Հայրի՛կ Դիոնիս, ըսաւ, մենք ասդին անդին կը վազվռտենք, դուն ուրիշ աշխատութեամբ կը տաժանիս։ ինչո՞ւ աս ժայռերը կոտրըտես։

— Տե՛ս, ըսաւ ծերը, տես, այս կոտրած ժայռերու կոտրուանքին մէջ ծովային խեցիները, որ կը վկայեն թէ անյիշատակ ժամանակաց մէջ ծովը կը ծածկէր աս լեռներուն գլուխները։

Եւ իրօք կը տեսնէր Թորոս ծովային խեցին ժայռին ծոցը փակուած։ երկայն լռութիւն մը յաջորդեց նստաւ ծերը և Թորոսին ականջ մը ըրաւ քովը նըստելու, սուր աչքերը երիտասարդին յառելով ծանր ծանր աս խօսքերը սկսաւ չարայարել։

— Ո՛վ երիտասարդ, կը տեսնեմ թէ որչափ հեռու ենք մենք իրարմէ, դուն երիտասարդ, կորովի, եռանդուն, վաղը միայն կը նչմարես և ապագային կը դիմես, ես ծեր, տկար, դանդաղ, երկուսան և հազարաւոր տարուան անցեալին կը նայիմ։ Բայց օր մը կար որ ես ալ ներկան և ապագան կը դիտէի, և իմ հրջանիս մէջ՝ հայրենիք, փառք, մեծութիւն, թագաւորութիւն կուզէի, բարեբաղդաբար երկար չքշեցին ան փափաքները, և ուսմունք բնութեան, մարդկային սրտին ու մարդկութեան անցեալին դիս թժչկեցին այն անձուկէն՝ որ քեզ կը տոչորէ, անոր համար է որ դուն կը տեսնես դիս անցեալին խորը իջած և ես քեզ կը նչմարեմ՝ որ ապագային բարձունքը կը մագլցիս։ Ձեմ զարմանար, դուն երիտասարդ ես, և անուն մը ունիս ազգիդ մէջ, հայրենիք մը ունիս կորած և ինկած, անձնական ու ընտանեկան նախատինք, բանտն ու քուկիններուդ մահուան յիշատակը մտքիդ մէջ կը յածին, և չարունակ կը մտածես վերականգնել՝ սրբել և վրէժ առնել։ Քեզի հետ խօսողը պէտք է համոզուիս որ ազգի մը չվերաբերիր։ մարդկութեան զաւակն է, և ամէնէն առելի մարդիկ իրեն՝ աշխարհա-

ներն են, ուստի, քեզի՝ պինուորի խրատս այս կուզեմ ըլլայ որ անիրաւ և անգութ չըլլաս վրէժխնդրութեան հոգւով. իրաւի, անիրաւ աշխարհիս մէջ չանիրաւել դժուար է, բայց դուն մեծ հոգի ունիս և ես կը ճանչնամ մարդկային բնութիւնը, անոր համար այս խօսքերը քեզի կ'ընեմ: Ես չեմ այն անմիտ փիլիսոփայական կարծուածդպրոցէն որ հայրենասիրութեան գաղափարը կը վտարէ մարդասիրութեան գաղափար մը յառաջ քշելով. անոնք որ այդ վարդապետութեանց քարոզողներ են, իրենց սրտին անարգ անտարբերութիւնը և վատ անձնասիրութիւնը սուտ և սխալ տրամաբանութեամբ վարագուրել կուզեն: Թէ որ այս օր ազգութեան և հայրենեաց գաղափարը վերցնենք, վաղը գերդաստանի և ընտանեաց գաղափարը ո՞ւր դնենք: Ուրեմն լաւ իմացիր իմ միտքս, Իշխան, ինձ փափաքելի էր որ Հայերդ նեցուկ ըլլայիք Ցունաց կայսրութեան Ասիոյ մէջ, բայց որովհետև ատելութիւն և արիւնի հեղեղներ ձեզ կը բաժնեն, և ինչ որ անոնցմէ առնուած քաղաքականութիւն և ուամունք կայ՝ եղած ինքնեորուն չեն փոխարիներ, դուք յաւիտեան պիտի չմոռնաք ձեր Անիի հոգեւարք թագաւորութեան ընդունած վերջին դաւաճան հարուածը յունական ձեռքերէ, և մեր յունական ամբարտաւանութիւնն ալ երբէք պիտի չմոռնայ ձեր կիլիկիոյ յափշտակութիւնը և անկախ եկեղեցին: Որովհետև մարդիկ երբ զօրաւոր են կ'ուզեն իշխել, երբ տկար են՝ կ'ուզեն ազատ ըլլալ: Ուստի, դուն ալ քու իրաւունքդ պիտի ձեռք բերես այսօր, վաղն ալ վրէժ խնդրելու պիտի ելնես, բայց քու անձիդ և քու ազգիդ օգտին համար՝ միշտ յիշէ ծերի մը վերջին խօսքեր, միշտ չափաւոր եղիր, և չըլլայ թէ յաջողութիւն քեզ կուրցնէ, վասն զի մարդկային կեանքին մէջ յաջողութիւն և անյաջողութիւն իրարու կը յաջորդեն: Ես կտակ մը կընեմ, ուսելորդ կը համարեմ քու սրտիդ յանձնարարել Եւփիմէն, գիտեմ որ

ան գքեզ ինչպէս կը սիրէ, դուն ալ զայն նոյնպէս կը սիրես…

Ա՛ս խօսքերուն ծերին ձայնը փոխուեցաւ և աչքերը լեցուեցան։

— Դուն որ խելք ունիս սիրտ ալ ունիս, կ՚իմանաս ծերին փափաքները՝ երբ ձայնը իրեն կը պակսի. գնա՛, Աստուած հետդ ըլլայ, գնա՛, չէնգդ որ պիտի չինես՝ երկարատև ըլլայ…

— Եւ ինչ պէտք է ընել, ըսաւ Թորոս, որ երկարատև կարենայ ըլլալ…

— Թէ որ Աստուած լաւ յայողութիւն մը տայ, և քեզի պէս չորս հինդ յայորդ ունենաս, կրնաս տեւողական Հայաստան սա լեռներուն վրայ փոխադրել, Թէ ոչ՝ առօրեայ ստուեր մը և քանի մը աւերակ աւելի կը ձգես այդ աւերակներու երկիրը Սարգաբանալին[1] գերեզմանին քով։ Նայէ՛ որ զաւակներդ քալ, գործուննայ և օգտակար գիտցող ըլլան։ Թէ որ դուն բանտիդ մէջ վանքին գրատան գիրքերը կարդալու փափաք չունենայիր՝ ոչ քու գեղեցկութիւնդ, ոչ սրբամտութիւնդ և ոչ բազուկներուդ կորովը չէին կըրնար քեզ բարձրացնել, այլ դարձեալ բնութեան ամէն ձիրքերովդ ալ պակասաւոր էակ մը կըլլայիր. փոխանակ այդ խոհեմութեան՝ յանձնապաստանութիւն, փոխանակ համբերող դիտողութեան հապճեպ դատաստան բաժինդ պիտի ըլայ։ Տամ նաեւ քեզի օրինակն ալ, տխուր օրինակ, եղերական օրինակ, բայց դուն չատ զօրաւոր սիրտ ունիս և կրնաս մտիկ ընել։ Քու եղբայրդ Ռուբէն, Թէպէտ սրամիտ, դեղեցիկ և կորովի, բայց չունէր ոչ քու համբերութիւնդ, ոչ գիտութեանց սէրդ, ոչ քու խոհեմութիւնդ, և անոր համար ամէն բան և կեանքն ալ կորսնցուց. գիտեմ, նախանձը կ՚ըսէ աչխարհք, բայց նախանձ չգրգռելն ալ իմաստութեան մասն է. ի՛նչ որ դուն համբերու-

[1] Տարան, Սարգաբանալի գերեզմանի մը աւերակներ դեռ մինչեւ հիմա ցոյց կուտան։

Թիւն ցոյց տուիր տարիներով, ան օր մը չցուցուց։ Թշնամի արքունեաց մէջ նուիրական բան մը չկար իրեն համար, երբ բարկութիւնը սիրտը լեցնէր, և հազիւ թէ գառագեղչէն դուրս ելկ ոտք դրած սարսափելի մռնչիւններ կը ձգէր։ Ես պարապ տեղ զինքը կը խրատէի և կը զգուշացնէի։ Քեզի հիմա այս խօսքերս միայն անոր համար է որ վրէժխնդրութեանդ մէջ չափաւոր ըլլաս։ Միշտ չանաս թշնամութիւնը անհաչտ վիճակի մէջ չմտցնել։

Ծերին այս խօսքերը անօգուտ չէին այնպիսի երիտասարդի մը համար, որ ծանր միտ կը դնէր լսածներուն և կը խորհրդածէր տխուր լռութեամբ։

Եւ ահա՛, Եւփիմէ լեռն իվեր կ'ելնէր կուգար, երկուքն իրեն նայելով կը սպասէին, երբ անոնց մէջ եկաւ նստաւ և քիչ մը չունչ առաւ։

— Մինչեւ ե՛րբ աս կղզին պիտի նստինք, ըսաւ, ա՛լ ձանձրացայ, ես չեմ կրնար քեզի պէս Թորոս, լեռներու, գիւղերու, բերդերու ծակն ու ծուկը խառնել և զուարճանալ, և ոչ քեզի պէս Հայրիկ, մուրճ մը ձեռքս քարեր կոտրտել, բայսի մը երակներուն վրայ ժամերով յափշտակութեամբ աքանչանալ։ չէ՛, այդ իմ կարողութենէս վեր է։ Ժամ մը առաջ ջանանք մեր տեղը հասնիլ և գործի սկսինք։

— Ո՛հ, ըսաւ Դիմիխ փոքր հեգնութեան ժպիտով, Եւփիմէ ալ գործի պիտի սկսի, պէտք չէ ժամանակ կորնցնել, երբ որ լեռներուն վրայ փողերը գոչեն, զէնքերուն չռինդը սկսի, քաղաքներու, գիւղերու մուխն ու մոխիրը երկինք բարձրանայ, վիրաւորները հառաչեն, տղաքներ և կիներ անտէր, անբնակարան, որբ և այրի լան ու կսկծան ան ատեն գործի պիտի սկսիս։

— Այո՛, ձիշդ ան ատենն է իմ գործիս ժամանակը, պատասխանեց Եւփիմէ ձայնը բարձրացնելով, իմ պարտքս է վիրաւորները դարմանել, որբերու և այրիներու հաց, բնակարան ու մխիթարութիւն ճարել,

յուսահատները քաջալերել, այո՛, գիտեմ, իմ պարտքս ասոնք են, և թէ որ ասոնք ես չկատարեմ արժանի չեմ իշխանի մը ոչ թէ կին՝ այլ և ոչ իսկ աղախին ըլլալու։

— Եւփիմէ՛, ես քու սկզբունքներդ գիտեմ, գիտեմ նաև թէ ինչ առնացի սիրտ ունիս, բայց, այսպիսի յանդուգն և մեծ զոհողութեան մէջ գիտեմ նոյնպէս թէ ի՛նչ վտանգներ կան ծածկուած՝ որոնք նախատեսել անկարելի է շատ անգամ, ուստի հեգնութիւն մի իմանար իմ խօսքերս, այլ խոհեմութիւն. եթէ ուզես ծերերու վատ խոհեմութիւն համարէ. բայց միտդ դիր որ դուն հիմա Թորոսի անբաժանելի ուղեկից ըլլալովդ աւելի իրեն արգելք մը, հոգ մըն ես քան թէ օգնութիւն։

— Նայէ՛, Հայրիկ, սա քարոզները որքան որ կը նորոգուին, ինձ ո՛չ թէ յուսահատութիւն՝ այլ կիրք կը բերեն, և գիս ի խոր կը վիրաւորեն, թէ որ...

— Ո՛չ, ո՛չ, բաւ Դիոնիս տեսնելով որ խօսակցութիւնը անախորժ ձեւ մը կառնէր, դուն կիրք մի ելլեր, մենք ինչպէս ճամբայ ելանք՝ նոյնպէս կը կատարենք։

— Հա՛, այս է իմ վինուածս, հիմա, ահա գոհ եմ և ձեզի խօսք կուտամ որ իմ բերնէս ամենեւին չպիտի լսէք ոչ յոգնութիւն, ոչ երկիւղ, ոչ յուսահատութիւն և ոչ հառաչանք անգամ, այլ եթէ պէտք ըլլայ անչչունչ յանձն պիտի առնեմ իմնալ մեռնիլ քան թէ գանգատիլ։

Ծանր պարագաներու մէջ խոհեմութեամբ տեղի տալ հարկին առջեւ՝ սկզբունք մեզի դնելով, իմ սիրելի Եւփիմէս, բաւ Թորոս ոտքի ելլելով և ծանրութեամբ, միշտ կը ջանանք իրարմէ վայրկեան մը չզատուիլ։

Եւ երեքը միասեղ սկսան լեռնէն ծանր ծանր վար իջնել։

ԳԼՈՒԽ Ժ

ՔԱՐԱՁԻՆ ԿԻԼԻԿԻԱ

Նոյն միջոցին վանահայրը վանքին դրան դրսիդին կեցած թիկնաւէտ՝ հաստաբազուկ և արեւէն սեւցած երիտասարդի մը հետ կը խօսէր կամաց ձայնով և շրունակ հարցուփորձեր կ'ընէր իրեն և թէպէտ յայտնի էր թէ ախորժելի չէին իրեն առած պատասխանները, բայց դարձեալ երբ իր հիւրերը տեսաւ, զուարթ ընդունելութեամբ հրամցուց գիրենք, և ինք ամէնէն վերջը դռները գոցել հրամայեց, վասնզի արդէն ժամանակը ուշ էր։

Ընթրիքը ընելէ վերջ, Թորոսի ակնարկ մը ընելով և առանձին սենեակ մը հրաւիրելով ու երիտասարդը ցուցնելով։

— Ահա՛, իշխանդ, ըսաւ, սա երիտասարդը հիմա նոր կը հասնի կիլիկիայէ, ես չեմ կարծեր թէ գտնուի մէկը որ ասոր չափ լաւ ճանչնայ այդ երկրին զանազան կողմերը և վիճակը։ Թէ որ ընդունելիք տեղեկութեանց վրայ ուզէք դարձեալ ամէն վտանգաց դիմադրաւել և երթալ, չեմ կարծեր թէ ասկից քալ ասկից լաւ և ասկից հաւատարիմ առաջնորդ մը կարենաք գտնել։

Թորոս այս խօսքերը լսելուն, ուշի ուշով տղան կը դիտէր, որու բաց ճակտին վրայ անվեհերութիւն դրոշմուած էր և իր նայուածքը կը խոստանար թէ մարդիկ, տարերք և մահ գիտէր արհամարհել։

— Անունդ ի՛նչ է, բարեկամ, հարցուց Թորոս։

— Սարգիս Ծառայ, րսաւ տղան ձեռքը իր լայն կուրծքին վրայ դնելով։

— Ո՛րքան ատեն է որ կիլիկիոյ ափունքը թողուցիր։

— Այս առաւօտ։

— Ի՞նչ նաւով էիր։

— Մեր նաւով։

— Դուն նա՞և ունիս։

— Պզտիկ նաւ մը, բաւ երիտասարդը ժպիտով մը վանահօր նայելով։

— Դո՞ւն կը կառավարես նաւը։

— Այո՛։

— Ուրեմն ի՞նչ կարօտութիւն ունինք ուրիշի դիմելու երբ հայր սուրբը քեզի կը ճանչնայ և քու քաջութիւնդ և տեղեկութիւնդ կը գովէ։

— Բայց իմ նաւիս թիչնամին շատ է, իչխան, և բոլոր յունաց նաւերը զիս խեղդելու կ՛աշխատին, բոլոր ծովեզերքը զիս կը փնտռեն. ես ալ ծածկուելու համար հոս անցայ քանի մը օր։

— Զըսե՞ս որ ընկեր ենք. ինձ ալ կը հաւատացնեն թէ զիս կը փնտռեն։

Այո՛, քեզ ալ կը փնտռեն։

— Ի՞նչ գիտես. գիս ուսկի՞ց կը ճանչնաս. խօսէ՛ ինչ որ գիտես։

— Նախ ես քեզ կը ճանչնամ, տղայութեանս ամէն օր մէկտեղ էի վահկայ լերդը, Թաթուլին Սարգիսն եմ. այս իրիկուն երբ վանքին դուռը տեսայ, հայր սուրբը բան մը չըսած, դրուցեցի թէ Թորոս իչխանն է (մեծաւորը գլխովը նշանացի կը հաստատէր) ես քանի տարի է ծովու վրայ ասպատակութիւն կ՛ընեմ. հոռոմները իմ երեք նաւս այրեցին, ես անոնց քսանը կողոպտեցի այրեցի. ես նաւի ստակ չեմ տար, բայց տասնըհինգ օր մը կայ որ պահպանութիւնը սաստկացուցին. մեծ ծովերուն ամէն ժայռերը, ծակ ու ծուկը կը քննեն, կը նային, ցամաքն ալ Մամեստիոյ իչխանին զօրքերը աւելցուցին, անզգամութիւնը չատցուցին. Հայը ամէն տեղ կը հալածեն և կ՛ըսեն թէ

ձեր իշխանը փախեր է բանտէն արքայական քաղաքը, ան կը փնտռեն։ Ձեզ ամէնքդ ալ պիտի ջարդենք։ Մեր ծերերը կ'ըսեն թէ այսպիսի հալածանք չենք տեսեր։ Ուր որ երկայն հասակ, սեւ աչքերով, սեւ յօնքերով երիտասարդ կը տեսնեն՝ կը կապեն մամեստիա կը տանին, մեր լեռներն ալ այդպիսի մարդեր չ'ո՛ւնի. մինչեւ հիմա քսան երեսուն մը տարին։ Թէ որ անգամ մը ոտք կոխես, Աստուած վկայ ամէնքը ոտք պիտի ելնեն։ Բայց ծովեզերքի պահպանութիւնը խիստ է։

— Ըսել է որ դուն ալ կը վախնա՞ս, Սարգի՛ս։

— Աստուած չընէ, հիմա՛ հրաման ըրէ, Տարսոնի գետն ի վեր չտեսեմ պզտիկ նաւս. աս մարմինը (կուրծքին մեծամասն հարուած մը տալով) մէկ անգամ միայն պիտի մեռնի։

— Լա՛ւ, ըսաւ Թորոս գնդապետեան ժպտելով եւ ուրիշ պզտիկ հարուած մը տալով, կը տեսնեմ թէ քաջ ես, քու նաւդ գիս պիտի տանի կիլիկիա։

— Հէ՛... հիմա ահա սկսայ վախնալ, ըսաւ երիտասարդը քայլ մը ետ առնելով եւ մտածելով։ Գիշերները՝ մթնելէ երեք ժամ ետքը արեւմտեան հով մը կը փչէ, կրնանք Ամանուրի և Կորիկոսի մէջ հազար ծոցերուն մէկը խոյանալ և մտնել, անգամ մը որ ցամաք ելնենք, ո՞վ կարող է մեզ ժայռերուն և անտառներուն մէջ համարձակիլ հալածել։ Ես հինգ տղայ ունիմ, մէկը տասը մարդ կ'արժէ, բաւկէնը տեսայ, տասը մարդ ալ ան կ'արժէ. ծերացեր է՝ բայց ամուր չինուած է. մենք եօթն հոգի կրնանք այդ լերան ժայռերու ճամբորդութիւնն ընել, և Աստուծով կը հասնինք։ Այն օր Սեւ լեռները հարթնիք կ'ըլլայ։

Սարգիս իր անվեհեր արիութիւնը զատ սա վերջի խօսքերուն հետ, և աչ թեւը գօտիին վրայ դրած կը սպասէր, բայց Թորոս էր հիմա որ կը մտածէր։ Յայտնի է թէ իրեն համար չէր մտածութիւնը. եւ-փիմէ էր որ իր միտքը կը տանջէր։ Վասնզի ինք լաւ կը յիշէր և կը ճանչնար Տորոսի ախտիայքն ու գա-

հավէժները և կ'երեւակայէր թէ ինչչա՛փ տաժանելի պիտի ըլլար այս ըսած ուղեգնացութիւնը քաջակորով մարդկանց համար, ուր կը միայ բիւզանդական պալատներու մէջ քնքուշ սնած աղջկան մը համար զայն դիմագրաւել։

— Ե՞րբ կրնանք ուրեմն ըսաւ իշխանը, այս կղզին թողուլ։

— Ձորս օրէն։ Հիմա ես՝ վաղը պէտք է դառնամ և հոն իմ պատրաստութիւններս տեսնեմ, թէ որ անկարծելի արգելքի մը չհանդիպիմ՝ չորրորդ գիշերը հոս եմ, և նոյն իրիկուն ճամբայ կ'ելլենք։

— Ինչո՞ւ համար հիմա ճամբայ չելլենք մենք ալ միասին։

— Պատրաստութիւնը՝ իշխան, ոչ քեզի և ոչ ալ ինձի համար է, ըսաւ Սարգիս դանդաղելով ես այնպէս կը կարծեմ թէ դու չես ուզեր այդ ծերը և այդ ... պատանին՝ որ քեզ հետ այս իրիկուն լեռնէն իջաւ՝ հոս թողուլ, ուսսի անոնց համար գոնէ երկու ջորի պէտք է ճարել. քիչ մը ճամբու պաշար՝ ժայռերու մէջ տեղ-տեղ ծածկել, և մէկ քանի տոպրակ հոն ձգել, որպէսզի որոշեալ գիշերին ու ժամուն կրակ վառելով մեզի ուղեցոյց ըլլան։

— Ապրի՛ս, Սարգիս, գնա ուրեմն և պատրաստութիւններդ տես։ կարելի է ստակի պէտք ունենաս. առ բսաւ՝ ու քսակ մը իրեն երկնցուց։

Սարգիս ետ քաշուելով ըսաւ.

— Ներէ՛ իշխան, ես փառք Աստուծոյ հարուստ եմ քանի որ ծովուն վրայ հոտմի նաւ կը պատի և ես ալ կը պատիմ, ստակի նեղութիւն չեմ գիտեր ինչ է։ Ուրիշ ազգի՝ Աստուած վկայ՝ դպած չունիմ, անոնք մեզի ինչ ըրին և ինչեր կ'ընեն։ Մնաս բարով ուրեմն, բսաւ և անհետ եղաւ։

Երբ վարդապետը ու Թորոս մնացին.

— Ձորս օր դեռ մեզի հետ պիտի ըլլանք, ըսաւ Թորոս։

— Երանի՛ թէ աւելի երկայն ժամանակ ձեզ հիւր ունենայի, պատասխանեց վանահայրը, բայց կ՚երեւայ թէ այս օրերս հոս ալ նաեւ իրենց չարութիւնը աւելցուցեր են հոռոմք, վասնզի սկսեր են թշնամական հոգի ցուցնել, և նեղութիւն տալ լէգէօչէա մեր ազգայնոց. ամէն կողմ հալածանք մեր անտէրունչ ազգին վրայ կը տեղայ. Աստուած մեր աղաչանքները լսէր և փրկութեան դրօշակը տար ան ձեռքին որ իր ընտրեալն է արդէն, տար իրեն զօրութիւն և յաջողութիւն իր գործը ի գլուխ հանելու: Այս է ահա մեր ցերեկուան ու գիշերուան աղօթքը. երանի թէ մեր ձայնը ընդունելի ըլլար:

— Հայր սուրբ, թէ որ ձեր ցուցուցած նաւավարին և ձեր հիւրընկալութեան հատասար է աղօթքը՝ մեր ամէն գործը պէտք է յաջող երթայ: Ա՛ս երիտասարդը որ յիշեցի՝ իմ տղայութեանս ընկեր՝ երբ անունը տուաւ, չատ քաջ և սրամիտ տղայ կ՚երեւայ, ես չատ չնորհակալ եմ ձեզի:

— Մենք ձեզի չնորհակալ պէտք է ըլլանք ազգ և եկեղեցի, երբ յաջողիք մեծ գործը ի գլուխ հանել. քանի որ ձեր հայրը Լեւոն և դուք գերի եղաք, ալ յունաց լրբութեան չափը անցաւ ամէն տեղ, ամէն հարստահարութեանց, ամէն բռնութեանց, ամէն նախատանաց ենթակայ եղաւ մեր ազգը, մեր խաչն ու աւետարանը կը հայհոյեն, չկրցանք հասկցնել այս ամբարտաւան ազգին թէ խաչ և աւետարան միեւնոյնն է ամէն քրիստոնեայի համար, Տէրն ինք այդ ընէ մեր տառապեալ ազգին. քանի անգամ աղերսագիր տուինք կաթողիկոսին որ գոնէ Լամբրոնի իշխանաց ձեռքով կայսեր խնդիր ընէ որ գմեզ չի չարչարեն. բայց կիպրոս ո՛ւր, կայսրը ու՛ր. Լամբրոնի իշխաններն ալ կէս հոռոմցած, թէ որ կաթողիկոսն իրենց ազգակից չըլլար մինչեւ հիմա բոլորովին հոռոմ եղած էին: Դարձեալ կ՚ըսեմ, Աստուած քու սուրդ հատու ընէ, իշխան:

Ան խօսքերուն վրայ ելաւ, Թորոս ամէն բան եւ-փիմէի հաղորդեց, ամէն վտանգ աչքին առջեւ դրաւ, որ հանդարտ մտիկ ընելէն վերջ·

— Քու այդ Սարգիսդ չատ լաւ տղայ մըն է, ըսաւ ծիծաղելով, թէ որ Աստուած յաջողէ մեր ձեռնարկութիւնը գերագոյն ծովապետ մը ունինք: Հիմա ես օրերը պիտի համրեմ, ուրբաթ առտու հոս է, նոյն իրիկուն ճամբայ կ'ելլենք:

Եւ այսպէս պատրաստ ամէն վտանգի այս դիւցազնկինը անհամբեր կը սպասէր ուրբաթին և ամէն երեկոյ կ'առնէր իր ծեր բարկէնը կ'իջնէր ծովեզրը տեսնելու թէ՝ նաւը եկա՞ծ էր, և սրտնեղած վանք կը դառնար մութին անօգուտ սպասելէն վերջ:

Երկրորդ ուրբաթ մը եկաւ որ Թորոս անգամ կ'այլայլէր թէպէտ երեսէն բան մը չէր իմացներ· եւ փիմէ՝ այդ ջղային կազմուածքը, գաղտուկ արցունք կը թափէր, այնչափ իրեն նեղ կուգար կզզին, և Թորոսի անտարբերութեան դէմ կը գանգատէր, որ զինք հանդարտեցնելու կը նայէր, և համբերութիւն սորվիլ կը յորդորէր: Ուրիշ ճար մը կը մտածէր այս երկրորդ բանտէն ազատելու և կոստանդինի՝ նաւու մը խօսք կը ընէր որ Անտիոք պիտի երթար, և կը համոզէր թէ ապահով միմիայն ճամբան այն էր Սեւ լեռն երթալու և երբ ան խորհրդին վրայ էին՝ Բարկէն ներս մտաւ չուներ հատած·

— Աւետի՛ս, իշխանիկս, Սարգիսն եկաւ, հիմա հոս կը հասնի:

— Ի՛նչ վիճակի մէջ, հարցուց եւփիմէ:

— Լա՛ւ, չատ լաւ վիճակի մէջ, տիրուհիս, պատասխանեց Բարկէն:

Եւ իրօք, Սարգսին սեւ երեսը երեւցաւ, բայց աչքերն ուրախութեան հուր կը ցոլացնէին· դեռ մուրթը չէր կոխած:

— Կը ներես, իշխան, ըսաւ, բայց կիսկատար գործ չեմ սիրեր, ամէն բան պատրաստ ընելու համար

պէտք էր անձամբ վահկայ մօտերը երթալ և ձեր ապահովութեան համար օգնական խումբ մը բերել։ Բոլոր լեռը կրնայի ոտք հանել թէ որ անուշդ տայի, բայց խոհեմութիւն չսեպեցի. տասներկու տղայ առի ընտրուած, ո՛վ Լուսաւորիչ կը սիրէ՝ չհարցնէ թո՛ղ հետս գայ ըսելով. ամէնքը լեռներուն վրայ ցրուեցի, իրենց սպասելու տեղերը ցուցուցի, պաշար, գրաստ, ամէն բան ղետեղեցի, դուք միայն պակաս էք, թէ որ կ՛ուզէք աս գիշեր կ՛երթանք, օդն ալ յայղոդ է, փա՛ռք Աստուծոյ։

— Ո՛ւր, ըսաւ վանահայրը, այսպէս անօթի ծարաւ, անկարելի է։ Անմիջապէս սեղան դնել տուաւ, ընթրիքը չուտ մը պատրաստեցին, բարի յաջողութեան համար գաւաթներ պարպեցին, ետքը եկեղեցի իջան, «Տէր Ողորմեա»ն ըսին և մուրթը կոխեր էր երբ եւփիմէ ջորին հեծած՝ բարկէն քովէն անբաժանելի, ելան և ծովեզրը իջան. նաւը արդէն պատրաստ էր՝ և երբ ամէնքը մտան՝ բոլոր առագաստները պարզեցին և յաջող հողմով նաւը սկսաւ սուրալ ծովուն վրայ, ձայն չկար ամենեւին, բացի Սարգսի ձայնէն որ երբեմն համառօտ հրամաններ կուտար դեկին գլուխը նստած։

Այս լուսթիւնը չատերուն քունը բերաւ, արդէն եւփիմէ հանգիստ և ուրախ՝ գլուխը Թորոսի կուրծքին վրայ դրած չատոնց քնացած էր. և կիպրոսի եզերքէն կ՛անհետանային, երբ Սարգիս քովինին՝ որ անշշուկ նստած էր, ըսաւ.

— Հա՛յր սուրբ, դուն սա դեկը գործածէ, ես պէտք է նաւուն ծայրը երթամ և դինեմ։

Եւ իրօք, իր սուր աչքերով, որ մուրթին ալ ամէն բան կը տեսնէին, իր բոլոր նաւաստիներուն և կոստանդնի օգնութեամբ անցուց նաւուն քիթը տապրաձեւ երկաթ մը ու եկաւ իր տեղը նստաւ։

— Հիմա թող թշնամի նաւն ալ գայ, ըսաւ դեկավարին, որ «Հայր սուրբ» կ՛անուանէր, մէկ հարուածով ծովուն տակ կ՛իջեցնեմ։

— Զգայ թող, որդեակ Սարգիս, պատասխանեց ան, և խաղաղութեամբ ցամաքը գտնէինք անգամ մը։

Թորոս որ այս խօսքերը կը լսէր և անչարժութեան դատապարտուած էր եւիխմէի պատճառաւ.

— Սարգի՛ս, ո՞վ է հայր սուրբը։

— Վանահայրը, իչխան։

— Մեր հե՞տն է։

— Այո՛, իչխան, պատասխանեց վարդապետը, եա ալ ծովու լեզուէն կը հասկնամ քիչ մը, քսանըհինգ տարի է նաւավար էի, և ձեզի օգտակար ըլլալու յոյսով մէկտեղ եկայ։

— Շնորհակալ եմ։ Բայց ի՞նչ է գործիքդ, Սարգիս, որ թշնամի նաւը մէկ հարուածով ծովուն տակ կ'իջեցնէ։

— Նորաձեւ ցուռկ մըն է, իչխան, Անտաքցի Աւետիք վարպետի չինածը, մինչեւ հիմա տասը հոգւոյ նաւ իջեցուցի անով։ Քամին լաւ է, արդէն կէս ճամբան ենք, քիչ մըն ալ ատանկ կրթանք կ'իջեցնեմ այս առագաստները, տեւ առագաստ կը թողում։

— Լա՛ւ, չտեսնուելու համար թշնամիէն. լա՛ւ խելք է։

Դարձեալ լուռ և յաջող գնացին. ձայն չկար նաւուն մէջ, Թորոս լռութեամբ կը դիտէր, երբ յանկարծ Սարգիս տեղէն ցատկեց.

Տղա՛ք ըսաւ. պատրաստ կեցէք, նաւ մը կը տեսնեմ մեր ճամբուն վրայ, իջեցուցէք հիմա առագաստները։

Վայրկեանին առագաստները իջան, հազիւ թէ ճախարակաց ձայները կը լսուէին, այնչափ խնամքով եղուտած էին։ Թորոս կը նայէր, բայց բան մը չէր տեսներ ինքնիրեն կըսէր թէ պէտք է դիչերային թռչնի աչքերը ունենալ Սարգսին պէս մութին տեսնելու համար։ Անցաւ նաւը հեռուէն և չարուներակեցին իրենց ճամբան անվտանգ։ Կէս գիչերը անցեր էր, աւաւօտեան երկու ժամ հազիւ կար, և ահա Սարգիս՝

— Փա՛ռք Աստուծոյ, գոչեց, և երբ Թորոս պատճառը իմանալ ուզեց։

— Կը տեսնե՞ս սա դիմացի լոյսը, որ մերթ կը տատանի՝ խաչաձեւ կը չինէ. ահա մեր նշանն է. թըշնամի չկայ և մենք ալ մօտ ենք ցամաքին ըսաւ։ Հա՛ տղաք, թիերը օգնութեան, բացէք բոլոր առագաստները, ալ ով կ՚ուզէ թող գայ։ Ամէնքը արթնցան, լուսնոյ վերջին ճառագայթը աղօտ լոյս մը ձգեց ծովուն վրայ, հազիւ թէ կէս ժամ վերջը նաւը կը խրբէր աւազին վրայ և վեց կորովի տղաք ջուր կը չըրջապատէին ջահեր ձեռքերնին. Սարգիս նաւուն ծայրը կեցած՝ «սանդուղը դրէք» ըսաւ, ու անմիջապէս սանդուղ մը դրուեցաւ նաւուն վրայ։

— Իշխա՛ն, ըսաւ Սարգիս, ահա հայրերուդ երկիրը, քեզի կը վայլէ նախ ոտք դնել հոս։

— Ցանո՛ւն Աստուծոյ Ամենակարողի, ըսաւ Թորոս և ցատկեց դուրս, ու ելիփէմի՝ որ սանդուղին գլուխն էր, ձեռքը տուաւ և վար առաւ։

Հոն, ան փոքրիկ խմբակը Կոստանդնի առաջնորդութեամբ աւազին վրայ ձեռքերնին երկինք տարածելով հաւատարմութեան երդում ըրին, յանուն Աստուծոյ մեռնիլ հայութեան և Թորոսի համար։

Նաւը քանի մը վայրկեանի մէջ իր ամէն կարասիներէն մերկացաւ, առագաստ, ղեկ, ղէնք, պաշար վերի անելանելի մացառներուն և ժայռերուն մէջ ծածկուեցան, և երբ ամէն բան անհետացաւ, Սարգիս հրամցուց լերան ստորոտը, ջուրին գլուխը իր հիւրերը նախաձաշիկ ընելու։ Պայծառ և աննման տեսիլ մըն էր որ գետնէն կը բղխէր, ամէն դար՝ ամէն լեզու գեղեցիկ աչքի մը կը նմանցնէին զայն, որ հանդարտ և լայնաբերան՝ վճիտ ջուր մը կը պոռթկար։

— Բայց նախ, Բարկէն հայրիկ, ըսաւ Սարգիս, քու տղաքդ ահա հոս են։ Երկու կորովի տղաք Բարկէնի ձեռքերուն պլլուեցան, և Բարկէն հաւատարիմ Աթոռական սովորութեան՝ հայրական սէրը խեղ-

դել կը չանար սրտին մէջ, թէպէտ ապուռամբ աչքերը ուրախութեան արցունք կը թափէին։

Նահապետական էր սեղանը. ահագին ոչխար մը խորոված իր մորթին մէջ՝ փոսի մը խորչէն դուրս ելաւ, կիպրոսի գինին կուժերով առատապէս գաւաթներու մէջ կը փրփրար, երբ ամէնքը կերան և յագեցան, Եւփիմէ ուրախ և զուարթ նաւապետին՝ Սարգսի կենաց խմել առաջարկեց գինին, որ գիրենք անվտանգ անցուց և բերաւ։

Երբ ելան կերակուրէն, երեք հատ չոր՝ ջրուտ ջրիներ մօտեցուցին հայ տղայքը, ուր Եւփիմէ և վերջը Դիոնիս նստան, երրորդը Թորոսի համար էր, բայց նա մերժեց և հրամայեց ջուրի տիկեր բերդնել և ինք սկսաւ Սարգսի առաջնորդութեամբ լեռն ի վեր չահատակել։ Եռեւէն կուգար Բաբկէն, չատ անգամ ձեռքը Եւփիմէի ջորիին գլուխը բռնած, վերջը Դիոնիս, եռաքը մեր բոլոր զինուոր և նաւաստի տղոց խումբը, և ամէնէն վերջը Կոստանդին իր հաւակովը և ալեւոր վարդապետին հետ։

Սեվկիոյ և Կորիկոսի մէջտեղ հրուանդանի մը քով կ'իյնար այս կէտը ուր մեր կարաւանը կապուեցաւ, և իրաւունք ունէին հինները անուանելու զայն Կոլոկէոն ֆեղեցկ վասն զի ժայռն ու անտառ՝ ծովն ու վտակ՝ երկինքն ու երկիր հոս գեղեցկութեամբ զարդարած էին. կէտ մը՝ ուր ժայռ ու մացառ իրարու հետ կը կռուէին՝ ուր ոտքերու կռուան մը գտնել միշտ դժուարին և երբեմն գրեթէ անհնար կըլլար, մանաւանդ մեր ճամբորդներուն համար որ ժայռերու ընկերութիւնը աւելի կը վերադասէին քան մարդկանց թշնամութիւնը։

Այդ Տորոսի գօտիները երբեմն չանկարծ կը պատռէին տեղի տալու համար հեղեղատի մը. երբեմն բոլորակ թատրոն մը կը ձևանային ծոց մը չթնելու համար ծովուն, և երբեմն ճանապարհորդներ լերան գագաթը ելլել կը պարտաւորէին՝ երբեմն ծովեզրը իջ-

նել, եւ և էջը միշտ վտանգաւոր՝ միշտ տաժանելի սոսկում կը բերէր նայողին. բայց մեր կարաւանը անխօս անչչունչ կը չարունակէր իր ճամբան սպառնալից, վտան ղի նիզակներուն չողիւնը, վահաններու, սուրերու եւ սաղաւարտներու չառաչը, և այդ հաստատ երիտասարդներուն քալլերը այդ փոքրիկ և ընտրեալ խումբին անընկճելի ըլլալուն վկաներն էին։

Երեք ժամու չափ ճամբայ հազիւ առած էին և Սարգիս իր սուր աչքերը կը նետէր քննելու համար լեռներուն դագաթները, երբ տեսաւ որ ճերմակ դրօշակ մը կը ծածանէր, մատնանիշ ընելով պայն Թորոսի՝

— Ցաջող և բայ է ճամբանիս, Իչխան, բսաւ, ահա՝ նչանը։ Ինչ մը վերջը սպառազէն երիտասարդ մը խառնուեցաւ խումբին, իմացնելով թէ վտանգ չկար, և ոչ ոք տեսած էր։

— Կորիկոսի պահապանները ի՞նչ կ՚ընէին, հարցուց Սարգիս։

— Մեռելի պէս դռները գոցեր նստեր էին, բերդին չուրջը բնակող գիւղացիներն ալ չեն գիտեր թէ բերդապահնե՞րն ուելի վնասակար են իրենց թէ աւազակները։

Եւ իրօք քիչ մը առաջ երբ եկան մերիններըՙ Կորիկոսի կրկին բերդերն՝ ցամաքային ու ծովային երեւցան. ցամաքի բերդը իր բարձր քառակուսի և բոլորչի աչտարակներով՝ երկաթապատ դռներով պզտիկ քաղաքի մը երեւոյթն ուներ. անոր դիմացը՝ մօտը ծովուն մէջ բերդապատ կղզի մը արհեստական լեզուով մը միւսին հետ իրեւ կամուրջով միացած կ՚երեւար, հոս Սարգիս կեցաւ և սկսաւ մտածել։

— Ի՞նչ կը մտածես, բսաւ Թորոս։

— Կը տեսնես, Իչխան ճամբան երկաւք է, մէկը կարճ՝ որ բերդին առորտէն կ՚անցնի, միւսը երկայն՝ և ուր լերան վրայէն պէտք է պտրտիլ։

— Երկայն ճամբէն երթանք. քար մը նետ մը

կրնայ մեր մէջէն մէկուն կեանքը վտանգի դնել, ա-նօգուտ քաջութիւնը մեղք է։

Երկայն ճամբան բռնեցին և գերեզմաններու մէջ կ'անցնէին, ինչ անհատնում և քարակոփ գերեզ-մաններ և ինչ բարբարոս ու սեղանակապուտ ժողո-վուրդներ անցեր էին հոնկից։ գերեզման մը չկար որու կափարիչը խախտած չըլլար, կային գերեզման-ներ չորս բարձր սիւներու վրայ հաստատուած բայց ամբարիշտ և գերեզմանակրկիտ ձեռքը հոն ալ հա-սեր էր և ահագին միակտուր երեք կանգուն և աւելի մեծ կափարիչը խախտեր էր, ածիւնն ու ոսկորը ցըր-ուեր էր։ Երկայն մղոններ այս տեսարանը կը չարու-նակուէր և մեր ճամբորդները իրենց ճամբան կ'եր-թային, երբ յանկարծ վարէն վայերու ձայն լսուեցաւ և ամէնքը կանգ առին բերդապահ մը կորիկոսէն ե-լած արտորնօք կը դիմէր խումբէն առաջ անցնելու վարի ճամբով՝ երբ նեսի հարուածած մը կոստանդնին ազգէն եկած՝ խեղճ մարդը յերկիր կործանեց, երկ-րորդ նետ մը անշուշտ մահացու հարուածով մար-դուն հոգին պիտի հանէր, երբ Թորոս բարձր ձայնով.

— Մի՛, բաւ է, կանչեց։

կեցաւ կոստանդին ու կ'բսէր ինքնիրեն մրմռա-լով.

— Թէ որ, մենք այսպէս պիտի պատերազմինք աս անիծած ազգին հետ, վերջը չատ կը դժուանք, և անոնք կ'ուտեն կը հատցնեն մեզ։

Շարունակեցին իրենց ճամբան։ կէս օրուան արեւը իր կրակը կը թափէր։ Թորոս ետ դարձաւ եւփիմէի երեսները տեսաւ կարմրած տաքէն և յոգնութենէն։ վար նայեցաւ տեսաւ գեղեցիկ դղեակ մը որուն պա-րիսպները դէպի ծով կը խոնարհէին, փորձութիւն մը եկաւ հիւրընկալութիւն խնդրելու հոն, բայց միշտ չըվահայեաց և խոհեմ։

Սարգիս, ըսաւ, մենք ո՞ւր դադար պիտի առ-նենք։

— Հո՛ս, սա դղեակին մէջ որ առջեւնիս է, տե՛ս, ահա մեր ճերմակ դրօշակը կը ծածանի։

Եւ իրօք, զարմանքով տեսաւ Թորոս որ դրօշակ մը կը ծածանէր։

— Մարդ չկա՞յ ուրեմն հոդ։

Ո՛չ, Տէր իմ, լքուած դղեակ մըն է, Այաչ կ՚անուանեն Տամիկները, իսկ մենք՝ ճերմակ Բերդ կըսենք, և երբ ծովեզրը ապահով է մեզի համար, հոս կուգանք և հոռմները կատղեցնելու համար քանի մը ժամ կ՚անցնենք, քանի մը նետ կ՚ուղարկենք իրարու ի նշան սիրոյ և բարեկամութեան՝ որ մեր երկու ազգերուն մէջ միշտ յարատեւ եղած է և պիտի ըլլայ, յետոյ կը մանենք նաւ և կը հեռանանք։

Եւ ան ըսելով կը մանէին դղեակէն ներս, որուն մուտքը միայն կար և դուռը արդէն յարութիւն առեր էր։

ԳԼՈՒԽ ԺԱ.

ՏՈՐՈՍ

Մոսկալի եկեղեցիները՝ արեւուն կիզիչ ճառագայթները ամէնքը վաստակաբեկ ըրած էին, ուստի ամենը չատ գոհունակութեամբ ընդունեցին այս դադարը՝ զոր պատրաստած էր իրենց համար Սարգիս, մսին խորովածը ախորժակով կերան, և զարմանքով կը նայէին եւփիմէի որ հազիւ թէ պզտիկ յոգնութիւն մը առած Թորոսին հետ դղեակը կը պտըտէր, որ իրօք այն ժամանակի չէնքերուն վայելուչներէն մէկը կրնար համարուիլ, ընդարձակ սենեակներով, գեղեցիկ մատուռով, ջուրի կապարեայ ադուգաններովը և ընդարձակ պարտէզներովը՝ ուր խառն ի խուռն անտառացեր և վայրենացեր էին կիտրոնիներ, ձիթենիներ, թթենիներ, բրաբեաններ և դափնիներ։

Սարգիս, որ կիսկատար գործ չէր ըներ, ճամբուն վրայ երկու պահապան դրած՝ կէս ժամը անգամ մը զանոնք կը փոխէր և հրամայած էր ոչ ոք չանցընել, իսկ եթէ մէկը համարձակէր հրամանը ոտնակոխել, առանց սպասելու փողոտել, և այս զինուորական ճըշդութիւնը տեսնելով Թորոս գոհ կըլլար՝ խորհրդածելով թէ լեռնցի ազատ ժողովրդեան այդ կամաւոր հնազանդութիւնը զինուորական կանոններուն հայրենի ազատութեան երաշխաւոր էր։

Դիոնիս, նոյն միջոցին իր անցեալին դիտողութիւնները կ'ընէր. ուսման նիւթ էր իրեն համար թէ՝ նոյն չէնքը ո՞ր դարուն, ո՞ր ժամանակին կը վերաբերէր, թէ մատուռը երբեմն թերափներու տաճար եղած և ետքը քրիստոնեայ կրօնքին պատկանած էր։

Բարկէն իր տղոց հետ նստած՝ կնոջը, աղջիկներուն և պզտիկ մանչուն վրայ տեղեկութիւն կը ստանար, իր գերութենէն վերջը անոնց քաշած նեղութիւններուն և հալածանքներուն պատմութիւնը մրտիկ կընէր, վասն զի Հռոմէները՝ որ Իւբինեանց իշխանութիւնը կործանել յաջողած էին, երբէք ցամիկներուն, լատիններուն և Քրդերուն բռնութիւններէն չէին կրցեր պահպանել երկիրը որ կատարեալ անիշխանութեան մէջ՝ կը հեծէր աւուր առաջին բռնաւորին։

Անդին խումբ մը հինգ վեց երիտասարդներու, Թորոսի և հետևաբար Եւփիմէի վրայ կը խօսէին չատ կամաց և գաղտագողի. մէկ երկուքը կը կարծէին թէ յոյն պատանի մըն էր որ բնկերացեր էր Իշխանին, իսկ աւելի խորագէտները կը պնդէին թէ կին էր. իսկ ուրիշներ թէ՝ Թորոսի կինն էր, և իրենց անժխտելի փաստ կը ցուցնէին Բարկէնի պէս խիստ մարդու մը անոր ըրած պատիւն ու պատկառանքը, և թէ ի՞նչպէս անոր կապոցը Բարկէն զգուշութեամբ իր ուսէն չէր բաժներ։

Կային նաեւ քանի մը երիտասարդներ նաւաստիներէն որ բոլոր գիշերը անքուն՝ ծառերու չուքին տակ գալարի վրայ ահագնաձայն կը խորդային՝ ծովուն վրայէն փչած կենդանացուցիչ հովին տուած քթերնին։

Իսկ Թորոս՝ Սարգսին կոստանդնին և վարդապետին հետ կը խորհրդակցէր իրենց հետեւելիք ճամբուն վրայ. և որոշեցին Սարգսի խորհուրդին հետեւիլ, գիշերով՝ մութին ճամբայ չբնել, այլ ցերեկուան և արեւը լոյսով չարունակել ընթացքը. ուստի առանց ուշանալու ճամբայ ելան, երբ արեւը սկսած էր դեռ նոր խոնարհիլ, ձայն տուին տղաքներուն, խումբը կազմեցին կանոնով՝ կազդուրուած և ոգևուած ճամբայ ինկան։

Թէպէտ ժայռ և անտառ պակաս չէր, բայց ոչ եր-

բէք անցեալին կրնար համեմատիլ, առուակներ՝ որ երբեմն դէպի ծով կ'երկննային. գեղեցիկ ծովափէ ուազուտ մը իրենց ճամբան կը կազմէին։

Լամոսի բերդին հեռուէն շրջան մը տուին, որուն սակաւաթիւ բերդապահները ոչ թշնամութեան ցոյց և ոչ կեանքի նշան տուին, և մեր խումբը մտաւ թաւ անտառի մը մէջ ուր դարաւոր ծառեր իրենց հովանին խաղաղ լռութեան մը վրայ կը տարածէին։

Սրընթաց վտակ մը անտառը կը կտրէր և երբ ջուրին ընթացքին հետեւելով կարաւանը վեր ելաւ բլուրին գլուխը՝ նռնենեաց անտառ մը զայն կը պատէր և Սարգսին պահապանը իր ճերմակ դրօշակը ձեռքը դիրենք դիմաւորեց։

Ան գիշերը ճամբաներուն պահապաններ դրուելէն վերջ հանգիստ քնացան պայծառ երկնքի տակ և առաւօտուն կանուխ կ'ելնէին ճամբայ, և դեռ արեւը չելած Պոմպէուպօլսոյ աւերակներն և ծովը աջ կողմը ձգելով Տորոսի գօտիներէն անբաժան կը ջանային անցնիլ անծանօթ լամբրոնի բերդին քովէն ուր գիտէին թէ լաւ հսկողութիւն և պահպանութիւն կար ճանապարհներուն։

Ուստի մեր Սարգիսը շատ անհանգիստ էր, և իր սուր աչքերը լերանց գագաթները կը քննէին թէ պիտի տեսնէր իր ճերմակ դրօշակին ծածանումը, բայց ժամը երեկոյ կրլլար և նշան չի կար, հոն ժամադրութեան տեղը իր պահապանը չէր երեւար, ուստի կեցուց կարաւանը՝ վազեց դէպի քարակերտի մը, և քանի մը քար խախտելէն վերջ գտաւ իր ծածուկ պաշարները, պակսիմաթ, պանիր, կարագ, ձիթապտուղ, վասն զի թշնամիին մօտութիւնը չէր ներեր կրակ վառել, բայց դարձեալ առանց յայտնի ընելու իր մեծ անհանգստութիւնը ամէնուն յորդորեց ուտել և հանգչիլ, վասն զի կ'ըսէր տաժանելի է ճամբանիս. և Թորոսի ու կոստանդնի միայն յայտնեց թէ իր

պահապանին անյայտանալը վտանգաւոր գուշակութիւն մըն էր նոյն գիշերուան համար։

Այս յայտնութեան վրայ, Թորոս առանց կոստանդնի ժամանակ տալու, որու յախուռն և յանդուգն քաջութիւնը լաւ կը ճանչնար էր, երկայն հարցաքնութեան մը սկսաւ։

— Լամբրոնի բերդը հոսկից ի՞նչչափ կը տեւէ։

— Ժամ մը։

— Ի՞նչչափ զինուոր կարծես թէ ունին։

— Քառասուն յիսուն, բայց ընտրանւօք մարդիկ։

— Հոսկից մինչեւ Կիլիկիոյ կիրճերը ի՞նչչափ կը տեւէ։

— Չորս ժամ։

— Հոն դարձեալ բերդեր և պահակազօրք միշտ կը գտնուի՞ն։

— Մի՛շտ։

— Ցո՞յն են զօրքերը թէ Հայ։

— Խառնակ, կէս կէս։

— Հոսկից Տորոսն ի՞նչչափ կը քշէ։

— Մեր ընթացքով չորս ժամ։

— Ատանա՞։

— Գրեթէ նոյնչափ։

— Ատանայէ Միսի՞ս։

— Նոյնչափ։

— Բաւական է, ըսաւ Թորոս, չարունակենք մեր ճամբան։ Թշնամին թէ որ գայ թող այս լեռներուն վրայ մեզ գտնէ։ Դուն Սարգիս նայէ որ միշտ ճամբուն բարձրերը բռնես՝ միշտ ապառաժուտը, նայէ որ անցնինք մէյ մը սա լամբրոնի բերդը հեռուէն։

— Կայ մէկ ճամբայ մը բայց երեք ժամ ճամբանիս կը հեռացնէ։

— Չի զուրցե՞ս, այն ճամբէն գնա ուրեմն։

— Բայց երեք ժամ, ըսաւ Կոստանդին։

— Այո երեք ժամ, բայց լամբրոնի բնիկ և ընդոծին Հայոց հետ կռուիլ իրենց լեռներուն մէջ յիմա-

րութիւն է, պատասխանեց Թորոս, այնպիսի ձեւով մը որ պատասխան չէր վերցներ։

Ուստի մեր խումբը բռնեց ափափայից ճամբան և մութ տեղ մը կը մագլցէին։ Սարգիս առջեւէն, Թորոս ետեւէն, և վարդապետը վերջը դլուխը Թորոսի անմիջապէս քովէն։ սուրերը կարճ բռնուած էին որպէս զի ձայն չհանեն ժայռերուն դարնուելով։ զէնքերը չփայլելու համար լաթերով ծածկուած էին, և այսպէս ժամ մը չարունակեցին իրենց ընթացքը, և աս միջոցիս Թորոս վարդապետը կը կարդացնէր։

Սարգիս որ առջեւէն կը քալէր՝ ետ դարձաւ և Թորոսի կամաց ձայնով մը ըսաւ։

— Իշխա՛նդ, հոս թշնամին հեռու չէ, վասնզի ահա ճամբուն վրայ պատնիչապէս քարեր դիզեր են։ կարելի է կռնակը քանի մը հոգի պահապան կան։ ի՞նչ ընենք, յարձակի՞նք։

— կա՛ց, ըսաւ Թորոս, լռութիւն։ չորս հատ նիզակաւոր կորովիներէն բեր պատնէչին տակ կենան, ով որ գայ անխնայ զարնեն։ առ կոստանդինն ալ և մենք երեքնիս բուական ենք սա ժայռերէն չրջան մը ընելով անոնց կռնակը անցնելու և վրանին իյնալու։ բայց անչշուռնչ, առանց ձայնի։ Եւ ինք մօտենալով Բաբկէնի, եւփիմէն դարձեալ իրեն յանձնեց պատսպարել վահանով, որ նետ մը, քար մը, վտանգ չհանէ։ Եւ սկսաւ իր երկու ընկերներով աղեղնաձեւ չրջան մը ընել անելանելի ժայռերուն վրայէն, որոնց անդունդներուն վտանգը չէր երեւար դիշեր ատեն, բայց կրնար երեւակայուիլ չատ ծանր կը չարժէին մեր երկը անձերը, վասնզի երբեմն պէտք կ՚ըլլար ոտք մը՝ ձեռք մը փոխելու համար հինգ տասը վայրկեան կենալ և խարխափել, վերջապէս ճամբուն վրայ ելան։ հոն Թէպէտ կոստանդին կ՚ուզէր առաջ անցնիլ։ Բայց Թորոս անոր յանդգնութենէն կասկածելով ինք առաջ անցաւ, և երբ մօտեցաւ՝ նշմարեց չորս հոգի որ պատնէչէն քիչ

մը անդին պառկեր էին և անոր վստահացած հանգիստ քուն կ'ըլլային։

Մերկ սուրը ձեռքը՝ Թորոս կանչեց։

Պահապաննե՛ր, թէ որ չարժիք կը մեռնիք։ Ու երբ մարդիկը քունէ արթնցած ելլելու փորձ մը կ'ընէին.

— Մի՛ չարժիք, ապա թէ ոչ կը մեռնիք որոտաց։

Մարդիկը անչարժ մնացին այս սպառնալիքներուն առջև, և նոյն միջոցին Սարգիս ու Կոստանդին զինաթափ ընելով զիրենք պատնէշը հարթ յատակ կ'ընէին. և այս գործողութիւնը այնպիսի արագութեամբ կը կատարուէր որ քանի մը վայրկեանի մէջ մարդիկը անդէն և թեւերնին կապուած մեր կարաւանին հետ խաղաղ հանդարտ կը քալէին։

Լամբրոնի դղեակը հեռուցեր և անհետացեր էր, կարաւանը հասաւ լեռներու գլուխը ծառազարդ խոտաւէտ բարձրավանդակի մը վրայ, հոն Թորոս Սարգիսի հաւանութիւնն առնելով յոգնութիւն մը տուաւ իր խումբին և հրամայեց իր չորս կալանաւորները բերել, և ինչ որ կ'երեւակայէր՝ իմացաւ, այսինքն թէ Լամբրոնի իշխանները Սարգսին դրած պահապանները բռնած էին, և իմանալով թէ այնտեղէն պիտի անցնէր Սիս լեռնցիներու խումբ մը, վարի ճամբան 45 հոգիով պահպանել որոշած էին, իսկ վերէն, ուսկից չէին յուսար որ համարձակի մարդ հասնիլ, ճամբան խցել և չորս պահապան դնել հրամայած էին։ Պահապաններն ալ անկարելի համարելով այս օդագնաց չրջանը, հանգիստ և ապահով քուն եղած էին։

Ժամու մը չափ յոգնութիւն առնելէ վերջ՝ դարձեալ ուժանելի ուղեգնացութեան ինկան մեր ճամբորդները. և մէկը չէր համարձակէր գանգատ մը մաքէն անցնել երբ կը տեսնէին Ռուբէնի պայազատը՝ որ անխօս հետեւակ առջեւէն կ'երթար ու ոչ թէ վատանդներու մասնակից՝ այլ դիմագրաւ կ'ըլլար։

Այսպէս չարունակելով վերջապէս մօտեցան կիլիկ-

եան համբաւաւոր կիրճերուն՝ ուր զօրքերու խումբ մը և կիսակործան բերդ մը կար, որ թշնամիներուն յարձակումին արգիլելէ աւելի անցորդներու նեղութիւն տալու պաշտօն կը վարէր։

Թորոս որ իր ճամբան կ'ուզէր վարել խաղաղութեամբ՝ եթէ կարելի է՝ քան թէ անօգուտ կռուելով, Սարգիսը ուղարկեց բերդապահ աւազակին, որ քանի մը ոսկիով իրեն ճամբայ տուաւ առանց նեղելու, իմեծ գայթակղութիւն կոսդանդնի որ կը զարմանար թէ Թորոս քաջութենէ զուրկ չըլլալով ի՛նչպէս յանձն կ'առնէր այսպիսի բանակցութիւններու մտնել։ Բայց կոստանդին Փիլիպոսի պատմութիւնը չէր կարդացեր՝ և Թորոս կարդացեր էր։

Վերջապէս լեռներու մէջ հայոց գեղեր սկսան երեւիլ, Սարոս գետին վտակներուն վրայ. խստութեամբ արգիլուեցաւ մեր խմբին Թորոսի ով ըլլալն յայտնել. մինչեւ վահկայ բերդն՝ արծուի բոյն՝ լեռներու մէջ երեւցաւ. Բաբկէն արտասուքով կը նայէր այն բարձունքներուն, որոնց պաշտպանութեանը համար այնչափ արեան թափուիլը տեսած էր, քանի անգամ կեանքը վտանգի դրած, և հիմա օտարներու բնակարան էղած էր...

Անմիջական վտանգը կարաւանին համար թէպէտ հեռացած կը կարծուէր, բայց պէտք էր որ Թորոս յենակէտ մը ունենար հրատարակուելէն առաջ, ուստի, կոստանդին, Բաբկէն, Սարգիս և վարդապետը խորհուրդի նստան. Եւփիմէ նաեւ ներկայ էր։

Նախ որոշուեցաւ որ Բաբկէն՝ Եւփիմէն և Դիանոսը առաջ՝ անցնէր Ամանոսի հիւսիսային ծայրը ուր էր իր բնակութիւնը, Սարգիս պիտի առնէր իր երիտասարդները՝ որոնք իրենց տունը միշտ պատրաստ պիտի գտնուէին առաջին ձայնին ժողովուելու համար հոն՝ ուր հրաման գայ յանուն Թորոսի։

Կոստանդին պիտի երթար իր քանի մը քաջակո-

բոլորը ժողվելու և պատրաստ պիտի կենար առաջին փողի ձայնին՝ հոն՝ ուր պիտի գտնուէր Թորոս։

Այս խորհուրդին վրայ Թորոս բերել տուաւ չորս կալանաւորները և հրաման տուաւ իրենց կապերը արձակել և ազատութիւն շնորհել, դարձեալ իմեծ գայթակղութիւն կոստանդնի. ու երբ երթալու վրայ էին դարձաւ իրենց՝ ծանր ծանր և որոշ ձայնով աս խօսքերը ուղղեց.

— Դուք որ հայ ազգի զաւակներ էք, մտիք ըրէք իմ խօսքերս. մտածեցէք որ ձեր եղբայրներուն արիւնը պիտի մանէիք և անոր համար մահապարտ էիք, և մեզի չատ դիւրին էր ձեզ հաւտւ պէս մորթել, ձեր հայութիւնն ալ միմիայն պատճառ որ մենք ձեր ազատութեան, ձեր կեանքին խնայեցինք. գացէք ձեր լամբրոնի տէրերուն բարեւ խօսեցէք, և ըսէք թէ Լեւոնի տղան Թորոսը տեսանք, և ան երդում կ'ընէ յանուն Աստուծոյ ամենակարող և սրտագէտի թէ՝ երբէք մեծութիւն, փառք և իշխանութիւն չպիտի ըլլայ իր գործերուն նպատակը, այլ իր ազգին օգուտն ու երջանկութիւնը, և թէ հայր, եղբայր, զաւակ պիտի համարէ ամէն հայ որ նոյն հոգիով չարժի. իմացա՞ք, հասկըցա՞ք ըսածներս, պիտի կարենա՞ք կրկնել։

Իսկ մարդիկը աս խօսքերուն վրայ ապուշ դարձած ելան և իրենց ճամբան գացին, վասնզի ժամանակին ոտվորութեան համեմատ նոր էր այս վարմունքը, և այս խօսակցութիւնը ո՛չ միայն այս խեղճ դինուորներուն համար՝ այլ թերեւս վարպետին համար նաև որ Թորոսի քով նստած էր։

ԳԼՈՒԽ ԺԲ.

Սեւ Լեռ

Այս տեսարանը կ'անցնէր Վահկայ բերդին չրջակաները մացառուտ բլուրի մը վրայ. առաւօտը չատ չէր։

— Հապա՛, ամէն մարդ իր ճամբան, ըսաւ Թորոս իր խումբին. ասկից տաան օր չեղած, Աստուծով կը լսենք փողերուն ձայնը, և ամէնքս ալ կը ժողվուինք։

Այս անգամ Եւփիմէ գոհ, յանձն առած էր բաժնուիլ իր ամուսինէն, ուսաի, համբուրուելէն վերջ իրեն հետ. դարձեալ անոր օգնութեամբ հեծաւ ջորիին վրայ Դիոնիսի ընկերութեամբ չրջապատեալ բաբկէնէն և անոր տղաքներէն, չտկուեցաւ դէպի Սեւ Լեռը՝ ուր առջեւնէն քիչ մը հեռուէն կ'երթային Սարգսի խումբը. քանի մը ժամուան ճամբայ հազիւ կը բաժնէր զիրենք իրենց գիւղէն։

Թորոս քիչ մը աչքերով ընկերանալէն վերջը իր հարսին որ գիշերուան ստուերներուն և ծառերուն մէջ ծածկուեցաւ, չուրջը նայեցաւ որ Կոստանդին և Վարդապետը միայն մնացեր էին։

Ուսաի Կոստանդնին ալ բարի յաջողում մաղթեց, որ իր քաջերը առաջին ձայնին բերել խոստանալով՝ Վահկայ արեւելեան կողմի ժայռերուն մէջ անհետացաւ։ Երբ երկու հոգի մնացին դարձաւ վարդապետին ու ըսաւ.

Հիմա, Հայր սուրբ, մեր երկուքին կը մնայ խնդիրը, դուն քու Աստրի Մետրապոլիտ աւելի ապահով կը համարես և անոր վրայ աւելի վստահութիւն ունիս քան թէ մեր Հայ եկեղեցականներուն վրայ։

— Ո՛վ Իչխան, ըսաւ Վանահայրը, իմ միաքս սըխալ հասկցեր ես. ես մեր եկեղեցականներուն վրայ վատահութիւն չունիմ չըսի, այլ թէ՝ հիմա հոռոմները մեր վրայ կասկած ունենալով՝ չարունակ խուզարկութեան վրայ են և մեր վանքերն ու անապատները տակն ու վրայ կ՛ընեն, երբ ընդհակառակն Աստրինեբուն վանքը օտարին վերաբերելուն համար ամենեւին իրենց կասկածի տեղի չտար. դուն՝ քու դիտողութիւններդ ընելու համար հոն հանգիստ առանձնարան մը ունիս, հիմա ծածուկ համբաներէդ քեզի հոն կ՛առաջնորդեմ և կը տեսնես թէ Աստրի եպիսկոպոսը ինչպէս գոհ պիտի ըլլայ Լեւոնի տղան տեսնելուն, վասն զի քու հօրդ և հօրեղբօրդ պաշտպանութեամբ կրցեր է իր վանքը չինել, և ձեր իշնալէն վերջը չատ ղրկուռներ քաշեր է հոռոմներէն։

— Երթա՛նք ուրեմն։

Մեր երկու համբորդներն սկսան իրենց չահատակութեան ժայռերուն և մացառներուն մէջէն. լուռ ու մունջ կ՛երթային գետ և վտակ երբեմն դիրենք կը զովացնէր և վերջապէս Ամանոսի ամէնէն բարձր գրլուխները գտան՝ երկու ժամ չարունակ երթալէն վերջ. հոնկից չրջակայ վանքեր, գիւղեր, անառիկ բերդեր իրենց ոտքերուն առջև կ՛երևային՝ իբրեւ ողորմելի ոչնչութիւններ։

Այսպէս երկու ժամ ալ քալելէն ու քիչ մը իջնելէն վերջ դէպի հարաւ՝ հասան ժայռերու մէջ բերպանման վանք մը, որուն դռները չէին բացուեր վասն զի մեծ խստութեամբ արգիլուած էր առանց մեծաւորին հրամանի դուռը բանալ. ուստի երկայն բանակցութենէ վերջ՝ նախ վարդապետը վեր առին, և քառորդէ մը վերջ դռները բացուեցան նաև Թորոսի։

Ծեր Մետրապոլիտը երբ Թորոսը տեսաւ, աչքերը արցունքով լեցուեցան և ձեռքերը երկինք տարածելով փառք կուտար Աստուծոյ՝ որ Թորոսի ամենանման

եղբօրորդի մը յարուցեր էր. իւրկութիւն Հայ և Ասորի եկեղեցիներուն, որոնք միայն խաղաղութեամբ կ'ապրէին և յանուն Քրիստոսի գիրար չէին բզքտեր:

Եւ ինչպէս ծերերու սովորութիւնն է միշտ անցեալին վրայ անսպառ խօսիլ և պատմել, նոյնպէս Մետրապոլիտն Աթանաս՝ կը պատմէր թէ՝ քանի՛ անգամ վահկայ բերդը գացեր էր Լեւոնը և Թորոսը տեսնելու, և թէ անոնք ի՛նչպէս զինքը սիրով ընդունած էին և իր խնդրանքներ կատարած, թէ՛ դրամական օգնութեամբ և թէ պաշտպանութեամբ անհաւատներուն դէմ, Յոյներուն և Լատիններուն:

Բայց վերջապէս մտածելով թէ՝ մեր ճամբորդները տաժանելի ճամբէ մը կուգան, հրամայեց իրենց կերակուր և սեղեակ տալ, և այսպէս Թորոս քիչ մը հանգստանալէն վերջ, երբ ծեր եպիսկոպոսին ներկայացաւ՝ ան սկսաւ իրեն հարցնել թէ՝ ի՛նչ էր իր դիտաւորութիւնը և գործերու յաւտակագիծը: Թորոս հասկցուց թէ իր յաւտակագիծը պատրաստելու համար իրեն հիւր եղած էր, և թէ կ'ուզէր բոլոր չրջակաները պտըտիլ, ամէն տեղ ճանչնալ ու սովրիլ և անկից վերջը գործի սկսիլ:

— Ուրեմն, ըսաւ Թորոս, ես ձեզմէ քանի մը այծ և հովիւ մը զգեստ կ'ուզեմ, որ առանց թշնամիին կասկած յարուցանելու կարենամ իմ դիտողութիւններս ընել:

Եպիսկոպոսն ալ այսպէս ածան ապատելուն վրայ ուրախ անմիջապէս ուզածն իրեն չնորհեց, և ահա ծեր Թորոսը՝ գլուխը հովիւի գտակ և վերարկու մը վրան ձգած՝ մինակուկ լեռներն ու հովիտները կը պտըտէր, և թէ որ իր այծերը բերդերուն չրջակայ խոտերը և թուփերը կը սիրէին՝ զարմանալի չէր:

Կը մտնէր երբեմն գիւղեր, կը տեսնէր հայ ժողովրդեան մռնչիւնը՝ ընդդէմ նախատող և հարստահարող յոյն վարձկաններուն, կը լսէր անոնց հայհոյութիւնները ընդդէմ հայ հաւատներուն. կը տեսնէ ի-

բեն ծանօթ հայրենի կալուածները յանձնառող յոյն իշխաններուն գոռոզ ամբարտաւանութիւնը, և այսպէս ութ օր դիտելով, զննելով, Ալեքսանդրիոյ ծոցէն մինչեւ Ամանոսի հիւսիսային ծայրերը չերջագայեցաւ՝ քայլ առ քայլ գրեթէ նշանելով մտքին մէջ ծառ, թուփ, ժայռ, բլուր, լեռ, բերդ, աւան, գիւղ և աւերակ։

Ամէն տեսակ մարդ, ճամբորդ և աւազակ, կողոպտող և կողոպտուած իր առջեւէն կ'անցնէին, ամէն ազգ, հայ, յոյն, արաբ և թիւրքմէն իր չուրջը կը պտտէին։ Իսկ անտարբեր հովիւը անխօս և անչշուկ մաթիանու հովիւին պէս՝ որ իր ժողովրդեան փրկութիւնն կ'երկնէր՝ կը չարունակէր իր ճամբան խորհրդածելով, և այսպէս հասաւ Ամուտա բերդին ստորոտը, իր այծերուն ընթացքը ուղղելով դէպի վեր, դրան հակառակ կողմէն տեսաւ պատուհանի նման ծակ մը պարիսպին վրայ, որ ժայռին վրայ հաստատուած էր։ Այդ անառիկ բերդին չուրի ճամբայ մը ըլլալը մակաբերեց յորդ անձրեւներու ժամանակ, կամաց մը փորձեց և տեսաւ թէ հանդիստ կրցաւ անցնիլ. թուփերը՝ որ ծակին երկու կողմերը ծածկեր էին, զգուշութեամբ իր գաւազանով բաժնեց և բերդին մէջ չարունակեց իր ելքը, ու երբ երեք չորս մարդաչափ բարձրութեամբ վեր ելաւ՝ հասաւ ծառազարդ գեղեցիկ հողաբլուր մը, և քիչ մը անդին վայելուչ պալատանման բնակարան մը բերդին իշխանին. ծառերու մէջ ծածկուած կը դիտէր տղոց խաղալը, կը լսէր կիներուն և ծառաներուն ձայները, և թէեւ խոհեմութիւնն իր բնական առաքինութիւններէն մէկը չըլլար և չգիտնար սանձել իր քաջութիւնը, կրնար միայնակ ամբոցին տիրանալ, բայց անխոհեմ բան մը չընելու համար, նոյն զգուշութեամբ որով մտեր էր ներս, իջաւ փոքրիկ հեղեղատը և առանց թուփերուն ընկատելու ելաւ դուրս և չուտ մը իր այծերն ալ հեռացուց հոնկից, ինչպէս ագահ մը իր գանձը թաղած տեղէն ամէն ոտքերու հետքերը կը ջանայ հեռացնել։

Կը մնար իրեն իմանալ թէ՝ ի՞նչ էր անունը, և ո-րո՞ւ կը վերաբերէր այդ բերդը։ Ուստի, ափը սկսաւ պտտցնել և տեսաւ չրջակայ բլուրի մը ստորոտը քանի մը ցանուցիր տներ և հատ մը՝ ամէնէն հեռաւոր հոն իր փոքրիկ հօտին հետ չակուեցաւ և զանոնք թուփե-րուն մէջ ցրուելէն վերջ՝ վայելուչ տղայ մը տեսաւ տասը-տասներկու տարեկան, որ կասկածոտ աչքերով իրեն կը նայէր և պատրաստ էր անհետանալու. պէտք էր տղուն բան մը զրուցել, և Թորոս տղուն անուշ ձայնով մը.

— Ջո՛ւր մը տուր ինծի, տղաս, ըսաւ,

– Հիմա՛, պատասխանեց տղան և ներս վազեց։

Իսկ Թորոս, իբր յոգնած, նստաւ տունէն քիչ մը հեռու, և երբ տղան երեւցաւ իր փայտափոր ջուրի ա-մանով՝ լաւ մը խմելէն վերջը.

— Սիրո՛ւն տղեկ, ըսաւ, Աստուած քեզ օրհնէ, դուն որո՞ւ տղան ես։

— Վարոսենց Բաբկէնին։

— Քու հայրդ նոր հասաւ, այնպէս չէ՝։

— Այո՛, դուն կը ճանչնա՞ս զինքը։

— Իմ չատ բարեկամս է, հիմա ո՞ւր է, նե՛րսն է։

— Այո՛, եթէ կ՚ուզես կանչեմ։

— Լա՛ւ, կանչէ որդեակ։

Տղան ներս գնաց. և քիչ մը ետքը Բաբկէնին խիստ դէմքը երեւցաւ, որ երբ Թորոսը տեսաւ այդ հովուա-կան հագուստով՝ իր ահագին գաւազանին վրայ կրո-թրնած՝ ըսաւ.

— Աստուած քեզ օգնական ըլլայ, իչ...

— Բաբկէն հայրիկ, վրայ բերաւ Թորոս, քեզ հետ առանձին խօսիլ կ՚ուզէի։

Լա՛ւ, չատ լաւ. Գրիգո՛ր, ըսաւ տղուն՝ որ դրան քով կեցեր կը նայէր, դուն ներս գնա. և երբ տղան հեռացաւ.

— Ի՛նչպէս հոս եկար, իչխանիկս, ըսաւ, ի՛նչպէս իմ տունս գտար։

— Դիպուածով. միայն ինձ պրուցէ, ի՞նչպէս է եւփիմէ, ի՞նչպէս էք դուք։

— Փառք Աստուծոյ, արժանի չէի, տիրուհին հանգիստ է և ուրախ, ամէնքը ողջ առողջ գտայ, իրա՛ւ, չատ նեղութիւն քաշեր են իմ երթալէս վերջը, իմ Շուշիկս որբերը մեծցուցեր է տառապանքով. բայց տղաքը քանի մեծցեր են՝ հանգստութիւնը եկեր է. դերութեան հանգստութիւն. ինձմէ ալ բոլորովին յոյսերնին կտրեր են, ննջեցեալներուն կարգը անցուցեր են։ Բայց դուն, իշխանիկս, ի՞նչ կ'ընես աս հովիւի զգեստներով. չե՞ս մոներ ներս, իմ տունս չե՞ս պատուեր։

— Բարկէն, չեմ ուզեր ճանչցուիլ, դուն ինձ կըրնաս ըսել թէ՝ ի՞նչ է աս բերդը։

— Որո՞ւն է, ո՞վ է հիմակուան տէրը։

— Ամուսայ բերդն է,

— Այս Ամուսա բերդը քու հօրեղբայրդ Թորոս իշխանը Ապլղարիպ Պիրի իշխանին պարգեւ տուաւ, երբ Փռանգները զինքը իր երկրէն գրկեցին յաւիտենական՝ անոր ապաւինեցաւ։ Հիմա մեր գերութենէն վերջը հոսոմ իշխան մը տէր եղեր է բերդին և կը բնակի իր բնտանիքով։

— Ո՞րքան բերդապահ կայ, կրցա՞ր իմանալ։

— Ո՛չ, իշխանս, այդ չհարցուցի։ Ե՛կ աս գիշեր մեզ ձեացիր, մեր տղաքը կուգան տեղն ի տեղ կ'իմանանք։ Թէ որ Տիրուհին իմանայ որ՝ օր մը մինչեւ այս գուռը եկար, երբ ինք ալ այս մեր տնակը կը բնակէր և ներս չմտար, չատ կը տիրի։

— Բարկէն, տղու պէս կը խօսիս, դուն գիտես որ ես նախ մեծ գործը՝ յետոյ ուրիշ ամէն բան դրած եմ. չարաթ մըն է ձիշդ այսօր՝ որ ես յարկի տակ չեմ պառկեր վախէս, որ չըլլայ թէ յանկարծ ժամանակէն առաջ մատնուիմ...

— Բարկէնի խօսքը վկա՛յ թէ մարդ չիմանար, թէ դուն աս դիշեր հոս անցուցեր ես, տղաքներս մէ-

կու մը խօսք չըրին, քու անունդ անգամ չտուին ան օրէն՝ ուր իրարմէ բաժնուեցանք։ Ես եկայ, քանի օր է անէն դուրս չեմ ելած որ յանկարծ համբաւ չտարածուի և հոռոմները չարթննան քու գալուդ համար։ Գրիգոր միայն առաջին անգամ քեզի տուեր է իմ անունս։ Տիկին ու Դիոնիս գիշերները միայն դուրս կ'ելլեն օդ շնչելու համար։ Ե՛կ Իշխանիկո, ուրախացուր Բաբկէնի տնակը։

Լա՛ւ, Բաբկէն, քու կամքդ թող կատարուի։

Եւ դռնէն ներս մտաւ. Բաբկէնի յուզուց ձեռքով իր հինգ վեց այծերը որ կ'արածէին. և ան կանչեց Գրիգորը՝ որ քշեց բերաւ այծերը՝ գոմը փակեց։

Բաբկէնի տունը թէեւ պալատ մը չէր, բայց բոլ-նական դիրքովը ու օդով ախորժելի բնակարան մըն էր բլրակի մը ստորոտը չինուած, մէկ կողմը ահագին խորաձորի մը վրայ կը նայէր՝ ուր կենդանի ջուր մը ժայռերու վրայէն չառաչմամբ կ'իջնէր, բլրակը և տնակը ծածկուած էին զանազան պտղատու ծառերու ճիւղերուն և տերևներուն մէջ, և որոնց չուքին տակ գետնէն ուժը տասը կանգուն բարձրութեամբ տախտակամած մը կար ընդարձակ, պարզ փայտէ նստարաններէ չրջապատուած և վանդակապատ, որ ամառ գիշերներ ննջարանի համար նաև կը ծառայէր այդ տաք երկիրներու մէջ։

Ձիշդ նոյն ժամուն ալ Շուշիկ իր երկու աղջկանց և Եւփիմէի հետ տախտին վրայ ելած նստած էին։ Եւփիմէ իր առնացի զգեստները թողած իր սեռինեըը հագած իրօք թագուհի մը կ'երեւէր, և թագուհի մը պատիւ կ'ընդունէր այդ լերան բնակիչներէն, որոնց սիրտը իրենց հօրը անկարծելի պարձին համար անպատմելի ուրախութեամբ և շնորհակալութեամբ զեղուն էր, և այդ տիկնոջ համար Թորոսի և իրենց հօրը ազատարարը ըլլալը գիտնալով՝ երախտագէտ ակնածութեամբ և յարգանքով կը մօտենային իրեն իբրեւ գերագոյն էակի մը։

Իսկ Եւփիմէ անոնց գեղեցիկ պարզութեան վրայ կը զարմանար, այդ սեւ՝ լայն՝ նշաձեւ աչքերուն կրակը կը դիտէր, որոնց մէջ թէպէտ լեռնային ազատութեան հոգին կը փայլէր, բայց աքանչելի հլութիւն մը ունէին ծնողական հրամաններուն՝ սեւ ոպնիազէ մազերնուն բարակ և խիտ հիւսքերը ուսերնին բոլոր կը պատէր, և պարզ դունաւոր կտաւէ հագուստ մը անոնց երկայն և ճոխ հասակին միակ զարդարանքն էր։

Երբ Բաբկէն իր հովիւ ընկերը առած տախտին մօտեցաւ, արդէն արեւը քաշուած և մուխը սկսած ըլլալով հազիւ թէ կերպարանքները կորոշուէին. ուստի աղջիկները իրենց հայրը տեսնելով ուրախ ելան. Եւփիմէ տեսնելով Բաբկէնը որ անծանօթի մը հետ վեր կ'ելլէր անտարբեր նայուածք մը ձգեց և դարձեալ աչքերը ջուրին սահանքին վրայ դարձուց երբ մխաքը իր Թորոսին վրայ կը պտրտէր։

Իսկ երբ անծանօթը ձեռքը իր լայն կուրծքին վրայ դնելով անձայն ողջունեց և եկաւ Եւփիմէի մօտ նստաւ ան ատեն Եւփիմէ զայրագին և դիտող աչքեր դարձնելով այս համարձակութեան վրայ անոր երեսը նայեցաւ և Թորոսը ճանչցաւ. փոխուեցաւ բոլորովին և ուրախութեամբ ցատկեց ու վիզը փաթթուելով։

— Այս ի՞նչ կերպարանք է. կըսէր, այս ինչ փոփոխութիւն։

Իսկ Թորոս կատակելով իրեն կ'ըսէր.

— Պէտք էր մոռնալ ալնուսպետական գազափարները որ Տորոսի ռամկական և ազատ լեռներուն վրայ ազդեցութիւն չունէին և թէ երբ Եւփիմէ անգործ նստած էր ինք Թորոս այծ արածելով գիշերները բացօդեայ կ'անցնէր։

— Կատակը մէկդի՛, ինչչափ ժամանակ դեռ աս կեանքը պիտի տեւէ։

— Դեռ մինչեւ վաղն իրիկուն։

— Անկի՛ց վերջը։

— Անկից վերջն գքեզ այս վայրենի լեռներուն իշխանուհի պիտի հրատարակեմ։

— Իսկ հիմա։

— Կերակուրը պիտի ուտեմ քեզի հետ և պիտի երթամ։

— Դիշերո՞վ։

— Գործի մարդուն համար դիշեր և ցորեկ զանազանութիւն չունին։ Բայց ո՞ւր է Դիոնիս։

— Հոն վարը՝ սա ժայռին վրայ նստած կը խորհրդածէ ջուրին սահանքը դիտելով։ Հայրի՛կ, հայրի՛կ, եկո՛ւր։

Սեւ ջուքը չարժեցաւ, ելաւ և սկսաւ դէպ ի տախտը գալ, և տեսնելով Թորոսը իր ուրախութիւնը յայտնեց ու նստաւ։ Ընտանիքը մէկ կողմէն կ'ամբողջանային, մեծ տղաքն ալ եկան և յարգանօք ողջունեցին Թորոսը և իրենց ծնողքը։

Բաբկէնի ուրախութիւնը մեծ էր· պատուական մարդը չէր կրնար նստիլ վասն զի իր իշխանիկը իրեն հիւր էր, և որ իրեն ծանր կը թուէր՝ կը տեսնէր թէ ամբողջ գիշեր մը նաեւ իր տունը պիտի չկենար, բայց տղայ տարիքէն սովրած էր իշխաններուն չընդդիմանալ ուստի ալ չի համարձակեցան բառ մը ա-ւելցնել, իսկ Թորոս·

— Բաբկէն հայրիկ, ըսաւ, այս տղաքը Սարգսին տունը գիտե՞ն, կարելի է գինքը հոս բերել տալ հիմայ։

— Հիմա՛, Իշխան, տղա՛ք, մէկերնիդ չուտ մը գացէք ըսէք Սարգսին իմ կողմէս որ հոս գայ։

Տղուն մէկը թռա՛ւ, չուտ մը անհետացաւ, երբ աղջիկները տախտին մէջտեղի կախուած կանթեղը վառեցին և սեղանը կը պատրաստէին՝ կերակուրը չեկած Սարգիս եկաւ, և ամէնքը նստան կերակուրի։ Սեղանին վրայ Թորոսի անսովոր դուարթութիւնը ամէնուն սիրտը ուրախութեամբ լեցուց, և եւիթմէ քանի մը անգամ կրկնեց թէ անտարակոյս առանց պատճառի չէր իր փեսային այս զուարթութիւնը·

երբ սեղանէն ելան՝ Բաբկէն ամէնը հեռացուց տախտէն Թորոսի ակնարկութեամբ. եւ փիմէ, Դիոնիս, Բաբկէն և Սարգիս միայն մնացին. հոն Թորոս դարձեալ կրկնեց այն հարցումները։

— Ամուսայ բերդին տէրը ո՞վ է։

— Զենոն անունով յոյն իշխան մըն է, քեռայրը Մամեստիոյ յոյն իշխանին։

— Ինչչա՞փ բերդապահ զինուոր ունի ներսը այդ իշխանը։

— Քսան՝ քսան և հինգ հոգի մը կ'ելլենեն ընդ ամէնը, նոյնչափ մըն ալ ծառաներ կան. թէ որ պէտք ըլլայ կրնա՞ն զինուիլ, և բերդին անառիկ դռներու և պատերու ամրութեանը նայելով, բաւական՝ մանաւանդ թէ չատ ալ են։

— Լա՛ւ, ըսաւ Թորոս, վաղը մեր հայու տղաքներէն պատրաստ զինուած քսան հոգի կրնա՞ն ժողվուիլ անձայն անչշուկ։

— Ես քսան հոգի կրնամ ժողվել։

Բայց լա՞ւ, ընտրուած և կորովի՞։

— Կոստանդինէն լուր ունի՞ք։

— Կոստանդին այս առաւօտ տղայ մը ղրկեր էր ինծի, քու վրադ լուր կը հարցնէր, և ինծի կ'իմացընէր թէ յիսունի չափ մարդիկներով պատրաստ էր երեւալու, ե՛րբ և ո՛ր ժամուն իրեն լուր ղրկուէր, կարմիր վանքերուն աւերակները՝ որուն չրջակայքը կը գտնուէր։

— Վաղը ճիշդ կէս օրին դուն հոս գտնուէ քու քսան մարդիկներովդ, բայց ոչ ժամ մը առաջ ոչ ժամ մը ետքը. նոյնպէս Կոստանդինին ալ լուր ղրկէ նոյն ճշդութեամբ Ամուսա բերդին մեծ դրան առջեւ ճիշդ կէսօրին գտնուիլ, բայց ճիշդ։

— Լա՛ւ,

— Քեզ տեսնեմ Սարգիս, պէտք է ճիշդ ըլլալ։

— Իմ ճշդութեանս վրայ մի կասկածիր, իշխան, բայց...

— Ի՞նչ,

— Այսինքն, եթէ համարձակութիւն տայիք, այն պիտի ըսէի թէ Ամուտա բերդը վերջի ձգելու բան մըն է։

— Դուն պիտի չերթաս Ամուտա բերդին վրայ և կոստանդին յարձակում պիտի չընէ. այլ կէս օրին ճիշդ կէսօրին հեռուէն իր խումբով մեծ դրան առջեւ պիտի կանգնի։

Սարգիս այլեւս պատասխան չտուաւ, և Թորոս աւելցուց

— Ուրեմն, քալդ իմ Սարգիս, դնա՛ և պատրաստուէ՛։

Երբ Սարգիս գնաց, Բարկէնին դառնալով Թորոս ըսաւ.

— Աւելորդ է քեզի ալ զուրցել թէ՝ պատրաստ ինձի պիտի սպասես հոս՝ քուկիններովդ։

— Ցայտնի բան է, պատասխանեց Բարկէն։

Այն ատեն Թորոս՝

— Մնա՛ք բարեաւ, ըսելով եւ փիմէի և ամէնուն, իր հովիւի գլխարկը և ցուպը առաւ, իր այծերը առջեւ ձգեց և Ասորիներու վանքին ճամբան բռնեց, ուր Հայ Վարդապետը և Ասորի Մեւրապոլիտը սկսեր էին կասկածիլ իր ուշանալուն վրայ։

Եւ երբ կէս գիշերը անցած հասաւ, դուռը զարկաւ, երկայն արարողութիւնները կատարելով դուռը բացին և ներս առին զինքն ու այծերը։

ԳԼՈՒԽ ԺԳ.

ԽԱՉԻ ԴՐՕՇԸ

Առաւօտուն, Ասորիներուն վանքին դռները երբ բացուեցան, տասն երկու զինուած մարդիկներ դուրս ելան, և առջեւնէն բոլորովին սպառազէն՝ արաբ ձիու մը վրայ հեծած ասպետ մը անոնց կ'առաջնորդէր· իր երկայն հասակը, իր անվեհեր և խոր նայուածքը մեզի յայտնի կ'ընեն թէ ո՞վ էր այդ անձը, որուն խաղալիք մըն էր ձիուն իւրաքանչիւր ծածանմունքը, և որ արդէն լեռներուն իբրեւ իշխան և տէր կը թուէր իր ընթացքին մէջ։

Լուռ և մունջ կ'ընթանային ետեւէն տասն եւ երկու երիտասարդները, այն Սեւ լերան խորտուբորտ ճամբաներուն վրայէն, երիտասարդը գրեթէ մոռցած էր թէ իրեն հետեւող մարդիկ կային, որոնց ճակտէն քրտինք կը վազէր, բայց ոչ յոգնած կերեւէին և ոչ լքուած։

Սակայն երբեմն իրենց քաջալերիչ աչք մը կը նետէր առանց երբէք ընթացքը ընդհատելու, երբեմն նաեւ առանց արհամարհանքի և մանաւանդ թէ բարեգութ կերպով մը։

– Ո՛վ որ յոգնած է ձեզմէ, տղաք թող տուէն դառնայ, կ'ըսէր։

Բայց ոչ ոք այս յորդորանաց հնազանդելու պատրաստութիւն կը ցուցնէր, և ամէն ոք հաստատ և կորով իր ճամբան կը շարունակէր։

Երեք ժամ միակերպ այս ընթացքը շարունակելէն վերջ, մեր Աստեաը՝ որ Թորոս ինքն էր, ժայռե-

րու և թուփերու մէջ կեցաւ, ձիէն վար ցատկեց, և յանձնելով զայն տղաքներէն մէկուն,

— Դուք հոս, սա տեղ պէտք է սպասէք, ըսաւ, մինչեւ որ փոքրիկ տասը տասներկու տարեկան տղայ մը ձեզի գայ, և ճերմակ դրօշակ մը ցոյց տայ, հետեւեցէք անոր անկասկած։

Այս խօսքերն ընելով սրացաւ և մեծաքայլ իջաւ լեռնէն վար, չտկուեցաւ Բաբկէնին տունը՝ ուր առջի իրիկուն գինք տեսած էինք։ Երբ դռնէն ներս մտաւ ծառերուն տակ 3—3՝ չորս չորս գինուած երիտասարդներ ցրուած էին. ոմանք նստած ոմանք ընկողմանած և երբ գինքը տեսան, ամէնքը ցատկեցին ոտքի ելան, իբրեւ թէ աներեւոյթ զօրութենէ մը ցնցուած։ Ամենեւին իր պարզ ձեւը առանց փոխելու, մէջերնին կեցաւ, իր կենդանի աչքերը ամէն աչքերու մէյ մը պտըտցուց, Սարգիսը. Բաբկէնը, և Տորոսի ճամբորդութեան ընկերները ամենքը տեսաւ, նաեւ անոնք որ առաջին անգամ կը նշմարէր։

— Հայու տղա՛ք, Թորոսն եմ ես, Լեւոնի որդի, ես բանտէ, չղթաներէ ազատած եկայ ձեր մէջ, բայց ձեզ ալ կը տեսնեմ որ գերութեան մէջ կը հեծէք. մեր հայրերը այդ գերութենէն ազատելու համար իրենց Հայաստանի դաշտերն ու քաղաքները թողուցին եւ այս լեռները եկան, թէ որ գերութիւնը նախատինք էր, օտարութեան մէջ նոյն վիճակին մատնուիլ, այդ նախատինքներուն անտանելի է. ես ուրեմն եկայ որ ձեզի հետ այս գերութեան ամօթի և նախատինքի չղթաները կոտրեմ, ո՛վ որ ինծի պէս սրտին մէջ այդ փափաքը կը զգայ և մահուընէ չը վախնար, թո՛ղ եռեւէս գայ, լուռ ու մունջ ինծի հետեւի և ես ի՛նչ որ ընեմ, նոյնը ընէ։

Ամէնքը կարգաւ չարուեցան և լռութեամբ իրեն կը նայէին։ Բաբկէնին ակնարկ մը ըրաւ Թորոս և կամաց ձայնով քանի մը հրամաններ տալէն վերջը, տեսաւ Եւփիմէն որ տանիքին վրայ կեցած իրեն կը նա-

յէր, գլխով գայն բարեւեց, երբ սկսան սրանալ ա մէնքը՝ քսան և հինգի չափ երիտասարդներ իր ե տեւէն գացին, ու ինք Ամուտայ ամրոցին անմատչելի կողմը վերելակեց։

Ամառուան տաք օրերն էին և կէս օրուան ժամանակը շատ մօտ էր։ մարդ չի կար դուրսը ամենեւին, ուստի մեր դինուորները մէկուն չի հանդիպեցան, բայց արդէն շատերը գայթակղած էին իրենց զօրավարին յանդուգն ձեռնարկութեան, և տղայական խաղու մը տեղ կը դնէին։ այս ընթացքը գիտէին որ շատ երկայն չի կրնար քչել, բայց տեսնելով Սարգիսը որ անմռունչ և լուրջ հաւատքով Իչխանին կը հետեւէր՝ նոյնը ամէնը միամտաբար կատարեցին, մինչեւ Թորոս իր թուփերուն առջեւ հասաւ, հոն առանց խօսելու սուրին օգնութեամբ թուփերը մէկդի ընելով երբ դետին պառկեցաւ և քիչ քիչ զգուշութեամբ ծակէն ներս մտաւ և անհետացաւ՝ ամէնքը զարմացան միացին, ահա Սարգիս ալ նոյնպէս և անոր ետեւէն ուրիշ՝ տասը՝ քսան և բոլոր խումբը ներս մտան։

Վերջի մանողները երբ հասան, ծառաւոյնկին մէջտեղ կեցած էր Թորոս, և անխռով իրեններուն կը սպասէր։ դարձաւ և ըսաւ։

Տղաք անօգուտ արիւն եղեռն է, ով որ անգէն և անդիմադիր մէկուն ձեռք վերցնէ մարդասպան է և վատ, եկէք ուրեմն։

Կէս օրը արդէն քիչ մըն ալ անցեր էր, ուստի երբ յարձակեցաւ Թորոս սպառազէն և իր զինուած մարդիկներով բնթացքը բնակարանին դրան առջեւ լսուեցան, իրենց զէնքերուն փայլը տեսնուեցաւ, վայնասուն և աղաղակ մըն է փրթաւ, պահապաններ և զօրականները զէնքի կը դիմէին։ կիները և տղաքները կուլային, կ՚աղրային և կը ճչէն, դռներ՝ վանդակներ՝ փեղկեր չառաչմամբ կը գոցուէին։ վերջապէս սոսկալի չփոթութիւն մը տիրեց բնակարանին մէջ։

Իսկ Թորոս անխռով, Սարգսին հրաման տուաւ բերդին մեծ դրան վրայ վազել քանի մը ընկերով բանալ և կոստանդնի զօրքը թէ որ հասած էին՝ ներս առնել, ու բերդէն ոչ մարդ ամենեւին դուրս չը թողուլ։

Իրօք, Սարգիս յաջողեցաւ դուռը գտնել և քանի մը պահապաններն որ հոն կեցեր էին սպաննել և զինաթափ ընել, բայց կոստանդին չկար, ուստի ինք հոն սպասելու հետ եղաւ, իսկ Թորոս առանց ժամանակ կորսնցնելու յարձակեցաւ բնակարանին դրանը, մէկ երկու զինուոր որ իրեն դէմ կը խիզախէին, իր սոսկալի սուրին հարուածներով գետինը փռեց և չարունակ ահագին ձայնով կը գոչէր թէ՝

— Ո՛վ որ անձնատուր ըլլայ, անոր մահ չկայ· վա՛յ դէմ դնողին։

Բայց ներսի աղաղակները աւելի կը բարձրանային, ամէն դուռ, ամէն սրահ, ամէն սանդուխ, ամէն պատուհան կուռի տեղ եղած էր, վահան, նիզակ, սուր, կացին ամէն տեղ կը չողար· հերարձակ և կիսագգեստ կատաղի կիներ՝ պատուհաններէ ձեռուընուն եկածը կր նետէին· հոռոմ իշխանը յանկարծակի վախէն և ընտանիքին վախէն խենթեցած՝ ներքնաբերդին դրանը նեղ սրահին առջև կանգնած՝ սուր մը և վահան մը ձեռքը յուսահատաբար կը կռուէր, և արդէն քանի մը հոգի Թորոսիններէն՝ այս կատաղութեան զոհ ինկած էին, երբ Թորոս ինք վրայ եկաւ և հրաւիրեց թողուլ զէնքը ու անձնատուր ըլլալ· ասոր պատասխան՝ իշխանին սուրը չողաց, որուն ընդդէմ՝ կայծակի պէս Թորոսի սուրը՝ որ Թշնամի սուրը թռուց և անզէն հոռոմը Թորոսի զինուորները բռնեցին ու կապեցին։

Այս միջոցին ամրոցը կը խուժէին կոստանդին իրեններով և Բարկէն Ասորիներով, պարտէզը լեցուեցաւ պատերազմողներու բազմութեամբ, զոր երբ տեսան յոյներուն մնացած պահապանները՝ զէնքերը ձգ-

գելով անձնատուր կ'ըլլային, կիներուն յուսահատ կատաղութեան լքումէ յայորդեց, և Թորոս Բաբկէնի հրամայեց կիներն ու տղաքները սենեակ մը փակել, և զինուորներուն հրամայեց բոլոր ամրութիւնները գըրաւել, դիակները վերցնել, արեան նշանները մաքրել, երբ ամէն բան կարգի մտաւ, Բաբկէնը տեսնուեցաւ որ իր տղոց մէկուն օգնութեամբ ելած ներքնաբերդին տանիքին վրայ, յունական արծուեկիր դրօշը վար ձգեր և տեղը Ռուբինեան խաչակիր դրօշը կը հաստատէր։

Բոլոր բազմութիւնը աս տեսնելուն ուրախութեան աղաղակներով օդը կը լեցնէր, որոնց արձագանգը լեռնէ լեռ տարածուելով՝ չրջակայ բնակիչները որոնք կիները և տղաքները այս խաչակիր դրօշակին փոխարէն ուրախութեան աղաղակներով կը խաչակնքէին ու երկինք նայելով Աստուծոյ չնորհակալութեամբ ողջոյն կուտային, ծերերն ու պառաւները կուլային։

Եւ ահա գեղեցիկ տիկին մը բեհեզեայ ոսկեթել զգեստներ հագուած՝ արաբական ձիուն վրայ հեծած Բաբկէնին կինն ու աղջիկները ետեւէն, կը մտնէր բերդին դռնէն ներս. ամէնքը յարգանօք կը չարուէին իր առջեւ, զինքերը կը խոնարհէին, և գինք ճանչցող չի ճանցող, երեւակայելով թէ Թորոսին էր ան՝ համակիր ազազակները կը կրկնէին, երբ ան՝ իբր թագուհի մը իր ժողովուրդը սիրալիր կը բարեւէր, Թորոս զինքը դիմաւորելով ձիէն վար առաւ և հոն ներքնաբերդին դրանը առջեւ ամէնուն՝ որ դիմած էին ամրոցն ի վեր խուժելով՝ նշան բրաւ թէ խօսիլ կուզէր.

— Ով հայեր, ո՛վ իմ ազգս, Լեւոնի որդին Թորոսն է որ ձեզի կը խօսի, Աստուած ինք բանտին դըռները բացաւ և զիս հոս բերաւ, որպէս զի ձեզի ալ օգնեմ հայկական գերութիւնը և նախատինքը մէկտեղ ջնջեմ, և այդ աղատ լեռներուն վրայ ազատ մարդիկ միայն երեւանք։

Աստուած որ ամէն ձեռնարկութիւն մինչեւ այսօր ինձ յաջողեց, անտարակոյս իմ բոլոր փափաքներս պիտի լեցնէ և այս լեռներուն գլխէն մինչեւ ծով մեզի նոր Հայաստան մը պիտի չնորհէ. միայն թէ գիտնանք սիրով և միաբան ըլլալ իրարու օգնել, անարդ նախանձ և պզտիկ սիրտ չունենալ. մեր անձնական շահուն հասարակաց օգուտը նախադասել։

Կինը, որ հոս քովս կը տեսնէք, որ իմ ազատութեանս առաջին գործիքն եղաւ. այս՝ իմ հօրս սուրը՝ ձեռքս տուաւ, մինչեւ այսօր իմ փախստեանս բոլոր վտանգներուն անբաժան մասնակից եղաւ, ահա ձեզի կը ներկայացնեմ, անոր պատիւը իմ և ձեր պատիւն է, ինչպէս ձեր մայրերուն՝ կիներուն և զաւակներուն պատիւը իմս է...

Ուրախութեան և «ապրի»ներու աղաղակներ ու երգումներ իր ձայնը ծածկեցին և բոլոր ժողովուրդը Թորոսը՝ իր քաջութիւնը և իր իմաստութիւնը կը պատմէին և ինչպէս սովորութիւն է չատ մը չափազանցական վրադիրներ դնողներ ալ կը գտնուէին. իւրաքանչիւրն իր տեղն սկսաւ ցրուիլ, և փողահարները ամէն լերան և բլուրներու գլուխներ կ'ընթանային զէնքի կոչելու Հայ ժողովուրդը, որովհետեւ Թորոս՝ Լեւոնի որդին՝ գիրենք կը հրաւիրէր Ամուտայ բերդին ստորոտը որուն վրայ Հայկական խաչադրօշը կը ծածանէր։

Իսկ երբ ժողովուրդը ցրուեցան գացին, Թորոս զուարթ կերպարանքով՝ պարդ ճակատով բոլոր զօրքերուն առջեւ.

— Բարկէ'ն հայրիկ, ըսաւ, այս բերդը՝ որ տէր չունի հիմա, վան գի Ալլխարիպ չկայ դրացնութեան իրաւունքին համեմատ՝ տէրը դուս ես իր բոլոր կալուածներով, մենք որ քու հիւրդ ենք ամէննիս ալ, չատերնիս հեռու տեղերէ եկած, կէս օր անցած ըլլալուն անօթի ծարաւ կը ջարդուինք, մեր այս վիճակին ճար և ճարակ քեզմէ կը սպասենք։

— Տէր և Իշխան մեր, ըսաւ Բարկէն աչքերը լեցուելով և Թորոսի խօսքին մէջ տեսնելով իր այնչափ տարուան հաւատարմութեան վարձատրութիւնը, ինչ որ կայ՝ ամէնն ալ ձերն է, ինչպէս որ գիտէք թէ ես ալ ձերն եմ, եղած եմ և պիտի ըլլամ միշտ, տեսնենք ուրեմն թէ սա Հոռոմները մեզի համար ինչ պատրաստեր են և վայելենք։

Մէկէն Բարկէն հրամայեց յոյն Իշխանին տնտեսը առջեւը բերել և կապանքը քակել, վարձատրութիւն և ազատութիւն խոստացաւ իրեն թէ որ հաւատարմութեամբ ծառայէ և թէ որ իր հիւրերը գոհ ընէ։

Նոյնպէս Շուշիկ տիկին՝ չուտ մը իր տանտիկին սովորութեամբ և աղջիկներուն հետ թեւերը սոթեց և գործին գլուխը անցաւ։ Հորթ՝ ոչխար՝ այծ և հաւ կը մորթուէին, կը խորովուէին՝ կրակներու ժուխը երկինք կը բարձրանար՝ գինիի կարասներ կը պարպուէին դաս դաս Հայ զինուորը բերդին գլխէն կիլիկիոյ դաշտին ընդարձակութեան հանդիսատես այսօր և վաղը տէր, կ'ուտէր կը խմէր՝ կ'երգէր՝ կը զուարճանար։

Իակ Թորոս միշտ արթուն՝ միշտ անկարելին նաեւ մտածող, իբրեւ թէ զուարճութեան համար, բայց դիտելու համար, զինուորին բարոյական և նիւթական վիճակը՝ պահպանութեան կէտերը կ'ելլէր պարտելու հետն առած կոստանդին՝ Սարգիս և քանի մը գիւղապետներ, որ կամաւ եկեր խառնուեր էին զօրքերու խումբին հետ և առանց պատերազմի յաղթութեան մասնակից էին, բայց որոնց համար երկրորդ օրը խիստ և յարատեւ աշխատութիւն կար, երկրին կատարեալ ազատութեան համար, հոն, Թորոս որ իր սրամտութեան և քաջութեան փորձը անոնց քանի մը հատին ցուցուցեր էր քանի մը չարթուան մէջ՝ միշտ՝ կոստանդնին հետ խօսելով.

— Լաւ, կ'ըսէր, պէտք է զինուորը ուրախ ըլլայ բայց հոս պէտք էր պահապան դնել, հոս պէտք էր

դէտ մը ունենալ, հոս այս դուռն ամրացնել և այսպէս կը չարունակէր իր այցելութիւնը։

Իրարու երես կը նայէին, և Կոստանդին՝ որ անոր հօրն ու հօրեղբօրը ծառայած և քանի մը օր առաջ ինքնիրեն կը մրմռար երբեմն Թորոսի արարքներուն՝ հիմա ամէն ըսածներուն գլխով և աչքով իրաւացի ըլլալը կը հաստատէր, և այս այցելութենէն վերջը Թորոս դարձաւ հոն ուր իրենց կը սպասէր սեղանը։

— Ո՛վ մեր Իշխան, ըսաւ Կոստանդին, ներէ որ երթամ ձեր արդար դիտողութիւնները գործադրեմ, և ներէ մեր պակասութեանց որ անկարծելի յաղթութեան ուրախ հետեւանքն եղան, յաղթութեան որուն բոլոր արժանիքը ձերն է միայն։

— Ոչ ոք միայնակ յաղթութիւն չկրնար տանիլ, պատասխանեց Թորոս, յետին հիւանդապահ զինուորը մանաւանդ ես մեր յաղթութեանց, և մենք եղածը գործողութեանց սկիզբն պիտի համարինք, իշխան Կոստանդին, գնա և չուտով դարձիր, որպէս զի անօթի չմնան։

Սեղանին գլուխը նստած է, Եւփիմէ Թորոսի քով Շուշիկ իր կերակուրի հանդերձանքներուն զբաղած չէր երեւար, բայց Բաբկէնին աղջիկները իրենց տիրուհիին ետեւը նստած անոր կը ծառայէին, նոյն միջոցին և հազիւ թէ նստեր էին՝ մեր Կիպրոսի վանքին վանահայր վարդապետը ջորիի մը վրայ հեծած՝ կէսօրուան արեւի բոլոր ճառագայթներէն այրած և մըրկած կը հասնէր և ուրախութիւնը աւելցաւ երբ տեսաւ թէ ճիշդ ժամանակին և սեղանի մը սկիզբը կը հասնէր։

— Բարի եկա՛ր, Հայր սուրբ, մեր սեղանը օրհնեցու, կանչեց Թորոս։

— Ի՛նչ երանելի վիճակ վարդապետի մը համար, կ՚ըսէր բազմական մը ծիծաղելով։

— Այո՛, մանաւանդ ան վարդապետին համար՝ որ մեզ արքայաբար հիւրընկալելէն վերջը մեր փախուս-

տական և թաքթաքուն վիճակին մէջ, մեր նաւուն ղեկավարը նաեւ գիտէր ըլլալ։ Նեղ ժամանակին և իր կեանքը վտանգի մէջ դնել նաեւ կիլիկիոյ ափափայից վրայ տաժանելի ուղեգնացութեանց մէջ։ Պէտք չէ մոռնալ թէ որովայնապարար և խաբեբայ եկեղեցականներուն քով կան գործուննայ և աշխատասէր եկեղեցականներ ալ որ իրենց ազգը և ժողովուրդը կը սիրեն և գիտեն նաեւ զիրենք անոնց համար զոհել, անոնց սեղանն ալ, պատիւն ալ, աստիճանն ալ...

Դեռ խօսքը չէր լմնցուցեր զինուորներուն խումբը միաձայն Ռուբէնի երգը կ'երգէր. Ռուբէնի անուան տեղը Թորոսինը դնելով։

ԵՐԳ ՌՈՒԲԷՆԻ

Ի դառն հողմոց արտասահման հայրենական մեր երկրէն,
Օտար դաչտեր՝ սև լեռներու պանդուխտ եղանք տարագէմ.
Զի կար Մովսէս՝ ոչ զօրաւոր և սիւն լուսոյ ուղղեցոյց,
Մեզ զօրավար և սիւն լուսոյ արքայական արմատէն՝
Ընձիւղ պատուոյ՝ յոյս ծագեցաւ քաջն ու արին մեզ Ռուբէն։

Հայկայ տղոց աղեղանց լարք թուլցեր էին և թեւեր,
Վահան՝ սուսէր՝ նիզակ և տէգ անկեալ կային ժանգոտեր.
Հայուն անուն վատթարացեալ՝ էրմէն[1] ոչ ոք կ'անուանէր,
Մինչ մեր անչուք անկեալ փառաց արքայական արմատէն
Ընձիւղ փառաց՝ լոյս ծագեցաւ քաջն և արին մեզ Ռուբէն։

---

[1] Էրմէն, կը նշանակուի այլ մարդ, արի մարդ։

Մեր այգիներն փուչ բուսուցին, դարձաւ քացախ մեր գի-
նին,
Ուրախութիւն հալածեցաւ, և սուգ տիրեց սրտերին.
Հարսի երգին՝ փեսի ձայնին փոխան բուէր ողբացին,
Մինչ կործանեալ աւերակաց արքունական արմատէն՝
Ընձիւղ դալար՝ յոյս ծագեցաւ քաջն և արին մեզ Ռուբէն։

Մեր այգիներն ոսկի ողկոյզ անուշ գինի կը հոսեն,
Մեր աղջիկներն քաղցր ձայնիւ և քնարիւ գեղգեղեն.
Մեր կըտրիճներ ազատութեան զէն և սուսեր ըչկահեն,
Զի կործանեալ մեր գահոյից արքայական արմատէն՝
Ընձիւղ դալար՝ յոյս ծագեցաւ քաջակորովն մեզ Ռուբէն։

ԳԼՈՒԽ ԺԴ.

ԹԷ ԻՆՉՊԷՍ ԿՐ ՍԿՍԻ ԿԱԶՄՈՒԻԼ ԹՈՐՈՍԻ ԵՐԿԻՐԸ

Դեռ արեւը չէր ծագած, Թորոս Ամուտա բերդին իշխանական սենեակները կը հանգչէր իր այնչափ օրուան յոգնութենէն, դեռ ամրոցին դռները չէին բացուած, երբ բիւրաւորներու բազմութիւն մը ծածկեր էր լեռ, բլուր, դաշտ. զէնքերը կը փայլէին, ցիցակիր դրօշներ կը պարզէին և մարդկային ձայներ ծովու հեռաւոր ձայնի պէս կը բարձրանար դէպի Ամուտա դղեակը։

Անհամբեր երիտասարդութիւնը «ապրի»ներու, «կեցցէ»ներու աղաղակներով երբեմն կ'որոտար, և ժողովուրդը խումբ խումբ նստած ազատութեան և ուրախութեան անցեալ օրերուն յիշատակները կը նորոգէր, մինչեւ որ ամրոցին դռները բացուեցան, և Թորոս չդլջապատեալ իր քաջերէն իչաւ ժողովրդեան քովհոն քանի մը խօսք ըսելէն վերջը ձեր և փորձ գինուորներու և գիւղապետներու, հրամայեց որ գիւղ գիւղ իրենց հարիւրապետներն ընտրեն և իրեն ներկայացնեն։

Շուտ մը ընտրութիւնները եղան և առանց վայրկեան մը կորսնցնելու, այն բոլոր բազմութեամբ յարձակեցան վահկա հայրենական բերդին վրայ՝ ուր յայներու փոքրիկ խումբ մը աւազակաբար կ'ապրէր լեռնի անկումէն ի վեր. որոնք տեսան այն ահագին բազմութիւնը, չփոթած կը նայէին թէ՝ ե՞րբ և ի՞նչպէս այն ամբաւ հայերը կրցեր էին գլուխ վերցնել։ Իսկ Թորոս իր դեսպանը արդէն իր հետ բերած էր։

Ամուտա բերդին բերդապահներէն՝ խարդախ, չահասէր, ճոռոմաբան մարդ մը բնտրած էր, որու ոչ

թէ միայն ազատութիւն՝ այլ նաեւ հարստութիւն և գանձ խոստացեր էր թէ որ կարենար համոզել բերդակալը՝ բերդը տալու առանց պատերազմի, և գաղտնի վարձք ալ խոստանալով կ'աւելցնէր որ եթէ դիմադրութեամբ և արիւնահեղութեամբ առնուէր բերդը՝ երդում կ'ընէր իր նախահարց վրայ թէ իրմէ գերթուածեան պէտք չէր որ սպասէր։

Ուստի յոյն պատգամաւորը երբ գնաց և յայտնի ու գաղտնի պատգամները կատարեց, բերդակալը ժողով մը ըրաւ. Ամուտա բերդին սքանչելեօք առումը, վախն ու վարձքը, պաշարի պակասութիւնը, ռոճիկներու չհասնիլը, պահապանաց թուոյն սակաւութիւնը բաւական պատճառ եղան բերդը յանձնելու Թորոսին։ Նոյն իրիկուն բերդին դռները բացուեցան ու բանալիները տրուեցան Թորոսի, որ յաղթանակաւ իր հարցը բուն ժառանգութեան բնակարանը կը մտնէր և կը տիրանար. մէկէն պէտք եղած հրամանները տրուեցան նորոգութեան համար որ հոն հաստատուի ինք, և ան գիշեր իր բոլոր խուժբերը կը բաժնէր ընդ ձեռամբ Բաբկէնի, Կոստանդնի և Սարգսի զանազան բերդերու վրայ. իսկ ինք ընտրուած երեք հազար մարդ հետը առած, ճամբայ կ'ելլէր ուղղակի Մամեստիոյ վրայ, ուր կայսեր կուսակալը կը նստէր. առաւօտ չեղած իր զօրքերը հոն հասան, ուր իր անուան երկիւղը իրմէ առաջ հասեր էր։

Հետն էր նաեւ կապանօք Ամուտա բերդակալ իշխանը՝ փեսայ Մամեստիոյ կուսակալին, զոր կանչեց Թորոս իր առջեւ և խոստացաւ իրեն Ամուտա բերդին իր բոլոր ստացուածքը, զաւակները, կինը, ծառաները ամէնն ալ ողջ՝ ամրողջն ալ դարձնել, թէ որ կարենայ համոզել իր խնամին, նոյնպէս կը խոստանար Մամեստիոյ իշխանին ամէն դիւրութիւն, ազատ երթալու իր բոլոր ընտանիքով, միայն թէ խաղաղութեամբ իր ձեռքն յանձնէր քաղաքը։

Իսկ ընդհակառակն եթէ պարսաւորէր պատերազ-

մի սկսիլ, հռոմէները պէտք էր որոշ գիտնային թէ առջի թափուած արեան կաթիլին՝ հրաման պիտի ղրկէր տանել ծախելու Հալէպի Ամիրային՝ կինն ալ, զաւակներն ալ և բոլոր ծառաները՝ որ բերդին կալանաւոր էին։ Եւ ալ անկից վերջ դաշինքի ու գթութեան չսպասէին իրմէ ու երեք ժամ միջոց տուաւ և ուղարկեց։

Բայց Թորոս ան մարդիկներէն էր՝ որ պարապ ժամանակ անցնել չեն գիտեր. ուստի զօրքերուն երրորդ մասը զէնքի վրայ պատրաստ՝ քաղաքին դրան առջեւ ճակատեցնելով, միւս երկու մասին հրամայեց գոց խրամը փորել. ինք գլուխնուն վերեւ կեցած կը ցուցընէր, և աս գործողութեան հանդիսատես ու մասնակից կ'ընէր բոլոր հռոմ գերիները՝ որ բռնուած՝ բանակը բերուած էին, գաղտնի ապսպրելով իր զօրքերուն, որ եթէ ոմանք մէջերնին քաղաք փախչելու փորձ ընեն՝ թող տան և աչք գոցեն։

Թորոսի բոլոր փափաքը այն էր որ առանց արեան հապաղիքի և արագութեամբ գործը լմնցնէ, ժամանակ չտայ Քշնամին ուշ արթընելու, վասնզի գիտէր թէ առաջին արհաւիրքը մարդկանց սրտին վրայ որչափ զօրաւոր է. ուստի իր զօրաց մէջ վերջին աստիճանի գործունէութիւն մը կը տիրէր։ Հիւսները բոլոր սանդուխ չինելու զբաղած էին, խումբ մը դինւոր դէտեր՝ Տարսոնի ճամբուն վրայ կը սպասէին թէ որ օգնութիւն գար քաղաքին՝ ժամանակին դիմաւորէին. բոլոր Սեւ լեռը հրաման գացած էր քանի մը օրուան պաշար հասցնելու բանակին. ուստի ժողովուրդը՝ այրերը և կիները՝ ծերերը և տղաքները որ պատերազմի չէին եկած՝ գունդ գունդ ունեցածնին կը բերէին, և երեկոյ չեղած բանակը առատութեամբ լեցուեցաւ։

Մամեստիոյ իշխանը ձայն չէր տար, Ամուտա իշխանը չէր երեւար, ուստի Թորոս քաղաքին դիրքը լաւ մը քննելէն վերջ անձամբ՝ բոլոր փախստեան ճամբաները գոցեց, լաստափայտ մը Բիւրամոս գետին վրայ

իջեցուց՝ որպէս զի քաղաքին ամէն հաղորդակցութիւն կտրէ։ Երբ իրեն լուր տուին թէ գերի հռոմներէն մէկ քանի հատը քաղաք փախչիլ յաջողեր էին, սպասեց և իր յոյսը պարապ չելաւ, վասն զի քաղաքին դռները բացուեցան, և պատգամաւոր մը երեւցաւ որ դաշնադրութեան կ'ուզէր մտնել. Կայսեր կոզմէն Թորոսի ներումը Ամուտա բերդը իրեն Թողուլ՝ Սեւ լերան բնակիչներուն տարուան մը հարկերուն Թողութիւն կը խոստանար, միայն Թէ բանը վերցնէր ու երթար, և իշխանին կինն ու զաւակները դարձնէր։ Թորոս այս պատգամները հանդարտութեամբ մտիկ ընելէն վերջ՝ ըսաւ.

— Ամուտա բերդը առնողին չատ աւելի դիւրին է Մամեստիան առնել, միայն կը ցաւիմ, ըսաւ, որ պարապ տեղ արիւն պիտի Թափի, բայց արիւնը ձեր իշխանին գլուխը ըլլայ, ես անպարտ եմ, ես իմ հայրենի ժառանգութիւնս եկեր եմ առնելու, իմ իրաւունքս պահանջելու. վայ անոնց որ իրենց վիճակին անգէտ՝ դաշնադրութեան ելած են ինծի հետ. Թէ որ Մամեստիան ալ՝ ինչպէս տարակոյս չունիմ՝ Ամուտա բերդին պէս առնուի. ես չեմ կրնար արգիլել զօրքերուն որ անգթութիւններ չկատարուին։ Վասն զի երկայն տարիներու վրէժխնդրութիւնները դիզուած են սրտերու մէջ և կը վախնամ Թէ զեղանին։ Վաղը արեւուն հետ պատերազմը կը սկսի. գացէք այսպէս ըսէք ձեր տիրոջ։

Ինք մեծ յոյս ունէր Թէ երկրորդ առաւօտուն քաղաքը անձնատուր պիտի ըլլայ, վասն զի ժամանակ չէր տուած պաշար ունենալու, վասն զի միայն Ցոյներէն բնակուած չէր, այլ բաւական Հայ ժողովուրդ ալ կար որ կրնար խռովութիւն մը հանել, և մէկ մըն ալ որ Ամուտա իշխանը իր դժբաղդութեամբ կրնար մեծ ազդեցութիւն գործադրել Մամեստիոյ կուսակալին վրայ։

Դուրսի հետ ամէն հաղորդակցութիւն արգիլելով

կը յուսար որ վախը աւելի սաստկացնէ։ Պաշարեալները գիշերուան վրայ յոյս ունէին որ կարենան սուրհանդակ մը թռցնել դէպի Տարսոն, բայց թէ գետին վրայէն և թէ ցամաքէն թղթատար մը հանելու փորձը անկարելի եղաւ, վասն զի արթուն պահապանները խստիւ ամէն ճամբաները բռնած էին։

Երբ առաւու եղաւ, արշալոյսին հետ Թորոս կը սպասէր պատգամաւորի մը որ չէր երեւար, ուստի աղեղնաւորներու և պարսաւորներու ընտիր խումբ մը չարեց պարիսպին ան կողմերը որ յարմար էին սանդուխներ կռթնցնելու, որպէս զի պարիսպին վրայ գտնուողները մէկդի վարեն՝ որ արգելք չըլլան անոնց որ վերելակել պիտի փորձէին, և որոնց գլուխ կանգնիլ որոշած էր մաքէն. իսկ խրամին համար ալ խումբ մը գործաւորներ անխոնջ կ'աշխատէին, երբ քաղաքին դռները բացուեցան և պատգամաւորները երեւցան։

Այս անգամ յունական գոռոզութիւնները եթէ խոնարհած ալ չէր՝ գոնէ տեղի կուտար, Ամուտա իշխանն էր պատգամաւորներու գլուխ, որ կ'իմացնէր թէ Մամեստիոյ կուսակալը յանձն կ'առնէր քաղաքը տալ այն դաշինքները ընդունելով՝ զորս առաջարկած էր Թորոս։

Ուստի, չուտ մը հրաման ղրկեց Թորոս՝ Ամուտա ամրոցը բերելու իշխանին ընտանիքը և ամէն ստացուածքը, նոյնպէս ամէն Թոյլտուութիւն ըրաւ կուսակալին որ ահագին կարաւանով մը քիչ առեն ետեւցաւ իր պահապաններով, իր ընտանիքով և ամէն ինչքերով որ կրնար տանիլ։

Լաւ ընդունելութիւն ըրաւ Թորոս և ամենայն դիւրութիւն տուաւ իրեն, ու մէկէն տիրացաւ քաղաքին, վասն զի ինչպէս իրաւամբ կը կասկածէր իրեն ղրկած լրտեսները քիչ մը վերջը լուրը բերին թէ Տարսոնի կուսակալը արդէն ճամբայ ելած էր իր բոլոր զօրութեամբ Մամեստիոյ օգնութեան հասնելու

և ամէն տեղ Ցոյն և կայսեր հնազանդ Հայ իշխաններուն հրաման ղրկած էր որ գան Ատանա և գան ժողվուին իրեն քով, ամենեւին չկրնալով երեւակայել թէ գողի պէս մտած կէս ապուշ երիտասարդ մը ինչպէս իրեն կը նկարագրէին կոստանդնուպոլսէն եկած թուղթերը, բաւական զօրութիւն ժողված ըլլար իրեն դիմադրելու համար։

Կային շատեր նաեւ իր բանակին մէջ որ տեսնելով Մամեստիոյ կուսակալին իր բոլոր հարստութեամբ ազատ երթալը, կը մրմռային, կը հառաչէին և կը մեղադրէին Թորոսը, որ չէր դրժեր խոստումնքին այնպիսի մարդիկներուն, որ պրժանքը և խաբէութիւնը՝ պատիւ և յաջողութիւն կը համարէին։

Բայց Թորոս հաստատ իր խոստման, գուշակելով նաեւ իր չուրջը եղած լռելեայն խորհրդածութիւնները, վասնզի ժամանակին ոչին լաւ կը ճանչնար, կը քարոզէր թէ ինչ վստահութիւն որ ուրիշներուն վրայ կը քամահրեն, պէտք չէր երբէք ի գործ դնեն։

Եւ Մամեստիա մտնելով չուտ մը պէտք եղած ամրութիւնները հրամայեց աւելցնել, և ինչպէս լաւ երեւակայեր էր՝ խմացաւ թէ քաղաքին անձնատուր ըլլալուն գլխաւոր պատճառներուն մէկն ալ քաղաքին մէջի Հայերու խլրտումը եղած էր։ Ուստի, նոյն օրը զօրքերու լաւ հանգիստ մը տալէն՝ երեք օրուան պաշար իւրաքանչիւրին բաժնել տալէն՝ և քաղաքին պաշտպանութիւնը Մամեստիոյ Հայերուն յանձնելէն վերջ, մութին ի լուսուն ճամբայ ելլալ դէպի Ատանա իր երեք հազար հոգիով, որ ամէնէն ընտիրներն էին բոլոր Տորոսի լեռներուն, կը յուսար յանկարծակի հասնելով Տարսոնի կուսակալին վրայ, քանի որ նիզակակիցներու օգնութեամբ չէր զօրացած, յաղթութիւն մը կանդնել և իր համբաւը բարձրացնել։

Իր բանակին մէջ հազիւ թէ ձիաւորներու փոքրիկ խումբ մը կար, ինացեալ բոլորն ալ հետեւակ էին, բայց այս հետեւակները լեռներու բնակիչ, պը-

դինձէ սրունգներ ունէին, և որ մեծն է՝ կը տեսնէին Ռուբէնի ժառանգը՝ արտաքոյ կարգի էակ մը իրենց աչքերուն, որ սպառազէն վահան ու բոլոր զէնքերը ստանձնած ամէնուն առջեւէն կը քալէր հսկայաբար, իբրեւ թէ իրեն համար խաղալիք ըլլային տարաժամ, վտանգ, արեւ, փոշի, ծարաւ եւ անօթութիւն։

Իրօք այդ զարմանալի և զօրաւոր կազմուածքը այդ վսեմ նայուածքը, այդ համառօտ և ազդու խօսքերը, այդ կերուխումի ժուժկալ չափաւորութիւն, ամէնուն պատկառանք, վստահութիւն և հպատակութիւն կ'ազդէին, որ օրէ օր պաշտօնի պիտի դառնար։

Երբ այսպէս լռիկ կ'արշաւէր բանակը և միայն երեք հազար մարդերու ոտքերու տրոփէն զատ ձայն չէր լսուեր, և ծարաւի զինուորները Տարսուս գետին հասնելու և իր ծարաւը գովացնելու յոյսով կ'արտասրար, յառաջապահ գունդը՝ որոնց գլուխն էր Թորոս, կանգ առաւ, վասնզի դժբաղդ տեսարան մը դիրենք արգիլեց։

Հայ զօրապաններու խումբ մը ուխ տասը հոգի, մեռեալ և վիրաւոր, ճամբուն վրայ արիւնլուայ ինկած մնացեր էին, հազիւ թէ մէկ երկուքը կեանքի նշաններ ցոյց կուտային. պէտք եղած դարմաններ քիչ մը գինեխառն ջուր տրուելով, քիչ մը զօրացան։

Այն ատեն իմացան թէ Մամեստիոյ իշխանին գունդը այս խեղճերուն հանդիպելով ճամբան վրէժխնդրութեան ոգիով զիրենք զարկեր սպաններ և վիրաւորեր էին և իրենց ցօրենարարձ գրաստներն յափըշտակեր էին։

Քանի մը ձիաւոր իկեցնել տուաւ Թորոս, իր և անոնց ձիերը տուաւ թէ՝ վիրաւորները և թէ մեռեալները բեռնաւորելու համար, մինչեւ որ Հայու գիւղ մը հասան, հոն զանոնք յանձնեց գիւղացիներուն որ թաղելիքը թաղեն ու դարմանելիքը դարմանեն, մինչեւ որ Ատանա քաղաքը երեւցաւ ծառաս-

տաններով, այն ատեն ձիաւորներուն խումբին հրամայեց զգուշութեամբ առաջ անցնիլ և քննել թէ՝ արդեօք ո՞ւր էր թշնամին, և ինք գետին եզերքը նստաւ իր բնակարանը, զօրքերը իրենց ալքատիկ պաշարը հանեցին ու կերան, և ինք Թորոս քանի մը ձիթունով ու կտոր մը պանիրով անոնց պէս կը չատանար, և միայն իր ղրկած տեղեկաբեր խումբին կը սպասէր որ որոշ լուր մը առնէ։

Մեծ եղաւ իր ուրախութիւնը՝ երբ լուր բերին իր թեթև ձիաւորները թէ Ցունաց բանակը Տարսոնի համբուն վրայ Ատանայի երկու ժամ հեռացած ծառաստաններու տակ կը հանգչէին կէսօրուան արեւուն տաքութեան չենթարկուելու համար։

Անպարիսպ Ատանա մտնել և տիրանալ բան մը չէր, և զարմանալի օգուտ չուներ, բայց Տարսոնցի զօրքին վրայ յանկարծակի հասնիլ ջարդուբուրդ ցիրուցան ընել՝ գեղեցիկ և շահաւէտ գործողութիւն մըն էր. այս էր ինք կը դրդէր, բայց կը մտածէր որ զօրքերը դեռ երկու ժամ պիտի քալէին և հանգչած ու դադրած զօրքերուն հետ պիտի կռուէին, կը վրանէր, ուստի փորձ մը փորձել մտածեց, և զօրքը ժողվելով իրենց հետ այս կերպով սկսաւ խօսիլ.

— Ո՛վ իմ Հայերս, մէկ քանի օրուան մէջ ես ձեր քաջութեան փորձը առի, կը տեսնեմ թէ տակուն էք աշխատութեան և ձեր զօրավարներուն գիտէք հնազանդիլ որ զինուորի մը ամէնէն մեծ կատարելութիւնն է. բայց այսօր չատ յոգնեցաք և ես հարկաւոր կը տեսնեմ երթալ դանել մեր թշնամիները և յուսոյ զօրքին վրայ քալել, ուզողը թող ետեւէս գայ, ձեացեալներդ հանգչեցէք և վերջը մեզի հասէք։

Այս կարճ բայց որոշ խօսքերուն վրայ, աղաղակ մը փրթաւ, ամէն ձեռքեր երկնցան և ամէն ոք իրեն հետ մահուան նաւս երթալ յանձն կ'առնէր։ Ուստի, առանց ժամանակ կորսնցնելու հրամայեց ճամբայ ել-

նել, և ինք կ'առաջնորդէր տեղեկաբեր հեծելագունդը առջեւէն ձգած։

Այն եռանդով չուտ մը հասան Թշնամիին բանակը որ հազիւ դեռ քունը կը թօթափէր և կը խլրտէր։ երբ երեք հազար հոգիի աղաղակը օդը թնդացուց և սուրերը ձեռուընին՝ կատաղի խումբ մը այրած՝ մըրկած՝ արեւէն սեւցած՝ սատանաներու պէս անոնց մէջն ինկան և՛ սկսան կոտորել, սոսկալի վայրկեան մը եղաւ ուր անոնց համար վերջին գրեթէ հասած կարծեցին։

Բայց անոնք թիւով կրկինն էին քան Հայերը, ուստի վերջապահ խումբը կրցաւ փաղանգ մը կազմել և փախչողներուն պատսպարան ըլլալ և ժամանակ տալ որ ինքզինքնին գտնեն և խմբուին պատերազմի, այս որ տեսաւ Թորոս քաջակորով խումբ մը իրեն միացուցած ինկաւ սաստկութեամբ աս փաղանգին վրայ որպէս զի կանոնաւորուած նահանջի մը տեղի չտայ։

Երկու կողմէն ալ արիւնը գետի պէս սկսաւ վազել, նիզակներ կը կոտրտուէին, վահաններ կը ջախջախուէին, սուրերու բեկորներ կը թռչտէին, մինչեւ որ դեռակազմ փաղանգը ցրուեցաւ և յոյներուն խումբերը ցան ու ցիր սկսան փախչիլ, իրենց կոտորածը չատ աւելի պիտի ըլլար եթէ Հայոց խումբը յոգնած չըլլար, բայց Թորոս դարձեալ չկեցաւ, այլ հեծնելով իր արաբ ձիուն վրայ, իր ան փոքրիկ հեծելագունդը առած, երկու երեք ժամու ՚միջոցին կը ջարդէր՝ կը հալածէր փախստականները։ Եւ թերեւս չէր դադրեր զինք հալածելէն մինչեւ Տարսոնի դռները, եթէ յանկարծ ամպի պէս փոշի մը երկինք բարձրանալով հեռուէն չիմացնէր իրեն թէ հեծելագունդ մեծ խումբ մը օգնութեան կը հասնէր Թշնամիին։ աս խումբը որ Լամբրոնի կողմէն կուգար, կ'իմացնէր Թորոսի թէ որո՞նք էին եկողները, ուստի խոհեմութիւն սեպեց ետ դառնալ, բաւական համարելով եղածը։

Երկու հազարի չափ մարդ կորուսած էր թշնամին. իրեն կորուստն ալ հինգ հարիւրէն աւելի էր, մեռած և վիրաւոր. մեռելները պատուով թաղել, վիրաւորները այն գիշեր ճամբայ հանել որպէս զի իրենց ընտանեաց քով դարմանուին և ցերեկուան ա-րեւու ճառագայթներէն չնեղուին, իր առաջին գործն եղաւ, նոյնպէս մեռածներու ընտանիքին և վիրաւոր-ներուն աւարին ընտիր մասը նախ բաժին հանեց ա-նոնց՝ որ իրենց արիւնը թափած էին քաջութեամբ պատերազմելով։

Անկից վերջը արդարութեամբ բաժնեց աւարը պա-տերազմողներուն, իսկ իրեն ամենէն բան մը չպա-հելով զարմացուց ամէնքը։ Այն գիշերը թշնամիին բնակած տեղը անցուցին զինուորները։

Երկրորդ առաւօտուն կանուխ Ատանա քաղաքը պաշարել տուաւ Թորոս և հազար ոսկիի տուրք մը ձգեց քաղաքին վրայ ժամուան մը միջոց թողլով, և երբ պահանջածն առաւ, վերցուց բանակը ու եկաւ Մամեստիա, ուր տեսաւ թէ իրեն կը սպասէին Բաբ-կէնի հետ Եւթիմէ և Դիոնիս։ Ուր փառաւոր յաղթա-նակի մուտք մը իրեն պատրաստեր էին։

Արդէն իր անունը քանի մը օրուան մէջ բոլոր Կիլիկիա և աւելի հեռու տեղուանք սկսեր էր տարած-ուիլ ու Լեւոնի որդիին դարձը՝ Հայերուն ուրախու-թիւն և օտարներուն երկիւղ դառնալ։

ԳԼՈՒԽ ԺԵ.

ԱՆԱՐԶԱԲԱՑԻ ԿՈՒՍԱԿԱԼԸ

Արտաքոյ կարգի վիճակ մըն էր այն ատեն կիլիկիոյ վիճակը, հայ ժողովուրդ մը Տորոսի լեռներուն մէջ օր ըստ օրէ կ'աւելնար, վասնզի Հայաստան և Փոքր Ասիա այլակրօնները տիրանալով անտանելի կ'ընէին հայուն՝ հայրենական, անձնական և կրօնական ազատութիւնը, հալածանք և գերութիւն իր անմեկին բաժինն էր։

Ժողովուրդը, ինչպէս ասիական ամէն ժողովուրդներ, երբէք չէր երեւակայած այնպիսի ազատ կառավարութիւն մը, ինչպէս որ յոյները և Հռովմայեցիները իրենց պատմութեան մէջ ժամանակին կրցեր էին ունենալ և գործադրել և զոր Հանրապետութիւն անուանած էին ի փառս և ի պատիւ հայրենիքի և մարդկային ազգին։

Մեր եկեղեցական նախնի հայրապետներ հազիւ թէ քրիստոնէական կրօնքի գրքեր ու գաղափարներ թարգմանելու և տարածելու ժամանակ ունեցեր էին, և ազգային պատմութեան մշուշ համառօտութիւնը մովսէս Խորենացիի չնորհիւ այնքան տկար էր ժողովրդեան մտքին մէջ որ հայ զօրավարներ իրենց զօրքերով քաջալերութեան օրինակի համար, Հրէից պատմութեան դիմելու պարտաւորած էին։

Եւ ինչ զարմանք։ թէ որ եւրոպական ժողովուրդները ասկից հարիւր յիսուն տարի առաջ հայրենիքի և ազգութեան գաղափար հազիւ թէ ունէին, ասիական ժողովուրդներու համար նոյնը երեւակայել ասկից եօթը հարիւր տարի առաջ, բոլորովին տղայամտութիւն

կրնայ համարուիլ։ Ուստի, Տորոսի վրայ ժողվուած հայուն բազմութիւնը, ինչպէս նաեւ ժամանակակից ծառազգիներն ալ կը վկայեն, երկու կատարելութիւն ունէր. պատերազմական քաջութիւն, քրիստոնէական հաւատք. ամէն մարդ իր հայրենի կրօնին գերին էր։

Իրեն համար ազգային դրօշակ՝ խաչն էր, և իր բոլոր աստուածաբանութիւնը Լուսաւորչի կրօնքը անփոփոխ պահպանելը, ուրիշ նրբամիտ ժողովուրդներու բաժինն էր իրեն համար կրօնական դաւանութիւններու՝ արարողութիւններու և վարդապետութիւններու համար փոփոխութիւններ մտցնել, ինք որ Պարսից, յոյներուն և արաբացիներուն դէմ իր բոլոր զօրութեամբ այն իր կրօնքին պաշտպանութեան համար ամէն բան զոհած էր, աս մասին անդրդուելի էր։

Ուստի հալածանք սելճուքեան՝ հալածանք ամիրապետներուն՝ հալածանք բիւզանդական կայսրերէն, հալածանք նաեւ վրացիներէն, դինք քշեր բերեր էին Տորոսի բարձունքը և հոն կը դիզուէր կը լեցուէր ամպի պէս ժողովուրդը, որ կարելի չէր թէ քիչ քիչ իբրեւ վտակ՝ վերջը իբրեւ գետ և ամէնէն վերջը իբրև հեղեղ չիջներ և դաշտը չողողէր։

Բայց ժողովուրդը միշտ առաջնորդի պէտք ուներ, ինչպէս ամէն ժողովուրդներ ունեցեր են և պիտի ունենան. հաւասարութիւն՝ որ Սպարտիոյ օրէնսդիրն անգամ չէր երեւակայած՝ անկարելի է, քանի որ բնութիւնը մարդը հաւասար չէ ստեղծած նիւթական և մտաւորական կատարելութիւններով, ուրեմն մեր հայ ժողովուրդը միշտ կը նկատէր երկու տեսակ մարդիկ, որ կրօնական գլուխները, որ զինք միշտ կը յորդորէին Պօղոսի հետ «հնազանդ ըլլալ մարմնաւոր տէրանց» և նախարարական հին սերունդներուն պայազատներուն որ իրեւ թէ փառքերու ճաճանչ մը գըլխընուն վրայ կը կրէին, յարգանք՝ պատիւ և իշխանութիւնը անձերու աննախանձ և անուրանալի սեպհականութիւնը համարելով։

Ամէն ամրոց՝ բերդ՝ դղեակ, իշխանի մը ստացուածքն էր որ միշտ Արծրունի՝ Բագրատունի՝ Կամսարական՝ Սիւնի՝ Պահլաւունի՝ Մամիկոնեան և ուրիշ ասոնց նման սերունդներու կը վերաբերէին, որոնք աշխուժականներուն բնական առաքինութիւններով և թերութիւններով առաջ կամ ետ կ'երթային, յօգուտ կամ ի վնաս անձերու և հայութեան։

Ասկից նաեւ Ռուբինեաց ժողովրդականութիւնը՝ որոնք հայութեան բուն ներկայացուցիչներն էին իր աչքին, մինչ իբրեւ օտարական կ'արհամարհէր յունացածներն և լատինացածները, որք սերաստոսութեան, տուքութեան և այլ ուրիշ տիտղոսներով բիւզանդական կայսերէն մեծապատիւ կը վարձատրուէին։

Կային նաեւ անոնց մէջ այնպիսիներ՝ որ ոչ միայն իրենց ազգին պաշտպանութիւնը կ'արհամարհէին, այլ օտարներուն հաճոյ ըլլալու համար իրենց ազգը արհամարհել, և անկից օտարանալն ու զայն հարստահարելը իրենց սովորութիւն ըրած էին։

Երր Թորոս, յաղթանակով և աւարով, ժողովրդեան ծափահարութեամբ և գովասանական երգերով կը մտնէր Մամեստիա, իր ամուսինը քովը ունենալով, որուն աղնուական դեղեցկութիւնը ժողովրդեան աչխոյժը կ'ոգեւորէր, հոն իրարու վրայ կը հասնէին իր տեղակալները. Կոստանդին որ Բարձրբերդի տիրեր էր, և Սարգիս որ Առիւծ բերդը առեր էր, և այսպէս իրարու վրայ յաջողութիւններն կրնային ո՛ւրիշէ գլուխ մը գինեհարել, բայց Թորոսի ուշիմ լրջութիւնը չատ հեռու էր ինքզինքը կորսնցնելէ։

Անոր համար միշտ կը հարցնէր և կը տեղեկանար թէ ո՞ր էր թշնամիին զօրութիւնը. ինչ դիրք կար՝ ինչ զօրութիւն կար իրեն վնասակար ըլլալու։ Քաղաքի մը անուն կար մաքին մէջ, ժառանգութիւն հայրենական՝ ուր իր տղայութեան մէկ մասը ուրախ զբաղարթ անցուցեր, բայց կը սպասէր որ ուրիշները ըսեն և յիշեն։ Վերջապէս Կոստանդին ըսաւ.

— Թէ որ կ'ուզէք աս հողը անպիտան և ձեռասակար խոտերէ մաքրել, պէտք է բոլոր զօրութեամբ Անարզաբայի տիրենք։

— Ո՞վ է անոր կուսակալը։

— Մանաւանդ թէ ըսէք՝ ո՞վ է անոր տէրը, ո՞վ և անոր բռնաւորը։

— Ինքնիշխան ուրեմն հոն կը տիրէ։

— Պապեռոնի տէրը որ յոյներուն հաւատարիմն էր, հօրդ գերութենէն վերջը Անարզաբայի կուսակալ եղաւ, ես Անարզաբացի հայերէն քանի մը հոգի՝ որ ինձ եկեր էին դողալով՝ հոս մէկտեղ բերի, և իրենց վիճակէն ինչ որ պատմեցին, ինծի զգուանք բերաւ. լսեցէք և դատեցէք։

Այս խօսքերն ըսելով, Կոստանդին հրամայեց իր մարդիկներուն որ ներս բերեն Անարզաբացիները։ Ցընցոտիներով ծածկուած երեք չորս հոգի մտան չարուեցան սրահին մէջ, անոնց խոնարհ կերպարանքը՝ վիզերնուն կորութիւնը՝ յուսահատ նայուածքը՝ որ չատ հեռի էին իրենց լեռնաբնակ ազգայիններուն խրոխտութենէն՝ յայտնի կը քարոզէին իրենց վիճակին թշուառութիւնը։

— Ի՞նչ կ'ուզէք, ինչո՞ւ եկեր էք մեզի, հարցուց Թորոս։

— Ո՛վ որդի մեր իչխանին, ըսաւ ծեր քահանայ մը մէջերնէն, տասը տարի է, քանի որ դուք մեզ թողուցիք գացիք, տասը անհատնում տարի եղան որ մենք Անարզաբացիներս խիստ կը չարչարուինք։ Թէ որ բռնաւորը պարսիկ ըլլար՝ արաբ ըլլար՝ Ծոյն ըլլար, խաչ չունի՝ հաւատք չունի՝ լուսաւորիչ չճանչնար կը ըսէինք կը համբերէինք, բայց այդպէս չէ, այս անիծից ծնունդը ազգով հայ է, անունով Սմբատ է, ցեղով Մամիկոնեան է կ'ըսէ կը պարծի, վասակի գործ կը կատարէ, հարկ՝ տուրք կառնէ, մեզ ու մեր տըղաքը անօթի կը մեռցնէ, ինք չկշտանար, մարդ մը ունի որ արդարութեան համար դատաւոր դրած է,

դատաստան ուզող չի կայ՝ դատ կը հնարէ, սուտ վըկայ կը ստեղծէ որ բանտի պատիժի՝ տուգանքի ճար գտնէ, կաշառք առնէ, արիւն թափէ, չար սիրտը զովացնէ, ուրիշ մարդ մըն ալ ունի որ Աստուծոյ պաշտօնեայ, քահանայ, վարդապետ, եպիսկոպոս է կըսեն, բայց մենք պճնասէր՝ արծաթասէր և հեշտասէր տեսանք զինք, այր է կ'ըսեն, կնկան բեհեզներ կը հագնի, անգուրով ներկուած կը տեսնենք։ Պատուհաս քահանաներուն՝ պատիժ ժողովրդեան բարեկամ օտարներուն և անհաւատներուն։ Մեր գիւղերը քանդուեցան, մեր տուներն աւերակ դարձան ինք պալատներ կը չինէ, պարտէզներ կը չինէ մեր աւերակներուն վրայ, իր ամէն ազատները մէյ մէկ աւազակ՝ մէյ մէկ պատուհաս են գլխունուս վերեւ, մեր տղաքները մեր աղջիկները իրենց ծառայութեան և զուարճութեան համար են ստեղծուած, մեր լեզուն՝ մեր հաւատքը հռոմէն աւելի կը նախատեն, օտարին նախատել կուտան, քաղաքը դիւղ դարձաւ, Միջնարերդ ապարանքը Բաբելոն՝ Սոդոմ Գոմոր եղաւ։ Ես ալ չեմ խօսիր, ճնացածը դուն գնա հասկցիր։ Մենք հոս եկանք թէ որ դուն ճար ճարակ չըննես, մենք մեր տուները չենք կրնար դառնալ, մեր զաւակներուն կեանքը ո՛վ գիտէ, հիմա ի՞նչ վտանգի մէջ է, վասն զի երկիրը լրտեսներով լեցուն է։ Մենք անգամ մը Տարսոնի կուսակալին բողոքեցինք. անոնք որ Տարսոն գացին՝ չգիտեմք թէ ո՞ղջ են թէ մեռած, բանտ մտան մէկ մըն ալ չելան, կիներնին, զաւակներնին Հալէպի մէջ ծախուեցան, ա՛յն գիտենք։

Քահանան լռեց, տխուր լռութիւն մը տիրեց ամէնուն. ամէն աչք Թորոսին կը նայէր, և ոչ ոք հարցումներ ընել չէր համարձակեր, մինչեւ որ Թորոս.

— Տէ՛ր հայր, ըսաւ, թէ որ տխուր մտածութիւն մը եկաւ մեզ ամէնուս՝ սա ձեր պատմածներուն վրայ, մի՛ կարծէք թէ դժկամակութիւն մը ունինք ձեզի օգնելու, կամ աշխատութենէ կը փախ-

չինք անոր համար, ո՛չ երբէք, մենք ըսածներուդ վրայ տխրեցանք, որովհետեւ ան ձեր իշխանը Հայ է, որովհետեւ դուք ալ իրեն կրօնակից և ազգակից եղբայրներն էք, և մենք ձեր փրկութեան համար պիտի պարտաւորինք Հայերու հետ պատերազմիլ՝ Հայու արիւն թափել, զոր մեծ մեղք կը համարենք։ Բայց քեզի բան մը պիտի հարցնեմ. չէ՞ք ճանչնար մէկը՝ որուս խօսքը անցնի այդ ձեր իշխանին առջեւ։

— Մարդու խօսք ազդեցութիւն ընէ՛, հրեշտակ ամենակալին գալ մտիկ չըներ։ Այդ իր եպիսկոպոսին անարգանքներուն և վատութեան վարմունքը կաթողիկոսին ականջը գացեր հասեր էր, չենք գիտեր ինչ կերպով, ան ալ իշխանին օրհնութեան թուղթ գրած, Եպիսկոպոսը ուզուած էր Ծովք կաթողիկոսարանէն որ խրատէ. քաղաքն ու դղեակ տակն ու վրայ ելան, կաթողիկոսի յիշատակութիւնն արգիլուեցաւ պատարագի մէջ, և քահանայ մը՝ որ կամ անգիտութեամբ հրամանին կամ գիտութեամբ յիշած էր Սրբազանին անունը՝ այնչափ ծեծ կերաւ և այնչափ ամիս բանտը կեցաւ, որ ելնելէն վերջը հազիւ երեք ամիս ապրեցաւ։

— Լա՛ւ, ըսաւ Թորոս, մենք իրեն քաղցրութեամբ արդարութիւն կ'ուզարկենք, և թէ որ իր ընթացքը չփոխէ այն ատեն միայն խօսքով չենք չատանար, և պէտք եղածը կը գործադրենք։

Մարդիկը դուրս ելան, բայց հոն վարը դրան քով ձեացին, և յայտնի կը զրուցէին թէ իրենց իշխանին խրատ, ազդարարութիւն ոչինչ օգուտ չէր ըներ, սուրը միմիայն մէկ հատիկ դարման էր։

— Բայց ան ալ, կ'ըսէին ի՞նչ օգուտ ունի Անարզարայի պարիսպներուն. իշխանը լսելուն Մամեստիոյ առնուիլը, թող հոս մեր վրայ գային տեսնէինք ո՛վ որի անձնատուր կ'ըլլար, կը կանչուըռտէր, Ատուած ինք մեզի ողորմի։

Նոյն միջոցին երիտասարդ մը ելաւ պատգամա-

ւոր, որ մէկէն ձի հեծաւ և Անարզաբայի ճամբան բռնեց սրընթաց. հրաման ունէր նոյն իրիկունը դառնալու։

Ուսաի, տղան կ'երթար անդադար կրակի պէս, ոչ աչ և ոչ ահեակ նայելով, և երեք ժամ հազիւ թէ եղած կ'իջնէր Անարզաբա միջնաբերդին դրան առջեւ, իմացնելով թէ պատգամաւոր էր Ռուբինեանց Թորոսի Լեւոնի որդին, իշխանին վահկայ, Մամեստիոյ, Առիւծու, Ամուսայի, Բարձր բերդի, Սիմակլայի։

Թէպէտ երիտասարդը անհամբեր կը սպասէր, բայց Սմբատ իշխանը կամաւ քամահրելու համար Թորոսը՝ անոր սպասել կուտար։ Բայց Թորոս գուշակութեան ոգին ունէր, ուստի թէպէտ երիտասարդ մը ընտրած էր իրեն պատգամաւոր. բայց լաւ քններ էր զայն, և առանձին խրատեր էր, թէ ինչպէ՞ս պիտի վարուի։

Ուսաի տղան թէպէտ անհամբեր՝ բայց նոյն միջոցին իր իշխանին պատուիրեանը կ'ընէր բերդապահներուն թէ ինչպէս հինգ վեց օրուան մէջ անառիկ բերդերը առիկ ընելու աքանչելի գործութիւնը մը կար իր քով, թէ ինչպէ՞ս անչահասէր և առատաձեռն էր, և թէ ինչչաւ որ խիստ էր պատերազմի մէջ՝ նոյնչափ ալ գթած էր խաղաղութեան մէջ, և նայելով Անարզաբայի միջնաբերդին ամրութիւններուն՝ կը բաղդատէր Ամուսա՝ վահկա բերդերուն հետ և ոչինչ կը գտնէր անոնց քով զայս. և այսպիսի վստահութիւն և զուարթութիւն կար իր խօսակցութեան մէջ՝ որ պահապաններուն աներկիւղները կասկած մը սկսան յղանալ։

Վերջապէս, ժամէն աւելի սպասցնելէն վերջ՝ հրաման ըրաւ իշխանը պատգամաւորը բերելու։

Հովանոցի մը մէջ՝ բազմոցներու վրայ ընկողմանած էր Սմբատ. ծաղկազարդ մարմարէ աւազան մը իր ցնցուղով կը զովացնէր օդը, զինուած ծառաներ առջեւը բարեւ կեցած էին անշշուկ, ինք դաժան կերպարանքով երիտասարդին.

— Ո՞վ ես, ո՞րկից կուգաս։

— Մամեստիոյ իշխան Թորոս՝ որդի Լեւոնի, գիս ձեզի պատգամաւոր կ'ուղարկէ։

— Ի՞նչ կ'ուզէ ինձմէ, ի՞նչ յարաբերութիւն կայ իմ և ապստամբ փախստականի մը մէջ։

— Ձեր այն փախստական և ապստամբ ըսածը, աս օր, տաս տասներկու հազար պատերազմողի հրամանատար է, և այս օր չաբաթ մը չկայ վեց ամրութիւններու տէր է, դեռ երէկ Տարսոնի կուսակալին բանակը ջարդ ու բուրդ հանեց և ցիրուցան ըրաւ, Ատանա քաղաքը հարկի դրաւ, և վաղը իր ձայնին ենթասուն հազար հոգի պատրաստ են դիմելու. կարծեմ թէ չատ հաւատարիմ հպատակներ այս ապստամբին հաւասարիլ երջանկութիւն պիտի համարեն։

Արդէն դաժան իշխանին աչքերը կրակով լեցուեցան և իր դիրքը փոխելով ու չակուելով.

— Անզգա՜մ, որոտաց, որովհետեւ գիտես թէ պատգամաբեր ես, անոր համար կը համարձակիս իմ առջեւս այդպէս խօսելու, բայց միւթգդիր թէ ես անոնցմէ եմ՝ որ ուշ կամ կանուխ գիտեն վրէժ հանել։ Ի՞նչ կուզէ ինձմէ քու տէրդ։

— Իմ տէրս, Թորոս իշխանը, Լեւոնի որդին, Անազարբա քաղաքին օրինաւոր ժառանգը, ըսաւ երիտասարդը, միշտ հանդարտ և անխռով չի կրնար անտարբեր մնալ այս քաղաքիս և իր չրջակայ գիւղերուն բնակչաց աղերսներուն ու պաղատանքներուն, ուստի անոր համար գիս ձեզի կուղարկէ, որ ձեր գործակալներուն խիստ և անլուր վարմունքը՝ որ անչուշտ ձեր անգիտութեամբ կը գործուի՝ չափաւորէք և արդիլէք, բարի դրացիութիւնն՝ որ հայ իշխաններուն կը վայլէ՝ չաւրուի և հայ արիւն պարապ տեղ չվագի։

— Ի՜նչ, քու իշխանդ օրինաւոր ժառա՞նգ է այս բերդաքաղաքիս··· ի՜նչ, քու փախստական աւազակդ ինձ հետ բարի դրացիութի՞ւն կուզէ պահել··· իմ գործակալներուս անգթութիւնը և խստութիւնը կու-

զէ չափաւորել... ո՜հ, յիրաւի աս անտանելի է... կորիր առջեւէս թէ որ չես ուզեր հիմա հոս չան սատակ իյնալ և գնա ըսէ տիրոջդ թէ աւազակ մըն է իր հօրը և հօրեղբօրը պէս, և թէ չատ չտեւէր՝ ուսկից որ գողի պէս եկաւ՝ հոն պիտի դառնայ և կախաղանն իրեն կը սպասէ. Դէ՛ ելիր ու կորիր։

Երիտասարդը այս խօսքերը դարձեալ անխռով մտիկ ընելէն վերջ, առանց պատասխան տալու և առանց երկիւղի նշան մը ցուցնելու իշխանին կատաղի և թունաւոր նայուածքներէն, գլխով բարեւ մը տուաւ, իջաւ դուռը՝ հեծաւ իր ձիուն վրայ և նոյնպէս սրարշաւ անհետացաւ, ու երբ հասաւ Մամեստիա արդէն մութը տարածուած էր քաղաքին վրայ։

Բայց ամէն Հայու տուն ուրախութեան երգերու և նուագարանաց ձայներ կը լսուէին, գինուորները եկեղեցիներուն բակերն ու գաւիթները և հրապարակները կը լեցնէին. լեռնցի հայ ու դաշտեցին իրարու հետ կը պագտուէին, Աստուծոյ այցելութեան հասնիլը կը պատմէին, երբ անդին Ծոյներուն թաղերն ու տուները լռին տխրութիւն կը թագաւորէր, և հազիւ թէ դիպուածական անցորդ մը միայնութիւնը կ'ընդհատէր։

Բայց մենք դառնանք Անարզաբա՝ ուր տեսարանը բոլորովին տարբեր էր, հոն Միջնաբերդին մէջ Սըմբատ իշխանը կատղած կը պոռտէր, մրմռալով և հայհոյելով, բայց ամէն բան վերջ մը ունի, ուստի այս կատաղութիւնն ալ երկար չտեւեց, վասնզի երբ յիսուն տարիքին կը հասնի մարդ և կանցնի կամայ ակամայ խոհեմութիւն մը կը սկսի՝ կատարեալ կամ անկատար. ուստի թէպէտ բնաւորութեամբ դեգ, կամակոր և ժանտ, բայց վերջապէս սկսաւ մտածել ըսածներուն վրայ։

Եւ դժբաղդաբար դիւրագրգիռ ըլլալուն չէր կըրցեր հանդարտիկ մտիկ ընել պատգամաւորին ըսածները, ուստի թէպէտ գիտէր Ամուտայի և Մամեստիոյ

առումը, բայց «Ցարսոնի կուսակալին գործաց ջարդ ու բուդ և ցան ու ցիր» բառերը դեռ իր ականջին կը հնչէին, արդեօք իրա՞ւ էր, թէ զինքը վախցնելու համար չինծու խօսք մը. տե՛ս դժբաղդութիւնն ալ, որ ուրիշներու հարցնել տեղեկանալու համար ալ կ'ամչնար, ուստի, վեր վար պտտելով կ'անցընէր ժամանակը։

Ահա՛ ուրիշ դժբաղդութիւն մըն ալ որ երբ այն յուզուած վիճակին մէջ կը գտնուէր, հազ իւ քանի մը հոգի միայն կային որ կարենային համարձակիլ քովը մօտենալ և հետը խօսակցիլ, և անոնց երկուքն ալ նոյն միջոցին ձիերով ժուռ գալու ելած էին միատեղ այսինքն եպիսկոպոսը և իր կինը՝ որու՝ ամէնքը Սըրբազան անունը կուտային։

Ուստի մեր Սմբատ իշխանը իր բարկութեան և հանդարտութեան սահմանակէտը հասած՝ ուժով ուժով իր պիսակ մօրուքը կը խառնէր. բարեբաղդաբար այս իր տանջանքէն ազատելու համար վրայ հասան Տիկինը և երիտասարդ եպիսկոպոսը։

Դիտելու արժանի էր այս երկու անձանց մուտքը և այս մուտքը՝ խոստովանութիւն մըն էր դիտող աչքի մը, մանաւանդ թէ ամէն աչքերու՝ որ նայիլ գիտեն, և միայն էրիկներու աչքերը տեսնել չեն գիտեր։ Կինը որ արդէն քառասուն և քիչ մըն ալ աւելի տարիք ունէր, համարձակ և դուարթ կերպ՝ ձայնը ուժով քիչ մը կերկեր՝ նայուածքը հաստատուն՝ քալուածքը վսեմ գրեթէ խրոխտ՝ երեսը սնգուրած՝ արտեւանունքները ներկուած՝ ձեռքը խարազան՝ մատեր մատնի, երբ իր էրկան և տիրոջ մէկ նայուածքով համակատը տեսաւ, իբր քաջ նաւապետ ճանչցաւ թէ փոթորիկ մը անցեր է հոնկից, բայց խնդիրը պէտք էր իմանալ, ուստի զօրաւոր ձայնով մը՝ որ պարագան աւելի կը զօրացնէր՝ ըսաւ.

— Այս ինչ է, տխուր ենք, տէր իմ, ի՞նչ. մտածելու նի՛թ մը. կիրք եղելու առի՛թ մը ունեցանք դարձեալ։

— Ոչինչ, պատասխանեց Իշխանը իր յօնքերը խոժոռ իջեցնելով։

Այս «ոչինչ»ը, յօնքերու խոժոռ խոնարհումը, մեր երկու ամոլներուն ահ ու դող պատճառեցին, և փայլակի պէս ակնարկ մը իրարու նետելէն վերջ, ակնարկ մը՝ ուր խղճի խայթը՝ ոճիրը յայտնութեան երկիւղը՝ հետեւանքը՝ ամէնքը կը պարունակէր, Տիկինը դարձեալ խօսքը առաւ անհամբեր ձեւով մը.

Թէ որ մարդ իր կնոջ և բարեկամներուն ալ իր սրտնեղութեան պատճառները ծածկէ, սուտ են ուրեմն ընտանութիւն՝ բարեկամութիւն և վստահութիւն։

— Քիչ մը առաջ հոս ըլլայիք կրնայիք տեսնել ապըստամբին որդիին ինծի ըրած պատգամաւորութիւնը և դուք ալ անձամբ կրնայիք դատել թէ իրաւունք ունի՞մ բարկանալու։

Այս յայտնութիւնը մեր երկու սիրասուն անձանց մեծ չունչ մը առնել տուաւ, և գոհութեան ակնարկ մը այս անգամ յաջորդեց, և ալ խօսելու կարգը Սրբազանին էր որ մինչեւ հիմա երկիւղալի լռութիւն մը կը պահէր, բայց ալ երկիւղը փարատելով, երեսին վստահութիւն եկաւ, թէպէտ չատ դժուարին ըլլար չպարեալ երեսի մը վրայ բարոյական կիրքերը նշմարել։

Եւ իրօք, այս անձը որ ճանչցանք քիչ մը վերը, երբ Մամեստիայի մէջ մեր խեղճուկ տէրտէրը չատ խիստ կը նկարագրէր Թորոսի և իր խորհրդականներուն առջեւ. գրեթէ երեսուն և հինգ տարեկան երիտասարդ մըն էր, միջահասակ՝ համեմատ և վայելուչ կերպարանքով, որու շնորհիւ, և հետեւաբար շնորհիւը մեր Մամիկոնեան Տիկնոջ (և այս երկու շնորհքներուն մէջ յայտնի է թէ երկնային շնորհք ամենեւին միջամտութիւն չընելով) քիչ ժամանակի մէջ եպիսկոպոսութեան աստիճանի արժանի եղաւ։

Բնականաբար այսպիսի երկնային տուրք մը՝ այ-

սինքն դէմք, վայելչութիւն. որ իրեն յառաջդիմութեան այնչափ օգներ էր, մեծ խնամքով կը տածէր և օրուան քանի մը վայրկեաններ անոր զոհել իրաւունք կը համարէր։ Ինչ դործիք որ մարդկութիւնը գտեր էր գեղեցկացնելու, ածելի՝ խլիչ՝ վրձին՝ զանազան հեղուկներ և փոչիներ Բիւզանդիոն իրեն կը մատակարարէր։

Աւելցնենք ասոնց վրայ քնքուշ և չինծու ձայն, նազելի՝ գրեթէ իգական քալուածք մը, մատնիներով զարդարուած ձեռքեր՝ որոնց ճերմակութիւնը պահելու համար՝ Սրբազանը փոքրիկ բազկատարածութիւն մը հնարած էր որ արմուկներէն կը սկսէր. մարդը կատարեալ կունենանք, եթէ չիշենք որ իր հասարակ սերունդէն դժդոհ՝ նախարարական տոհմերու կը դիմէր ազնուական ճիւղագրութիւններ հնարելով։ Ուստի, տղու ձայնով և գլխու կտրտուող չարժմունքով սկսաւ խօսիլ.

- Մեծազօր Իչխան, Ձեր տէրութիւնը այս ամուր բերդաքաղաքին մէջ ոչ միայն ապաստարի որդի մը արհամարհելու, այլ նաեւ զօրաւոր ինքնակալութեան մը զօրութեան դէմ խիզախելու իրաւունք ունի։

Այո՛, Սրբազան, պատասխանեց Իչխանը, բայց թէ որ իրաւ է պատգամաւորին մեծարանութիւնը, այս աղան չարթուան մը մէջ այնչափ առաջ անցեր գացեր է՝ որ իր հայրն ու հօրեղբայրը տարիներու մէջ մտքերնէն չանցուցին երթալ. Տասը տաներկու հազար հոգիի բանակ կազմել... Տարսոնի դուքսին բանակը խորտակել ցիր ու ցան ընել... և մեզի ալ պատերազմական պատգամ ղրկել որ մեր ժողովուրդը քաղցրութեամբ կառավարենք...

— Ի՞նչ, ըսաւ տիկինը վեր ցատկելով վիրաւորուած վագրի մը պէս. այս միայն կը պակսէր, այս երէկուան սրիկան մեզի հրաման ղրկելու եղեր է, չատ բան, իրե՞ն էր մնացեր։

— Բայց հոս խնդիրը, ըսաւ Սրբազանը խորհրդա-

ձելով, երկու կէտ ունի սուտգութեան արժանի. ճշմարիտ է որ կրցեր է տասներկու հազար հոգի ժողվել, ճշմարի՞տ է որ խորտակեր է Տարսոնի դուքսին բանակը։

— Տեսնենք մեր տղաքը բանի մը տեղեկութիւն ունի՞ն, ըսաւ Իչխանը՝ որ կուզէր անհոգ և արհամարհոտ ձեւին տակ իր սրտին մեծ տանջանքը հանդարտեցնել։ Տղա՛ք, վասիլին ձայն տուէ՛ք։

Լռութիւն մը յաջորդեց այս ժեր երեք ժողովրդականներուն մէջ. ուր Տիկինը չատ յուզուած ինքզինքն կը ցուցնէր քան թէ ինչ որ էր և ուր Սրբազանը իր իգական փափուկ չարժմունքներուն մէջ գտնութեան ժպիտներ կ'արձակէր ներքա, վասն զի ներկայ վտանգը անցեր և հեռաւոր ու կասկածելի ապագայի մը վրայ էր խնդիրը։

Երբոր Վասիլ երեւցաւ իր տխուր և կասուի աչքերով (այս անարգ անձը Իչխանին երեւելի լրտեսն էր, իր տանը ընդհանուր գործակալն էր, և առաջին գողը ու մեր երկու հրեչտակային անձերուն կցորդակից միանգամայն), Իչխանը ըսաւ.

Վասիլ, դու ի՞նչ կը լսես ապստամբին համար, իրա՞ւ է որ Մամեստիայէ զատ քանի մը բերդերու ալ տիրեր է։

— Տէր իմ, լսածիս թէ որ հաւատալ պէտք ըլլայ, այս չրջակաները Անարզաբայէ զատ ամէն տեղի աէր եղեր է, բոլոր Տորոսի ժողովուրդը պէնք առած գունդ գունդ կը վազեն իր դրօշակին տակ մանելու համար, կը պատմեն նաեւ թէ Տարսոնի Դուքսը արտորնօք գործը առած Մամեստիոյ վրայ գալու ատեն, ապստամբը գինքը դիմաւորեր մեծ յաղթութիւն մը բրեր է, այս վերջինը սուտգութեան արժանի։

Լաւ իմացայ, վասիլ, ըսաւ Իչխանը, և գործակալը կրցածին չափ պտիկնալով և ետ ետ քաշուելով անհետ եղաւ։

Ի՞նչպէս, Սրբազան, լսեցի՛ք հիմա։

- Զարմանք: Բայց Վասիլ ալ կ'ըսէր թէ ստուգութեան կարօտ է այս վերջի լուրը:

— Պարապ տեղ կ'այլայլիք, ըսաւ Տիկինը քաջասրտութեամբ, անոր հօրն համար ալ կ'ըսէին՝ մեծ մեծ կը ջարդէին՝ երբ ես նոր հարս էի, դեռ տղայ էի, ետքը կայսրը եկաւ, հայրն ալ՝ մայրն ալ՝ տղաքն ալ ամէնն ալ կապեց առաւ Պօլիս տարաւ, երկիրն ալ խաղաղեցաւ:

Տիկնոջ ամէն ըսածը չիտակ էր, բացի իր տարիքէն վասն զի այն ժամանակներն ալ երեսուն տարուն՝ և աւելի կար և արդէն տասներկու տարեկան տղու մը տէր էր:

Իսկ Սմբատ, որ Թէպէտ Մամիկոնեան ալ բլլար, փոքրոգի մէկն էր, յաջողութեան մէջ մեծամիտ. հիմա աւելի կը մտածէր մերձակայ վտանգին վրայ՝ քան թէ իր Տիկնոջ տարիքին սխալը չտեսնելու, կերակուրի նստեցաւ՝ ախորժակ չունէր, անկողին մտաւ՝ քուն չունէր, և երբ վերջապէս չատ դժուարաւ քունը տարաւ անհանգիստ երազներ որոնց մէջ Թորոս մեծ դեր կը խաղար զինքը անհանգիստ ըրին:

ԳԼՈՒԽ ԺԶ

ՄԱՐԳԻՏ

Երբ Մինասերդին՝ վերնագաւառները զանազան կիրքեր կը յուզուէին, վարը՝ պահապան խումբը նըստած կը խորհրդածէին պատգամաւոր երիտասարդին տուած լուրերուն վրայ։

— Տղա՛յ, կըսէր տարեց կորովի քառակուսի մարդ մը՝ որուն աչքերը կը փայլէին իր արեւէն թխացած դէմքին վրայ, ի՞նչ, խելառ ես, ի՞նչ ես, թոզ գայ ըսելը դիւրին բան է . . . «Ապստամբ, ապստամբ» կ'ըսեն կ'երթան, անոր հայրն ալ ապստամբ էր, բայց Տաճիկն ալ, Փռանգն ալ, Հոռոմն ալ անոնց անունէն կը դողային։

«Այս մեր բոլոր իշխաններն անոնց առջեւ բարեւ կը կենային, երբ հրամայէր՝ կը նստէին, նեղը որ մտնէին՝ անոնց ծոցը կ'կսնային, մէկը որ անիրաւութիւն ընէր՝ անոնցմէ կ'ակնածէր։ Հոռոմը՝ որ կայսր ունինք մեծ քաղաքը, կ'սէր, կը պարծէր, տարին տասն անգամ ալ անոնց ճամբան կը չափէր, կը չղոքորթէր, վասն զի գիտէր որ այն կայսրը չատ հեռու էր թէ որ քուն չէր։

«Փռանգը, որ մեծ թագաւորներ ունինք արեւմուտք կ'ըսէր, գիտէր որ եթէ գան, Համբան անօթի չմեռնին, ողջ հասնին այս տեղ, չատ բաներ կրնան ընել· բայց ծովն ու ցամաքը անոնց ոսկորներով լեցուեցան ամէն անգամ որ եկան. անոր համար էր որ երկուքն ալ անոնց հետ լաւ կը վարուէին, մինչեւ որ մէկ անգամ կայսրը եկաւ, այն աղուէսները քովը եկան ժողվուեցան, և ապստամբներուն վրայ բնկան, տունը քանդեցին։

«Ես այս մեր իշխանին հետ միատեղ էի, երբ Լևոնը բռնեցին կայսեր բերին Աստուած վկայ ես ամբոխ եղայ երբ ան Հայ իշխաններուն ու զօրքերուն վրայ աչքը դարձուց, չդիտեմ ինչ կար այն աչքերուն, այն նայուածքին մէջ։ Այն լամբրոնի Սեբաստոսները, այն մեծ Հայ իշխանները մինչեւ ականջ կարմրեցան, երբ այն մարդուն ձեռքերը շղթաներ անցուցին, ես չկըրցայ դիմանալ, ու լացի...։

— Դո՞ն լացիր, ըսաւ անդիէն զուարթ ու սկըրդած երիտասարդ մը։ Տէ՛ տղաք, Աւագ աղբարը լացեր է, կը լսե՞ք. գետնաշա՞րժ եղաւ այն օրը թէ փոթորիկ։

— Հա՛, ըսաւ Աւագ, անանկ փոթորիկ մը եղաւ որ Հայուն անուն՝ ինչ պատիւ ունէր տարաւ, այն օր այս օր, Հոռոմն ու Փռանգը, Տաճիկն ու Թուրքը մեր վրայ քամահրանքով կը նային. մեր Իշխանը Պապերոնի տէրն է, Անարզաբայի կուսակալն է կ'ըսենք, քանի մը մուրիկ հոռոմ որ կան քաղաքին մէջ, անկից աւելի մեծ ձայնով կը խօսին. ամէն օր՝ մենք ենք քաղաքին տէր, կ'ըսեն, և մեր Իշխանը անոնց ձայնը չլսեր, ու մեացեալ ո՛վ որ մեայ կը դողացնէ...։

— Ինքն ալ մինակ Տիկինէն կը դողայ, ըսաւ ձայն մը քրքիջով։

— Ինչպէս Տիկինն ալ Սրբազանէն կը դողայ, ըսաւ ուրիշ մը, և ծիծաղը ընդհանուր եղաւ։

Միայն Աւագ՝ խոժոռ՝ չէր խնդար, և դաժան կերպով մը ըսաւ.

Իրա՛ւ որ ես չեմ կրնար խնդալ այդ ըսածնուդ վրայ, վախնամ որ այդ եպիսկոպոսին պատիժը՝ մենք ամէնքս պիտի քաշենք. կաթողիկոսին հրամանին չը հնազանդեցաւ մեր Իշխանը, այն ալ նզովեց. մեր բանը բուռած է. մարդ սխալական է, այսօր կը սպանէ, վաղը կ'աւազակէ, կը յափշտակէ. անգթութիւն կ'ընէ, Աստուած կը բարկանայ. Տէրտէրը «Ողորմեա» կ'ըսէ, թողութիւն կուտայ. բայց երբ կաթողիկոսի

հրամանը որ Լուսաւորչի փոխանորդն է, եպիսկոպոս կարհամարհէ, Աստուած Տէրտէրին ողորմիին չլսեր, մեղքերն ալ չեն արձակուիր, Աստուած ալ թողութիւն չի տար. մենք՝ փառք Աստուծոյ, մեղաւոր ենք ամէնքս, հոս, վարը, ժողովուրդն արիւն արցունք կուլայ մեր ձեռքէն, թէ որ երբեմն երբեմն մեր մեղքերը չքաւուին Անարզաբայի վրայ երկինքէն կրակ կը թափի, ամէնքս ալ կը լափէ, և մենք ոչինչ կ'ըլլանք։

— Ի՞նչ կ'ըսես, մարդ, ըսաւ ուրիշ մը եթէ կրակ կայ երկինք, թափելու, թող եպիսկոպոսին վրայ թափի, ան է չարիքներուն պատճառը։

— Փա՛ռք տուէք Աստուծոյ որ Մարգրիտ օրիորդը կայ, ըսաւ անդիէն ուրիշ մըն ալ, մէկ հոգի մը թէ որ կայ որ ժաքուր է Աստուծոյ առջեւ, այդ աղջիկն է այս միջնարերդին մէջ. եթէ ոչ՝ Աստուած իրաւ կը կործանէր՝ և ամէնքիս քարին ու հողին տակ կը ծածկէր։

— Թէ որ պատգամաւորին պատմածն իրաւ է Թորոսի համար, քարն ու հողը ան պիտի ծածկէ մեր գլխուն, ձայնեց Թեթեւսոլիկ տղայ։

— Դէ՛, մանուկ, դուն ուսկից գիտես անոր պատմածը, ըսաւ խստութեամբ Աւագ։

— Ես հոս էի, երբ խօսեցաւ ձեր հետ, ետքը երբ իշխանին քովը ելաւ, ես ալ ետեւէն ելայ... Իշխանին ըսաւ որ քու մարդիկդ դող են. ժողովուրդը մի՛ չարչարէք, քու մարդիկդ զայն կը չարչարեն. ետքը իշխանը բարկացաւ տեղէն ցատկեց, փրփրած աչքերը սանկ սանկ չարժեց, ես փախայ, ետքը մարդն ալ, ելաւ, ձին հեծաւ, հա՛ կը վազէր, կը վազէր...։

— Դէ, լռէ, ըսաւ Աւագ, հիմա ծեծը կուտես. տղան այս խօսքը լսածին պէս՝ հեռացաւ զգուշութեամբ միջոց ձգելով իր և Աւագին։

— Կատակը մէկդի, Աւագ եղբայր հարցուց երիտասարդ մը, թէ որ մեր այս Անարզաբան պաշարեն, դուն ի՞նչ կը կարծես, վտանգ կայ առնուելու։

— Պաշարմունքը գիտէ. Անարզաբան կայսրը պա չարեց՝ առաւ Լեւոնէն, թէ որ տակաւ մէկը պաշարէր՝ Լեւոնին ճանկէն ի՞նչ կառնէր։

— Ամուսնայ բերդապահ գինուոր մը տեսայ այսօր վարը՝ քաղաքը. դուք պատրաստ եղէք կ'ըսէ, ձեր բերդը մերինէն չատ տակաւ է։ Ապստամբին համար կը պատմէ թէ մէկ հարուածը չկրկներ. աչքերէն կրակ կը թափի, ինք մինակ ութը տասը հոգի գետին փռեց, անոր ձեռքէն զարնուողը սղջ չելաւ։

— Զըսե՞ս, այդ նզովից արմատ՝ հօրը պաւակն է, ըսաւ Աւազ ճակատը թթուեցնելով։

— Երբ ես լսեցի, վախը գլխս առաւ, թէ որ հոս մէկ մը երեւայ՝ վարի քաղաքացիները դռները մէկէն իրեն կը բանան, մենք միջնաբերդին հետ կը մնանք։

— Ես ալ քաղաքացի որ ըլլամ, դռները կը բանամ, դուք ծեծ ու փայտ՝ հայհոյութիւն միայն գիտէք, թէ որ ապստամբը ձենէ աղէկ է...

— Դէ՛, պոռաց Աւազ, դուս դեռ հոս ես և կը խօսի՛ս, ես այդ լեզուդ չկտրեմ, մարդ չեմ, և դեռ ան ուտք չելած մանուկը աներեւոյթ եղաւ։

Ամէնքը սկսան ծիծաղիլ, և Աւազ որ ծիծաղելու արհեստը չէր գիտեր՝ գլուխը չարժելով ըսաւ.

Հիմակուան խեղճերը ամէնէն խելօք կը խօսին. քաղաքացին մենէ ինչ ազկութիւն տեսած է որ հաւատարիմ մնայ։

Այն միջոցին վասիլի սուր քիթը երեւցաւ գաւիթին ծայրէն, և լռութիւն մէկէն յաջորդեց, վասն զի գիտէին թէ իշխանին լրտեսն է։ Երբ աներեւոյթ եղաւ։

— Դժոխքի պատուհա՛ս, սատանայի գիրկն իյնաս ըսաւ մրմռալով երիտասարդ մը՝ մուր տալով եւռեւէն. ես քեզի լրտեսութիւն կը սորվեցնեմ, վաթսուն գաւազան, ուխ օր բանա, չոր հաց, հէ՞։

— Թէ որ իշխանին Օրխոդը, քու ձայնդ չիմանար չալաչէր, հարիւր յիսունը պիտի ուտէիր, բաղդ ունիս եղեր։

— Ինչ որ կերայ խմեցի, բա՞զդ է ատիկա, բայց հոգ չէ. վասիլին չմնար, օր մը ես պայն կը հոգամ։

— Այդ չանը հետ մի՛ խնար, տղայ, կ՚ըսեմ քեզի, ըսաւ Աւագ, եսքը հանգիստդ կ՚աւրես, տեղէդ՝ հացէդ կ՚ըլլաս, ես փորձով քեզի հետ կը խօսիմ։

— Երբ քսան տարու էի, Լամբրոնի իչխանին քոմը էի, հոն վերակացու մը կար, իրաւ՝ ասոր պէս անպիտան չէր, բայց խիստ մարդ էր, պզտիկ բաներու համար խարազանի հարուած կը բաժնէր, օր մըն ալ ազջիկ մը փախուցեր էի լեռը, հայրն ու մայրը եկան գանգատեցան... ի՞նչ կը զարմանաք, հոն Լամբրոն ասանկ բանի համար կատակ չեն ըներ, Անարզաբա չէ։

Վերակացուն գիս բռնեց, իչխանին պիտի տանէր, շատ աղաչեցի որ թող տայ. բերդին դրան առջև էինք, ազատելու ճար չկար, դանակը մէյ մը որ կողը մչտեցի, այն ելլելն էր, մէյ մըն ալ այն տեղուանքը չտեսանք, բայց լաւ գուռ էր, հոն ճնացողը մարդ կ՚ըլլայ, սրիկայ չըլլար։

— Հոս այդպէս բանի նեղութիւն չկայ։ Ահա իչխանիկը կուգայ։ Եւ ամէնքը ոտք ելան չարուեցան։

Քսանը հինգ տարու երիտասարդ մը ներս կը մտնէր նոյն միջոցին, երեք գինուած ծառաներով, բորակներով և բազէներով որսէ կը դառնար։ Գեղեցիկ և գուռոզ երիտասարդ մըն էր, հազիւ թէ աչք մը ձգեց պահապաններու խումբին վրայ, առանց բարեւելու իջաւ ձիէն և իր սենեակները գնաց։

Ցայտնի է թէ մօրը ամենասիրելի տղան էր այս. ինչ հաճոյք որ կարելի էր հոգալ իր անդրանիկին՝ հօրը կամքը կ՚ընէր և կը ճարէր, և որպէսզի աչքին առջեւէն չկորսնցնէ, գեռ տասն և ութ տարեկան կարգած էր վայելուչ՝ թարմ և միամիտ աղջկան մը հետ, որ այս չփացած՝ աղուն հաճոյքներուն համար ստեղծուած ըլլալուն հաւատալով, անոր բռնաւորութեան և ամէն կոպիտ վարմունքներուն ազախինի պէս կը համբերէր։

Խեղճ կինը որ արդէն երկու գաւակի ալ տէր էր, միմիայն մխիթարութիւն մը որ ունէր իր տալը՝ Օրիորդն էր, որուն սուր միտքը՝ առաքինի ծանրութիւնը՝ ամէնուն ակնածութիւն կը բերէին, մանաւանդ որ հօրը ամենասիրելին էր։

Սեւ աչք՝ սեւ ընգուլի՝ սեւ մազերէ պատկառած բարձր ճակատ մը՝ վայելուչ հասակ մը՝ նայուածք մը որ դիմացինին սրտին գաղտնիքներուն կը թափանցէր, տարիքէն առաջ անսովոր ուշիմութիւն իր բնաւորութիւնն էին. իր հօրը տան ներքին և արտաքին ամէն իշխանութեան անկարգութիւններուն տեղեակ և վերահաս, և դարմաններու անհնարութեան նախատես՝ չատ անգամ ուզեր էր կուսանաց վանք մը քաշուիլ, և միայն հօրը աղաչանքներուն զիջեր էր, և ոչ թէ մօրը հրամաններուն՝ որ չարունակ գինք կարգելու կելլէր, միշտ մերժուելով և աղջիկը տեսակ մը անդգայ կը համարէր։

Իր կեանքը կ'անցընէր աղօթքի՝ բարեգործութիւններու, իր հարսին մխիթարութեան և անոր տղաքներուն խնամքով, թէ որ բարի նախախնամութեան մէկ նչոյլը Անարզաբայի պարիսպներէն կրցեր էր սպրդիլ, անշուշտ այդ աղջիկն էր, և տառապեալներուն միակ յոյսը իր վրայ էր, թէ որ կարենային յայտնել իմացընելու անոր իրենց վիճակը՝ անյապդապդ պաշտպան մը կը գտնէին. բայց չատ անգամ, նաև այն պաշտպանութիւնը վերջը սոսկալի վտանգներ և վրէժխնդրութիւն կրնային պատճառել, որով չատերը իրենց վիշտերը անկից նաև կը ծածկէին։

Այսպիսի էր Մարգրիտ այս պալատին մէջ՝ փըչոտ մայտառներու և տատասկներու մէջ աննման ծաղիկ մը, որ ամէնէն դժպիհները և անզգաները կը յարգէին ու կը պատուէին, բաց ի մէկ անձէ՝ որու անարգ բզէզի սիրտը և վատ զգայութիւնները՝ այդ պալատին մաքուր սրտին բարձրութիւնը չէին կրնար հասկնալ։

Մինչև անգամ յարմար առիթը գտնելով համարձակեր աղտեղի սրտին գարշութիւնները իրրեւ փափուկ զգացումներ օրիորդին առջեւ տարածել, իսկ նա այնպիսի արհամարհոտ ծիծաղով մը պատասխանեց Սրբազանին, և իր պզտիկ ոտուըներով այնպիսի անխնայ սաստկութեամբ կոխկռտեց այդ գարշութեամբ լեցուն փամփուշտը՝ զոր ան սիրտ կ'անուանէր, որ ալ պայթելով՝ զեղանելով՝ համարձակեցաւ օրիորդին թեւը բռնել, իրրեւ թէ բռնութեամբ առ ինքն ձգելու համար, բայց չէր գիտեր ան ի՞նչ անընկճելի բնաւորութիւններ կան. մէկէն սոսկալով ետ քաշուեցաւ, վասն զի օրիորդին աչ ձեռքին մէջ փոքրիկ սայրասուր դաշոյն մը այնպիսի արագութեամբ իր աչքերուն փայլեցաւ, որ նուիրական անձը լոլոր իր սրբութեան վերարկուն հագնելով, ինչպէս օձն իր չապիկը, խոստովանեցաւ թէ փորձելու համար էին ամէն խօսքերն ու չարժուածները, և թէ չատ գոհ էր օրիորդին առաքինութենէն, որ նոյնպէս պարզութեամբ խնդրեց իրմէ իր միամտութիւնը ուրիշ անգամ չը չփորձել, վասն զի այդ տեսակ փորձութիւններու և կատակներու փոխարէն, կրնար հարուած մը տալ և ամէն բան հօրը իմացնել. և ոսկեպատեան փոքրիկ դաշոյնը իր զգեստներուն մէջ դարձեալ ամփոփեց և հեռացաւ։

Նոյնպէս Սրբազանը իր ճամբան գնաց՝ ուխտ և դաշինք դնելով մտքէն ուրիշ անգամ այսպիսի վայրենի և անամոթ սրտերու փորձութեան խաղ ամենեւին չի խաղալ։

Գիտեն մեր ընթերցողները թէ ի՞նչ տաժանելի գիչեր մը անցուց Սմբատ իչխանը. ուստի առտուն կանուխ ելաւ ծպիկներու պարտէզը պտոյտ մը ընելու համար, և զարմացաւ այն ժամանակ հոն գտնելով իր աղչիկը՝ որ վարդի կոկոն մը ձեռքը կը պըտըտէր։

— Այս տուն դու ելեր ես, աղչիկս, ի՛նչ զարմանք։

— Զարմանք թէ որ կայ՝ քեզի համար է, հայրիկ որ միշտ ուշ կ'ելնես, իմ սովորութիւնս միշտ այս աւուն հոս գտնուիլն է։ Ուրեմն արուաքոյ կարգի վիճակի մը մէջ ես։

— Այո՛, արուաքոյ կարգի երազներ ալ անհանգիստ ըրին։ Ձես հարցներ թէ ինչ երազներ էին։

— Գիտեմ. ըսաւ օրիորդը։

— Ի՞նչ, իմ երազներս գիտե՞ս, հարցուց իշխանը աչքերը մեծ մեծ բանալով։

— Գիտեմ թէ Թորոսի հետ էիր բոլոր գիշերը։

— Ինչէ՞ն գիտես։

Անկից գիտեմ որ մենք տասը տարիէ ի վեր, քանի որ ես ինքզինքս կը ճանչնամ, այսպիսի վտանգի մէջ չէինք գտնուեր. և կարելի է որ քանի մը օր վերջը թէ որ չխնայենք իր ձեռքը փախստական և թափառական՝ օտարներու դուռը պիտի զարնենք, աստղընկականութիւն փնտռելու համար։

Այս ինչ յուսահատ և թշուառ գուշակութիւններ են, քու աչքերդ կ'երեւայ թէ ամէն բան սեւ ու տխուր կը տեսնեն։

— Թէ որ ես սեւ ու տխուր կը տեսնեմ, միթէ ի՛մ է յանցանքը։ Հինգ տարի է, հայր իմ, որ ամէնուն և քեզի չատ անգամ ապաչեցի որ քիչ մը գութ ունենաք խեղճերուն վրայ, որոնց բաղդը ձեր ձեռքն է յանձներ Աստուած. և ինծի մտիկ չըրիք։ Այնչափ աղաչեցի որ սա անպիտան՝ անգութ և սրիկայ գինուորներուն տեղ պարկեշտ, համեստ և ուղիղ մարդիկներէ խումբ մը կազմել, և թէ որ աւելի քիչ ալ բլլային կարելի էր վստահութիւն ունենալ, մտիկ չըրիք։

Թէ որ աւելի քիչ ըլլային. ինչպէ՞ս աւելի վստահութեան արժանի կ'ըլլային։ Ձեմ հասկնար։

— Շատ պարզ էր. քաղաքին բոլոր ժողովուրդը մեզի հետ կըլլար երբ հիմա սա աւազակներուն պատճառով՝ նաեւ մեր հարստահարութեանց պատճառով՝

ամէնքը մեզի հետ թշնամի են. և վաղը առաջին վտանգին մեզի դէմ պիտի միաբանին: Եւ որ աւելի մեծն է, այս անպիտան աւազակներուն վստահիլ կարելի չէ, և մեծ անխոհեմութիւն:

Այս խօսքերուն իշխանը տխուր՝ աչքերը գետինը սեւեռած կը մտածէր, և լռութիւնը երկար քշելէն վերջ. ըսաւ.

— Ուրեմն ես գէշ ըրի՝ երբ երէկ բարկութեամբ և նախատանքով մերժեցի Թորոսի պատգամաւորը:

— Անտարակոյս, դժբաղդաբար ես երբ իմացայ՝ շատ ուշ էր, և պատգամաւորը արդէն ձի կը հեծնէր:

Բայց դու իմացա՞ր թէ ի՞նչ ամբարտաւան պատգամ ինձ յուղարկել յանդգնէր էր այդ ապըստամբը:

— Ամէնն ալ իմացաւ տեղն ի տեղ:

— Էյ...:

— Կեցի, սիրելի հայրիկս, արդար ըլլալու համար դուն ինքզինքդ Թորոսի տեղ դիր, Թորոս եղիր վայրկեան մը, բանտէն փախած՝ ութը տաս օրուան մէջ հինգ վեց բերդի տէր եղիր. տասը քսան հազար զօրքերու հրամայէ, եղիր քաջ՝ եղիր խելօք, Տարսոնի կուսակալը խորտակէ...:

Բայց դուն այս առասպելներուն կը հաւատա՞ս, աղջիկ:

— Բայց սոնք առասպել չեն, ստուգութիւն են:

— Դուն ո՞ւսկից գիտես:

— Ես այս քաղաքին մէջ քու լրտեսներէդ ամէնէն և վասիլէն ալ չատ աւելի ադեկ գիտեմ ինչ որ կ'անցնի:

— Ի՞նչ կ'ըսէս:

— Այո՛, ես երբ առաւուներր իմ ծերուկ Մարութրոսը հետս առած, իմ դեղերու տուփս մէկկաղ կ'ըլլնեմ քաղաք, ամէն տուն կը մտնեմ, հայ, յոյն, տաճիկ իրենց հիւանդութիւնները և վէրքերը՝ ինչպէս տուները ինծի կը բանան, ամէն բան կ'իմանամ. գի-

տեմ որ բոլոր քաղաքը այր և կին, ծեր և տղայ, քահանայ և աշխարհական մեզի թշնամի են, գիտեմ այս երը թշնամին գայ ու բանակը պարնէ, առանց նետ մը՝ քար մը նետելու դռները պիտի բացուին. յետոյ որ Միջնարերդը իր բերդապահները պիտի մատնեն: Եւ գիտեմ թէ թշնամին՝ որ մենք ապստամբ կ'անուանենք, մեր կարծածէն և լսածէն չատ աւելի զօրաւոր է:

— Բայց դու ինչ՞ն իմացար այս ամէն բան:

— Ես քանի մը օր է յոյն այրի կնկան մը աղջիկը կը նայիմ որ ծանր ջերմով կը պառկի, և որուն եղբայրը Մամեստիոյ իշխանին ծառայութեան մէջ ըլլալը գիտէի. երէկ՝ կէս օրէն վերջը՝ երիտասարդ մը տեսայ հիւանդին սենեակը պառկած՝ վիրաւոր, որ էշ մը հեծցուցած բերեր էին Ատանայի պատերազմէն իր մօրը տունը. տղուն վէրքը նայեցայ, որ ծանր չէր, այլ անխնամ մնալէն ծանրացեր էր. ետքը իրեն պատմել տուի ամէն բան. իմացայ թէ այդ ապստամբը սովորական մարդ մը չէր և ինքնիրեն ամբողջ բանակ մը կ'արժէր իր քաջութեամբ, խոհեմութեամբ և առաքինութեամբ:

— Թողունք հիմա այդ մարդը իր կատարելութիւններով: Բայց դու ըսիր թէ քահանաներն ալ մեզի թշնամի են հոս այս քաղաքին մէջ: Ես անոնց ամենուն փիլոնն առնել կուտամ: Հիմա սրբազանին հրաման կուզարկեմ:

— Ինչ օգուտ անոնց փիլոնը առնելէն. անով մեզի աւելի բարեկամ կ'ընենք գիրենք: Արդէն այդ սրբազանն ալ միթէ մեր վէրքերէն մէկը չէ՞... Ինչ պարապ տեղ կը խօսիմ այս նիւթերուս վրայ, տեսնենք դիպուածները մեզի ինչ կը պատրաստեն:

Երկար լռութիւն մը յաջորդեց: Իշխանը իր պրոտոյտ սկսաւ չարունակել պարտէզին մէջ վայրկեան մը, և վերջը անհետացաւ գնաց իր սենեակը իր լըրտեսներուն հետ խորհրդակցելու համար:

ԳԼՈՒԽ ԺԷ.

ՍՏԵՓԱՆԷ ԵՒ ՄԼԵՀ

Անարգաբայի իշխանը անձամբ իր համբարանոցները աչքէ կ'անցնէր, տարիէն աւելի ժամանակի պաշար գտնելով կը հանդարտէր. նոյնպէս ամէն տեսակ զէնք քննութեան կ'առնուէին, զօրքերու կրթութեան հանդէսներ կ'ըլլային, բոլոր ճամբաները ասդին անդին կ'ուղարկուէին, և ամէն օր նոր նոր լուրեր կ'առնէր ան չրջականերէն՝ նաեւ հեռուներէն, և ոչ մէկը գոհացուցիչ չէին։

Հինգ օր վերջը Տարսոնի իշխանէն նամակ մը առաւ որ իրեն կ'իմացնէր թէ, թէպէտ անկարող էր առժամայն իրեն հասնելու, բայց թէ որ յոյս ունէր քիչ առենէն մեծ և զօրաւոր օգնութիւն գտնելու կոստանդնուպոլսէն, վասնզի գրած և իմացուցած էր թէ հայերը բոլոր ապստամբին հետ միանալով, ինք պաշտպանողական դիրք մը բռնելու պարտաւորուած էր։

Ամէն օր՝ քանի մը կասկածելի անձեր ոչինչ պատճառներու համար, նաեւ մէկ թշնամական գրգռութեան համար՝ միջնարերդը կը բերուէին, կը տանջուէին, կը բանտարկուէին, բայց ապպռուած էր ամէնուն որ այս տեսակ գործեր գաղտնի և լռելեայն ըլլան ըստ կարելւոյն, որ «մարդ չիմանայ» այսինքն ջէ-ռէճը չիմանայ։ Վասնզի իշխանը որ իր աղբիկը կը սիրէր առաջ՝ քանի կ'երթար կը յարգէր նաեւ զայն, և քիչ քիչ կը սկսէր ակնածիլ անկէ։

Այս ակնածութիւնը բոլոր ընտանիքին իւրաքանչիւրը մէկ մէկ կերպով ունէին իրենց համար։ Տիկինը առանց սիրելու այս զաւակը՝ կը դողար որ յան-

կարծ իր անկարգութիւնները չնչմարէ աղջիկը, ինչպէս ամէն յանցաւոր մարդ, նաեւ ան՝ բարոյականը մեծ նաւակոծութեան մէջ կը գտնուի, կ'ուզէ անվըկանդ երեւալ իր զաւկին. անդրանիկը իր կնոջը թափած արցունքներուն մխիթարութիւն՝ ան կը գտնէր։

Սրբազանը, որովհետեւ ան ալ կերպով մը ընտանիքի մաս կը համարուէր, որ գինք կ'աւէր հիմա սրտին բոլոր ղօրութեամբ, բոլորովին իր ձայնին ա-նուշութիւնը, բառերու և իմաստներու վայելչութիւնը ու ձեւերու քաղաքավարութիւնը պատրաստի ունէր անոր համար։

Թորոսի դէմ եղած պատրաստութիւններուն մէջ կար նաեւ քաղաքին պարիսպներէն հեռանալու արգելքը, որով մեր որսորդ իշխանիկը Բակուրան կը պարտաւորէր ակամայ բանտարկուիլ, ինչպէս տիկինը և սրբազանը՝ որ իրենց ձիարշաւները դադրեցնելու պարտաւորուած էին։

Այս արգելքները բոլորովին անհիմն չէին, վասն զի ասպատակ ձիաւորներու խումբեր երբեմն քաղաքին պատերէն կ'երեւային ու անհետ կ'ըլլային, իսկ քաղաքին մէջ բոլոր դէմքերը թէպէտ տխուր կը տեսնուէին, բայց մեծին ու պզտիկին սիրտը ուրախութեամբ կը տրոփէր, և անհամբեր կը սպասէին թէ՝ ե՞րբ պիտի երեւայ ազատարար դրօշը։

Այս ապաստաններուն յոյսը պարապը չելլաւ, վերջապէս պատգամաւորին եկած օրէն ութ օր վերջը, առաւօտուն մեծ ամպ մը փոչիի՝ քաղաքը պատեց, և երբ փոչին անհետացաւ՝ տեսնուեցաւ Թորոսի բանակը՝ ուր քսան հազարի մօտ մարդ վարժ աչք մը կրնար դասել. և ուր զարմանալի բարեկարգութիւն մը կը տիրէր անծանօթ բոլորովին երկրին բնակիչներուն. վրանները կանոնաւոր կարգի չարուած էին. բանակին չորս կողմը խրամներ կը փորուէին և անոնցմէ պեղած հողը պարիսպի պէս ամուր պատնէշ մը կը կազմէր բանակին չորս կողմ։

Մեքենաներ կը բերուէին կարգաւ կը չարուէին յարմար դիրքերու դէմ, ուր պիտի գործադրուէին, և որ դիտելու արժանի էր գեղեցիկ և բազմաթիւ հեծելազօրքերուն խուռմբ մը կ'երեւար որոնց կէս մասը արարացի ձիերէ կազմուած էր։ Եւ երբ Թորոս տեսնրուեցաւ բարձր և ահիպարանոց ձիու մը վրայ՝ զինուորներուն ուրախութեան աղաղակը բոլոր Անարզաբան կը թնդացնէր։

Իր ալ կողմէն բեհեզներով և ծիրանիներով զարդարուած, իշխանական պակ ի գլուխ, ճերմակ ձիու մը վրայ առնաբար հեծած կուգար Եւփիմէ, և երկու քին քովէն երկու երիտասարդներ ոսկեփայլ սաղաւարտներով և արծաթաթափատ վահաններով ճոխացած նժոյգներու վրայ կը չահատակէին, Ասոնք էին Մլեհ և Յաեփանէ, որ իրենց եղբօր յաջող գալուստը լսելով, Հալէպի Ամիրային ընծաներով և հինգ հարիւրի չափ հեծելազօրքերով կուգային ուրախութեամբ իրենց եղբօրը դարձր վայելելու, որ կիլիկիոյ դռները կը բանար յաղթապէս, այնչափ տարուան օտարին ծառայութենէն վերջ։ Այս երկու երիտասարդներն ալ իրենց եղբօրը կը նմանէին կերպարանքով և քաջութեամբ, և իրօք առիւծի կորիւններ էին. ամէն աչք գիրենք տեսնելուն միայն կրնար վկայել թէ մեծ պատերազմական զօրութիւն մը կը հանէր Թորոսի։

Թէպէտ Թորոսի հեռատես աչքերը մէկէն կ'ուսումնասիրէին գիրենք, օգուտի և վնասի բաժինը նշմարեցին վայրկենին, բայց դարձեալ միշտ անթափանցելի՝ եղբայրական սրտով և սիրով գրկեց՝ ընդունեցաւ գիրենք բոլոր բանակին առջեւ, ներկայացուց իր սիրասուն կնոջ՝ որ անկեղծ սրտով իրը եղբայր ընդունեց գիրենք, ամէն սիրտ ուրախութեամբ լեցուեցան և անոնց գալուստը տօնեցին։ Եւ որովհետև ժամանակ էր ելլելու Մամեստիայէն Անարզաբա, բանակը արդէն ելած էր և հարազատները քիչ մը հանդչելէն վերջ՝ ելան նոյնպէս բանակին ետեւէն։

Երկար տարիներու պարագաները այս ճամբորդութեան մէջ կը պատմուէին, ծնողքներու կորուստ՝ դժբաղդ և ուրախ օրեր՝ արկածներ կը յիշատակուէին։ Նոյն միջոցին Կոստանդին և Բարկէն ղրահաւորներ որ քովէ քով կը ձիավարէին, իրարու աչքը նետեցին, Բարկէնի սպարտական բնութիւնը գոհ եղաւ ակնարկէն, բայց Կոստանդին ըսաւ.

— Կը յիշե՞ս, Բարկէն, Կոստանդնուպօլսոյ մեր տեսութիւնը և քեզի ինչ որ պատմեցի, տղաքներուն համար, ըսաւ. հիմա ես կը վախնամ թէ իշխանին գլխուն ասոնք մէյմէկ փուչէ պակ ըլլան... Սահմանէ անվնաս թերեւս՝ բայց պզտիկը Աստուած հեռու ընէ։ Իրաւ Բարկէն, առջի նայելուդ ասոնք եղբայր են կերպարանքով, բայց նայէ դիտէ Մլեհին աչքերուն մէջ բան մը կայ՝ որ մարդուս սիրտը կը ճմլէ և կը քաոսմնեցնէ։ Պատասխան չե՛ս տար։

— Եղբայր, ինչ ըսեմ, քիչ մը կամաց խօսէ։

— Դուն ալ լաւ մարդ ես, եղբայր, բերանդ չբացուիր՝ բացուի ալ խրատ տալու համար միայն կը բացուի։

— Դու ալ լաւ մարդ ես, քալ մարդ ես, ինծի պէս վախտուներ կը գտնես քանի մը տարիէն, բայց բերանդ չարունակ կը բացուի՝ միշտ գանգատի համար կը բացուի։

— Հա՛ խօ՞սք էր ըսածդ, թէ որ միշտ գանգատի համար կը բացուի իմ բերանը, քանի ամիս է մէկտեղ ենք, ո՞վ օր մը Թորոսի համար բան մը խօսք մը լըսեց բերնէս։

— Ես։

— Դէ՛ ե՞րբ, ըսէ նայիմ։

— Թէ որ կամաց խօսիս, չպօռաս, կիրք չելլես, կը զրուցեմ, ըսաւ Բարկէն ծիծաղելով՝ և ձայնը աւելի ցածցնելով.

— Լա՛ւ, մտիկ ըրէ։ Լամբրոնի առջեւ՝ այն գիշերը մի՞տդ է, երբ իշխանիկը մարդիկը կապեց, դու կ՚ուզէիր մեռցնել...

— Ես ի՛նչ ըսի…

— Է՛հ, թէ որ իմ բաածս ասանկ արգիլես, ես խօսք մը չունիմ։

— Կը լսեմ, ըսէ՛,

— Անկից առաջ երկայն լերան ճամբան բռնել տուաւ իշխանը, դուն ալ գանգատողներուն առաջինն էիր… Է՛հ, համբերէ լմնցուցի։ Ամուսայ բերդին առջեւ հասար չի հասար՝ «այս բերդը կ՛առնուի» ձայնը ձգողը տղոց առջեւ՝ դու էիր, միթքդ կուգայ։ Իշխանը ասոնք գիտէ, բայց ես լաւ գինքը կը ճանչնամ չխօսիր, չմոռնար, և մարդկանց գործը միշտ բարի կուգէ մեկնիլ։

— Քեզի բան մը ըսա՞… Մարդ գտանք հարցրնելու, այդչափ որ խօսեցար չնորհակալ պէտք է ըլլալ։

— Կոստանդին եղբայր, իշխանը չխօսիր, ես քեզի ըսի, բայց ամէն բան կը տեսնէ ու կը լսէ։ Քու քաջութիւնդ կը գովէ, միայն մէկ բանի մը սիրտը նեղացաւ և ինծի յատկապէս ապսպրեց քեզի ըսել թէ՝ Սարգիսին հետ լաւ վարուիս։

— Ես Սարգիսին ի՛նչ ըրի։

— Կամա՛ց, եղբա՛յր, հիմա կը ձգեմ կերթամ, ըսաւ Բաբկէն, ձին մէկկի քշելով։

— Մի՛ նեղանար, Բաբկէն, ինծի անհամբեր կ՛ըսեն, դուն ինձմէ անհամբեր ես։ Ես Սարգսին ի՛նչ եմ ըրեր որ իշխանին սիրտը նեղացեր է։

— Ես գիտե՞մ, դուն մտածէ, անշուշտ կը գտնես։

— Երբ իշխանը անոր տասը բերդ ալ տայ՝ իմ ինչ հոգս։ Միայն այսչափ ըսի, չեմ ուրանար, թէ մէնք բոլոր կիլիկիոյ ալ սիրենք, արժողին չարժողին պարգեւելով քաղաք ու բերդ, իշխանի բնակութեան տեղ չպիտի մնայ։ Ինծի Բարձր բերդը տուաւ, քեզի Ամուսան, Սարգսին՝ Առիւծը, խնդմունկ գիւղացիի տղուն բերդ մը տալ, ինծի առատաձեռնութիւն չերեւար, այլ չռայլութիւն։ Այս ըսեր եմ, յանցանք եմ ըրեր։ Եղ-

բայրները եկան, անոնց ի՞նչ պիտի տայ։ Թէ որ վահկան մէկուն տայ, Մամեստիան ալ միւսին, ինք գետի՞նը պիտի նստի։

— Այս խօսքերը իշխանին՝ իրեն կրնաս զրուցել։

— Ինչո՞ւ պիտի զրուցեմ։

— Երբ դուն այս խօսքերը կը կրկնես, ալ մի զբրուցեր Թէ Սարգսին ի՞նչ ըրի։ երբ ան արժողին չար ժողին կարգը կը դնես, երբ գիւղացիի տղայ ըլլալուն բերդ մը իրեն չատ կը տեսնես, իշխանին առատաձեռնութեան վրայ չէ քու կիրդդ, ուրիշ տեղ փնտռէ դուն անոր պատճառը։

«Աստուած վկայ, ես Սարգսի իշխանին ըրած ծառայութիւնը չեմ կրնար մոռնալ։ ինչ որ արուի իրեն՝ արժանաւոր է։ մեր պարտքն ի՞նչ է, Թորոս մենէ ինչ կուզէ։ սիրով վարուիլ իրարու հետ, ազգին ազատութեան և լաւութեան համար աշխատիլ։ գոհ ըլլանք, եղբայր, մեր ազգին վիճակէն, փառք տանք Աստուծոյ։ պարապ խօսքերով ինչո՞ւ զիրար թունաւորենք։ ես ծերացայ, դուն ալ ծերանալու վրայ ես, քիչ մը հանդարտէ, խելօք եղիր։ տղաքը որ կը հասնին չահելու նայէ։ չտեսա՞ր քանի անգամ իշխանը մեր երկուքը ցուցնելով՝ ալոցը ըսաւ։

«—Անոնք մեր հայրերն են, ասոնք մեր խելքներն են, մենք ասոնց խօսքը մտիկ ընելու ենք։

Հիմա կ'ըլլայ որ մենք կը չարանանք և կը նախանձինք։

Բաբկէնի այս ճառին վրայ Կոստանդին տխրեցաւ, ձայնը քաչեց։ Եւ, ինչպէս որ ըսինք, զօրքերուն աղաղակը, իրենց զօրավարին ընդունելութեան համար, մեր երկու ընկերները իրրեւ քունէ մը արթնցուցին իմացնելով Թէ Անարզաբայի առջեւ հասեր էին։

Սարգիս, սրամիտ և արթուն, ինչպէս որ հասկըցուցեր էր Թորոս իրեն նոյն կերպով ճիշդ բանակը ճանաչեցուցեր էր բերդաքաղաքին պարիսպներուն դէմ երեքի բաժնելով, իւրաքանչիւրին իրեն խրամները և

պատնէշները որոշելով ու յուշնելով, վրանները կանոնաւորուած չարել տալով, վրան չեղածներուն՝ ծառերու ճիւղեր բերել տալու հրաման ընելով, որպէսզի տաղաւարներ չինուին, և ամէնքը կանոնաւոր միակարգ և ոչ խառնիխուռն անկարգ։

Երբ Մլեհ և Ստեփանէ՝ որ տաճիկներուն պինուրական ծառայութեան մէջ անցուցեր էին իրենց օրերը այս կանոնաւորութիւնը տեսան, զարմանքով Սարգսի մօտենալով, սկսան հարցնել թէ ո՞ւսկից ուսեր էր այսպէս բանակ զարնել տալ. իսկ ան Թորոսը յուշնելով ըսաւ.

– Իշխանին հրամանովը և կարգադրութեամբը ամէն բան ընել կուտամ, ըսաւ։

Իսկ Թորոս այն միջոցին հրաւիրելով Եւփիմէն և Դիոնիսը հանգչելու՝ իրեն պատրաստուած վրանին տակ քաղաքին չուրջը պտոյտ մը կ'ընէր, թէ քաղաքը դիտելու և թէ բանակը պնդելու համար, ամէն տեղ ինչ պակասութիւն որ կար Բարկէնի՝ Կոստանդնի և ուրիշ զօրավարներուն կը յուշնէր, համառօտ և ճիշդ խօսքերով։

Երբ իր քննութիւնը լրացուց, եկաւ հանգչելու վրանին տակ։ Խօսեցաւ եղբայրներուն հետ դարձեալ, շատ մը հարցուփոյներ ըրաւ Հալէպի ամիրային՝ Նուրէտտինին վրայ, անոր բնաւորութեան՝ վարմունքին՝ զօրութեան՝ տաճիկներուն պատերազմելու ընդհանուր կերպին վրայ։

Վերջը սեղանը պատրաստել հրամայեց, հրաւիրեց ամէնքը որ նստին կերակուրի, յանձնարարելով Եւփիմէի պատուել իր նորեկ եղբայրները՝ որ դեռ հիւր էին քանի մը ժամուան համար, և որ քիչ մը վերջը տնեցի պիտի ըլլային բոլորովին. պինուորներուն հետ պատառ մը հաց կերաւ, և յետոյ ելաւ դարձեալ պտոյտ մը ընելու. ամէնուն տեղեկութիւն հարցնելով Անարպասայի վրայ, մանաւանդ անոնց որ նոյն քաղաքացին էին. տեսաւ նաեւ մէկ քանի երիտասարդներ, որ Սմբատի

ծառայութեան մէջ գտնուած էին. անոնք առանձին հարց ու փորձ ըրաւ, և ինչ տեղեկութիւն որ կ'առնէր՝ ամէնքը օգտակար համարելով, բան մը չէր արհամարհեր։

Երբ նորէն իր վրանը եկաւ, տեսաւ որ անոնք իրենց կերակուրը կերած էին, սկսաւ Բարկէնի հարցուփորձ ընել վահկայ բերդին նորոգութիւններուն վրայ որուն համար ապսպրեր էր բոլորովին նոյնպէս ընել, ինչպէս իրեն հօրեղբօրը և հօրը ժամանակ, ու երբ իմացաւ թէ նոյնպէս կատարուեր է գոհ եղաւ և ամէնքը արձակելով հանգչեցաւ քունի։

Թէպէտ հազիւ թէ ամիս մը եղած էր, բայց գինուոր և զօրավար ամէնքը գիտէին իրենց Իշխանին արթուն սովորութիւնը, ուստի ամէն ոք գիշերապահ և գիշերայած իր պաշտօնը ճշդիւ կը կատարէր, վասնզի որոշ գիտէր թէ չի կարծած և չսպասած վայրկենին՝ զօրապետը ներկայ էր խիստ և ներողամիտ միանգամայն որ գիտէր թէ երբ գործադրելու է պատիժ և վարձատրութիւն. ուստի ամէնքը թէ կը վախնային և թէ կը սիրէին զինքը։

Երբ առաւօտ եղաւ, ամէնքը տեսան Թորոսը որ ոտքի վրայ էր, և Սարգիսի միջոցով աղեղնաւորներու խումբի մը կը հրամայէր նետաձիգ ընել քաղաքը։ Նետերուն վրայ թուղթեր կապել տուաւ որոնց վրայ գրուած էր.

— Թէ որ կ'ուզէք պաշարման նեղութենէն և ձեր Իշխանին բռնութենէն ժամ առաջ փրկուիլ, միացէք և բացէք դռները, մենք ձեզ աղատելու համար եկեր ենք, գիտցէք որ թշնամի չենք՝ ալ բարեկամ։

Այսպէս հարիւրաւոր նետեր նետուեցան քաղաքին մէջ. Սմբատ իմանալով խստիւ հրաման ըրաւ որ ժողվուին և իրեն բերուին։

Երբ խուրձեր այս նետերէն կը բերէին և Իշխանին առջեւ կը լեցնէին, ինք կատաղութեամբ ակռաները կը կռճտէր ու կը հայհոյէր. «վատ, դաւաճան, մատ-

նիչ,» բառերը բերնէն դուրս կը թափէին չարունակ. և իր բորբոքած՝ փրփրած ժամանակը կը սպառնար՝ կը հրամայէր կրակի տալ քաղաքը, Թորոսէն ալ՝ բնակիչներէն ալ վրէժ առնելու համար։

Այսպիսի ժամանակ ոչ կինը, ոչ տղան, ոչ Սրբազանը և ոչ ոք չէր համարձակեր իրեն մօտենալու. ուստի ամէնքը հեռու կը պտրտէին։ Նոյն միջոցին էր որ Մարգրիտ իր ծերուկ Մարտիրոս ծառային հետ քաղաքին հիւանդներուն այցելութենէն ետ կը դառնար, ձեռքը առած այն նետերէն մէկ հատ մը։

Իր ծանր և լուրջ դէմքը, որ ամէն ժպիրհ նայուածք կը խոնարհեցնէր, հրեշտակի կերպարանք մը ունէր երբ իր հօրը կատաղութեան վայրկեանները կ'արթննային. ուստի երբ Միջնաբերդը մտաւ և իր սենեակները երթալու առեն իր հօրը գոռալուն ձայնը լսեց, ճամբան չեղեց և հօրը հովանոցն ուղղուեցաւ, ու ձեռքի նետը դէպի հօրը գնաց, որ զինքը տեսածին պէս, սկսաւ դառն գանգատներու Թորոսի դէմ՝ քաղաքացիներուն դէմ, բերդապահ զօրականներուն դէմ՝ իր ծառաներուն և նաեւ ընտանիքին դէմ։

Մարգրիտ արձանի մը պէս մտիկ կ'ընէր այս խօսքերը. և երբ հայրը իր բոլոր կատաղութեան ճարտասանութիւնը և չունչը հատցուց ու լռեց, այն ատեն քովը մօտենալով ու կարեկից աչքով սկսաւ նայիլ դարձեալ առանց խօսելու։ Մրատ վերջապէս կանչեց։

— Ըսէ, Մարգրիտ, դու ըսէ, միթէ ես իրաւունք չունի՞մ այս անիծեալ քաղաքը այրելու.

Երկայն լռութիւն մը այս խօսքերուն յաջորդեց, և իշխանը տեսնելով իր զաւակին ձեռքը այն նետերէն՝ որ իր բարկութիւնը գրգռեր էին։

— Դուն ալ այդ նետերը ձեռքդ կը պատցնես.

Քաղաքը կ'երեւայ թէ ողողուած էր ասոնցմով որովհետեւ ես ալ հատ մը գտայ։

— Անիծեա՛լ քաղաք, հիմն ի վեր տապալելու արժանի. անիծեալ բնակիչները։

Այս խօսքերը դեռ բերանն էին, երբ աղմուկ և աղաղակ լսուեցաւ. ձայները վեր Միջնաբերդը կը բարձրանային, և պարիսպներուն միայն մօտենալով կը տեսնուէր որ ժողովուրդը և պահապանները իրարու հետ կը կռուէին, անոնք ուզելով դռները բանալ և ասոնք արգիլել։ Ալ կատարեալ մոլեգնելով Սըմբատ զէնքերը առաւ. և առանց աղչկան ձայնին ուշ դնելու՝ դիմեց օգնելու իր զօրականներուն որ ժողովրդեան բազմութեան դէմ կը մաքառէին։

Իշխանին տեսութիւնը փոխանակ հանդարտեցնելու ալ աւելի զայրացուց ամբոխը. քարեր անձրեւի պէս կը տեղային, և Միջնաբերդին դռնէն մինչև պարիսպները տուն տանիք չկար որ զօրքերուն վրայ ուղեցածը չի պարպէր, Իշխանը տեսնելով վտանգը ետ դառնալ կ'ուզէր, բայց անկարելի էր, չուարեալ մնացեր էր. իրաւ իր զօրքերը անգործ չէին կենար, արիւնը կը վազէր, բայց ի՛նչ օգուտ որ մէկ ինկողին տեղ տասը քսան կը բուսնէր, վերջապէս ձայն մը եղաւ թէ ժողովուրդը կրցաւ դռներէն մէկուն սիրանալ՝ բանալ և թշնամին ներս խուժել։

Ուստի Սմբատ նոյն միջոցին գոնէ Միջնաբերդը կ'ուզէր ինքզինքը նետել՝ բայց կարելի չէր. այս յուսահատ վայրկենին ձայն մը փրթաւ ժողովրդեան և զօրքերուն մէջ։

— Օրիորդը, օրիորդը պոռացին երկու կողմէն և լռութիւն մը տիրեց. քարի և նետի կարկուտը դադրեցաւ. Մարգրիտ երեւցաւ գլուխը բաց, անպատրաստ, վազելով գնաց եւ ինքը հօր ձեռքէն բռնած իրրեւ վահան գինքը ծածկելով զօրքերն ալ ետեւէն՝ բերաւ մտցուց Միջնաբերդը և դռները գոցուեցան։

Ժամանակն էր վանգի միւս դռնէն Թորոսի զօրքերը գունդագունդ ներս կը խուժէին և քաղաքացիներուն հետ եղբայրաբար կը գրկուէին, և Միջնաբերդին վրայէն տեսնողներու յայտնի էր որ եթէ Մարգրիտ քանի մը վայրկեան ալ ուշանար՝ հայրը ողջ կամ մեռած թշնամիներուն ձեռքն ինկած էր։

ԳԼՈՒԽ ԺԸ.

ԱՌԱՔԻՆՈՒԹԵԱՆ ՅԱՂԹԱՆԱԿԸ

Այս առաքինութեան յաղթանակէն վերջը, ուր անձէն ազկան մը երեւոյթը գինաթափ ըրաւ պատերազմող ձեռքերը և իր հայրը կորուստէ ազատեց: Մերամ փոխուեցաւ բոլորովին: Իր խոհանոցին մէջ նստած ոչ կը խօսէր՝ ոչ կ'ուտէր՝ ոչ կը խմէր. տիկինը և սրբազանը մէկ քանի անգամ ջանացին իր յամառ և անտարբեր լռութիւնը ընդմիջել, բայց ձար չեղաւ, ուստի օրիորդին դիմեցին, որ հօրը հետ խօսի, բայց ի՞նչ խօսէր, այն չէին կրնար որոշել:

Իսկ թշնամին քաղաքին ամէն կողմին տիրելէն վերջ, պատրաստութիւններ կը տեսնէր՝ հողապատնէշներ կը չինէր՝ ճամբաներ՝ տուներ՝ հաղորդակցութեան միջոցներ կ'ապահովէր, բերդականներուն ճգողական զէնքերէն պաշտպանուելու համար, ինչ որ պէտք էր կ'ընէր և կը զարմանար թէ անոնք կեանքի նշան ա-ժենեւին չէին տար:

Եւ իրօք, իշխանին այն վիճակը ամէնը լքեց, պատճառը ոչ ոք չէր հասկնար, վարձկան զօրականները սկսած էին քրթմնջել, և վերը արդէն տիկինն, նամանաւանդ սրբազանը, իշխանին խելքին վրայ ցնորք մը նշմարելով լռութենէն, սկսած էին դաւադիր ըլլալ՝ կերպով մը աղան բակուրա տեղը նստեցնել խորհելով, երբ նա որ մինչեւ այն օրը վանդ մը տեսած չունէր, և իր հաճոյքներէն ու զուարճութիւններէն զատ բան մը չէր երեւակայեր՝ այս Միջնաբերդին մէջ բանտարկուած վիճակէն ազատելէ ուրիշ բան չէր մտածեր, ուստի իր այս թեթեւութիւնն ալ աւելի խայծ մըն էր տիկին մօրը, տղուն անունով կառավարել:

Երբ Մարգրիտ այս վիճակը տեսաւ և գուշակեց, երբ կիսակատուր բառեր ամէն բան յայտնեցին և երեւակայեց թէ չարեաց չարագոյն վիճակ մը պիտի ծագի· որոշեց հօրը մօտենալ և իր պարզութեամբ քովը նստելով սկսաւ հարցումներ ընել· Թէ ինչո՞ւ տխուր էր, թէ ինչո՞ւ չէր խօսեր, թէ ինչո՞ւ չէր ուտեր խըմեր... և առանց ձանձրացնելու այնչափ անուշ և այնչափ երկար խօսեցաւ և կրկնեց հարցումները, որ Սըմբատ սկսաւ փոխուիլ, իր գետին սեւեռող նայուածքն ու խլութիւնը անհետացաւ, սկսաւ իր աղջկան խօսքերուն ուշադրութիւն ընդլն յայտնել, և վերջապէս իբրեւ քունէ մը ցնցուելով և արթննալով, պատասխանեց·

— Դու, Մարգրիտ, դու չէ՞իր որ ըսիր թէ քաղաքացիները պիտի ապստամբին։

— Այո՛, հայր իմ, ըսաւ աղջիկը, հօրը ալը իր ձեռքերուն մէջ ամփոփելով փաղաքշանքով։

— Ապստամբեցան և քաղաքը մատնեցին։

— Այո՛, հայր իմ։

— Ուրեմն ճար չկայ, պէտք է սպասել այս վիճակիս, պէտք է սպասել գերութեան, պէտք է սպասել աստանդական չրջելու ապաստանարան մը փնտռելու համար· դուն ըսիր՝ ուրեմն ասոնք պիտի ըլլան· դուն դուշակեցիր՝ ուրեմն վերահաս է և պիտի հանդիպի· լա՛ւ է ուրեմն մեռնիլ։

— Ինչո՞ւ համար դուն այդպէս կը յուսահատիս, հայր իմ, ըսաւ Մարգրիտ՝ տեսնելով թէ իր նախատեսութիւնները ո՛րքան վհատակար եղած էին հօրը· ես մարգարէութեան հոգիով չդրուցեցի բան մը, այլ բոլոր իմ խօսքերս՝ բրած դիտողութիւններուս վրայ եբեւակայական գիւտեր էին· դուն թէ որ ուզես, ես հիմա՛, ես տակաւ աղջիկ մը՝ ամէն բան կարգի կը դրնեմ, միայն հրաման տուր։

— Ի՞նչպէս կարգի կը դնես դուն այս վիճակը՝ որ արդէն իր վախճանը գտած է։

— Հիմա Թորոսին քու կողմանէդ...

— Թորոսին իմ կողմանէս պատգամաւոր կամ նամակ չի՛ կրնար երթալ և պէտք չէ՛ երթայ։

— Բայց, հայր իմ...

— Հայր-մայր չկայ, պարապ տեղ ինձ հետ մի՛ խօսակցիր, գիս մի՛ նեղեր. ամէն մարդ իր բաղդին պէտք է հետեւի. ինչ որ մինչեւ հիմա հօրդ համար ըրիր՝ բաւական է, Աստուած քեզ օրհնէ ու վարձատրէ. որչափ որ գէշ, անպիտան և չարագործ ալ ըլլայ մէկը, իր զաւակին համար՝ մանաւանդ երբ զաւակը այնչափ առաքինի է քեզի պէս, մէկ անգամուան համար երբ աղօթէ՝ Աստուած անոր ձայնը կը լսէ. ուստի նորէն կ'ըսեմ, ես ա՛լ բան մը չունիմ, ամէն բան լմնցեր է ինձ համար, ոչ իշխանութիւն, ոչ կարողութիւն, ամէն բան կորսուած է և անոնց հետքն անգամ չէ մնացած. հոս անզգամութեան չափը լեցուեցաւ, դուն միայն մնացիր անարատ այս գարշութիւններուն մէջ, Աստուած քեզ վարձատրէ, Աստուած քու վերջդ բարին ընէ։

Եւ այս խօսքերը ըսելուն՝ իշխանը ձեռքը զաւկին գլխուն դրած՝ աչքերը արտասուալից երկինք վերցուցած էր։

Տխուր և դառն սրտով մարկ կ'ընէր այս խօսքերը օրիորդը, երբ հայրը ոտքի վրայ ելաւ, հանդարտ էր բոլորովին և սկսաւ վեր վար չրջագայիլ, ու յանկարծ կենալով հրամայեց որ Վասիլը կանչեն, և երբ ան ոտկոտմով ներս մտաւ.

— Գնա, բսաւ, բոլոր բանտարկեալները հոս բեր հիմա։

— Քանի վայրկեան յետոյ քառասունի չափ անձեր իր առջեւ չարուեցան չղթայակապ։

— Ամէնքն ասոնք ամբողջ ներկա՞յ են, հարցուց իշխանը՝ պակաս մէկը չկա՞յ։

— Ո՛չ, Տէր, պատասխանեց Վասիլի ռնգային ձայնը։

— Շո՛ւտ ասոնց չղթաները քակեցէ՛ք։

Եւ երբ հրամանը կատարուեցաւ։

— Գացէք ձեր տուները, ազատ էք ասկից վերջը գլխս և իմ յիշատակս նզովելու՝ անիծելու և հայհոյելու, միայն չնորհակալ եղէք և օրհնեցէք այս աղջիկը ինչ որ մինչեւ հիմա ապրեցաք և պիտի ապրիք՝ գիտցէք որ նէրա չնորհիւն է։ Տէ՛, աչքիս մի՛ երեւաք, գացէ՛ք։

Այնպիսի դառնութեամբ գրուցուեցան այս խօսքերը որ իբրեւ թէ ինքնիրեն կը վախնար, որ կրնար զղջալ և հրամանը ետ առնել։ Ուստի մարդիկն ալ զարմանքով և ահ ու դողով երբ՝ Միջնաբերդին դըռնէն դուրս ելան, մեծ ծանրութիւն մը գնաց իրենց վրայէն։

Բայց այս ամէն եղելութիւններուն առեն Մարգըրիտ նստած կը մտածէր թէ ի՞նչպէս կարելի էր այս քարսիրտ մարդուն սիրտը կակղեցնել, ուստի ելաւ վերջին ճիգ մըն ալ ընելու, վասն զի այս մարդը ի՞նչ աստիճանի անզգամ ալ որ ըլլար, իր հայրն էր, քովը մօտեցաւ։

— Սիրելի հայր իմ, ըսաւ, կը տեսնեմ թէ սոսկալի որոշում մը ունիս, բայց դու չես մտածեր թէ ես քեզմէ զատ մէկը չունիմ աչխարհիս վրայ, դուն միայն իմ յոյսս և իմ պաշտպանս ես. ես առանց քեզի ի՞նչ պիտի ըլլամ։

Այս խօսքերով կու յուսար որ յուսահատ որոշումէ մը զինքը ետ կեցնէ. բայց իշխանը այնչափ միամիտ չէր։

— Դու պարապ տեղ կը վախնաս. աղջիկս, ըսաւ, ես դեռ իմ վերջին որոշումս չեմ ըրած, և զքեզ ալ պաշտպանութեան կարօտ չեմ գտներ, վասն զի երէկ դու գլխս պաշտպանեցիր, արդէն քու փափաքդ յայտնի է ինծի. դու միշտ մենաստան մը քաշուիլ կ'ուզէիր, մենք զքեզ արգիլեցինք մինչեւ այս օրս, ուստի դու հանգիստ եղիր. բոլոր քաղաքը դեռ կը պաշտպանէ և դու ուր որ ուզես կրնաս քաշուիլ։

Այս խօսքերը խստութեամբ ըսուեցան։ Ուստի հակնալով Օրիորդը որ ճար չկար, տխուր իր սենեակը քաշուեցաւ՝ Աստուծոյ յանձնելով ինքզինքը և երեք անմեղները, հարսը և իր պզտիկ տղաքները, որ ուրիշներուն յանցանքը կը տուժէին։

Նոյն միջոցին որ ինք հօրը հետ վերոյիշեալ խօսակցութիւնը կ'ընէր Տիկինը, տղան բակուբա և սրբազանը մէջտեղ կ'իջնէին վարի մեծ գաւիթը՝ ուր պինտորներու խումբը կը կենար։ Քանի մը կանթեղ տրկար և տխուր լոյս մը կը ձգէին. ուստի երբ այս մեր երեք անձերը սանդուխին վարը կեցան. բոլոր խումբը հոն ժողվուեցան իմանալու համար թէ ինչ կը նշանակէր այս անսովոր այցելութիւնը։

Սրբազանը տխուր ձայնով մը սկսաւ վիճակին ծանրութիւնը նկարագրել, վերջը հոն բերաւ խօսքը թէ ինչպէս Իշխանը յուսահատ՝ բոլորովին հակառական հրամաններ կուտար. երկուան դատապարտածները այս օր կ'արձակէր, թէ ինչպէս փոխանակ պատերազմի պատրաստութեան կամ բանագնացութեան՝ մունջ և համր եղած՝ հարցուփորձերուն նաև պատասխան չէր տար, և թէ ի՞նչպէս Օրիորդն անգամ իրմէ գոհացուցիչ պատասխան մը չէր կրցած առնել... Ուստի, աւելցուց Սրբազանը, թէ այսպիսի պարագայի մէջ Տիկինը և ինք Օրիորդը ապաշէր էին բակուբա իշխանազունին՝ որ յանձն առնէ կառավարութիւնը այսպիսի ծանր պարագայի մէջ, որպէս զի քաղաքն անիշխանութեան չմատնուի։

— Մենք իշխանը միայն ձեզի տէր կը ճանչնանք, ո՞ւր է, թող գայ, ըսաւ ձայն մը։

— Մենք ձեզի հաւատարմութիւն չունինք ապազակեց ուրիշ մը։

— Օրիորդը թող գայ, ան խօսի, սկսան գոչել խառն ձայներու բազմութիւն մը։

— Դուք մեզի պէս անպիտան էք. անպիտաննե՛ր, անզգամներ։ Եւ ձայները կը բարձրանային ու գաւիթը

կը թնդար, մեր երեք անձերուն վիճակը վտանգաւոր էր. ետ դառնալ և սանդուխներէն վեր վախչիլ՝ անկարելի էր, պաղատի մը կռնակ դարձնելը յայտնի է թէ յիմարութիւն է։ Երեք անձեր, որ ինքզինքին ծուղակի մէջ ձգեցին, բոլորովին չփոթեցան. և իրօք ամէնէն քաջ մարդիկը նաեւ այդ արիւնալի և դազանային աչքերը տեսնէին, կարելի չէր սոսկում զիրենք չպատեր։ Տիկինը իր բոլոր հնարիմացութիւնը ժողվելով նշան ըրաւ որ կ'ուզէր խօսիլ. բայց հազիւ թէ փոքրիկ լռութիւն մը կը սկսէր, աղաղակները դարձեալ կը բարձրանային և անհնար կ'ըլլար խօսք լսեցընել. այս տագնապին մէջ էին, երբ յանկարծ ճերմակ գիշերազգեստ մը հագած՝ մազերը ուսերէն վար թափած երեւցաւ Մարգրիտ, որ խառնակ աղաղակներէն կարծելով թէ միջնաբերդն ալ առնուեր էր, մէկ ձեռքը ճրագ՝ միւսով եղբօրը փոքրիկ տղան գրկած դէպի սանդուխը կը վազէր, Հարսն ալ՝ միւս տղան գիրկը՝ իրեն կը հետեւէր, երբ գինքը տեսան այս կէտին գազան գինուորները, պատկառանքի լռութիւն մը տիրեց, և տիկինը սիրտ առնելով.

— Ե՛կ, աղջիկս, ե՛կ, մեր գինուորները քեզ կ'ուզեն որ խօսիս և հանդարտին, ըսաւ։

Եւ երեքն ալ մէկէն դէպի անոր կ'ելնէին՝ սանդուխներէն ապահովուելու համար։

— Ապրի՛ օրիորդը, կեցցէ՛ օրիորդը, կը կանչէին գինուորները մէկ բերան։

Այս խառնակութեան և աղաղակներուն մէջ մայրը աղջկանը իմացուց քանի մը խօսքով թէ ինչէ՞ն էր այս գրգռութիւնը և թէ ինք միայն կրնար այս մոլեգին զօրականը հանդարտեցնել։ Ուստի Մարգրիտ առաջ անցնելով սանդուխներէն քանի մը ոտք իջաւ՝ միւս տղան գիրկը, ձեռքով նշան ըրաւ որ լռեն։

Գեղեցկութեան, երիտասարդութեան և առաքինութեան դրոշմ կնկան ճակատի վրայ՝ այնպիսի ազդեցութիւն ունի մարդիկներուն, որ անոնց գաղան-

ները նաեւ անկից ազատ չեն· ուստի չուտ մը լռութիւնը տիրեց և Օրիորդը այսպէս խօսեցաւ·

— «Ձեզմէ չատերը իմ աղայութիւնս գիտեն· կան մէջերնիդ մարդիկ որ ես իրրեւ հայր ճանչցեր եմ, և որոնց պաշտպանութիւնը վայելեր եմ զանազան ուխտագնացութիւններու մէջ· մէկ յարկի տակ բնակած ամէնքնիդ իրրեւ եղբայր ճանչցեր էի մինչեւ այսօր և այնպէս կը յուսայի թէ մեր այս թշուառ վայրկեաններուն, մէկ սիրտ մէկ հոգի, մեր ցաւերը պիտի չաւելցնէք և այս վիճակէն ելնելու համար ինչ կերպով որ կարելի է ճարը միասին պիտի հոգանք·

Այս բարկացայտ աղաղակները՝ որ զիս այս վիճակին մէջ դուրս ձգեցին սենեակէս, այս անմեղ տղաքներուն արցունքները՝ որ զիս չփոթեցին, ինձ այնպէս կարծել տուին թէ թշնամին առեր է մեր այս վերջին ապաստանն ալ ու մեզ գերութենէ զատ ուրիշ բան չէ մնացեր·

«Այժմ կը տեսնեմ թէ մենք մեր տանը մէջ խռովութիւն կը հանենք, գիրար կ'ուզենք հարուածել· մի կարծէք թէ այսպէս մէջերնէս մէկը օգուտ կըրնայ քաղել, պէտք է ամէնքս լաւ ըմբռնենք թէ մեր մէջէն ան որ հիմա վազէ այս դուռը բանալու և ներս հրաւիրէ թշնամին, էն արհամարհը ինքն է անոր աչքին, մատնութեան պէս ինչ կայ աշխարհիս վրայ, ո՛վ մէջերնէս ծուղակի անունը և բաժինը կուզէ ժառանգել· Ո՛չ ոք· Այս ապաղակները, այս կիրքը նաեւ ինչ գէշ հետեւանքներ պիտի բերեն·

«Հանդարտի՛նք, եղբայրներ, ձեր մէջէն կը տեսնեմ ես քանի մը խոհեմ ծերեր, անոնց խորհուրդ հարցուցէք, անոնք իրրեւ հայր յարգեցէք, անոնց խօսքերը մարիկ ըրէք, բանի մը ևթէ կը փափաքիք՝ անոնցմով մեզի իմացուցէք, Իշխանը՝ իմ հայրս, գիտէք որ քիչ մը հիւանդ է, այսպիսի աղաղակներով իր վիճակը կը ծանրանայ և դուք տիրասպան ըլլալու նախատինքն ու ազտը ձեր անուան վրայ կը դրոչմէք· զգուշացէք·»

Այս խօսքերը լուրջ և տխուր դառնութեամբ մը խօսուած, բեմի վրայէ որուած քարոզէ մը աւելի ազդեցութիւն ըրին այս աւազակներուն վրայ, և այս մաքուր շրթունքներէն ելած խօսքերը իրրեւ թէ զանոնք մկրտեցին, հազիւ թէ մէկ քանի խենդուկներ.

— Կեցցէ՛ Օրիորդը, պոռացին։

Ամէն բերնէ «Լուսիւն» բառը զանոնք պապանձեցուց. և մեր իշխանական ընտանիքը խաղաղութեամբ ելան իրենց սենեակները։ Մարգրիտ տղեկը յանձնեց հարսին և ինք առանց ուշադրութիւն ընելու մօրը, եղբօրը, և Սրբազանին գովասանական անհամ խօսքերուն, որ վտանգէ ազատելնուն ինչ ըսածնին չէին գիտեր, լի դառն գուշակութեամբ հօրը հովանոցը ուղղուեցաւ, հազիւ թէ դրանը մօտեցաւ, իր ծեր և մունջ Մարտիրոսը տեսաւ որ անսովոր համարձակութեամբ՝

— Օրի՛որդ, մի մտներ, հոս ի՞նչ բան ունիս։

Այս արգելքը զինք իր հմտութեան մէջ հաստատելով՝ արգելքը վանեց և տախտին մօտեցաւ՝ ուր սովորաբար իր հայրը կը հանգչէր, և տեսաւ հոն տարածուած՝ սուր մը սրտին գամուած՝ արիւնը որ առուակի պէս կը վազէր, հասկցաւ որ ամէն բան լըմընցեր էր։ չոքեցաւ հոն բազմոցին եզերքը, նայեցաւ այն աստեղազարդ երկինքին, իր մտքին աչքերը դեռ անդին՝ աւելի բարձր ողորմութեան Աստուածը տեսան, որուն գթութիւնը անսահման է և անչափ, անոր աղօթեց, իր թշուառ հօրը ձեռքերուն վրայ դըրաւ իր շրթունքները իր մաքուր և որդիական արցունքները որ արիւնը կը լուային, ինք կը հաւատար թէ ոճիրները նաեւ կը լուային երկինքը. և երբ աղօթքը լմնցուց և հովանոցին դռնէն դուրս ելաւ, տեսաւ գինուորներուն ութ տասը հատ ծերերը չարուած որ իրեն կը սպասէին և ամենայն յարգանօք իրեն ըսին.

— Ո՛ աղնիւ օրիորդ, Աստուած քեզ մխիթարու-

Թիւն տայ. ինք Տէրն ողորմի մեր իշխանին հոգւոյն, մեր բոլոր զինուորականները իրենց ցաւակցութիւնը քեզ կը յայտնեն գմեզ պատգամաւոր ուղարկելով և կը խնդրեն որ իրենց աղաչանաց մտիկ ընես և յանձն առնես յաջորդ ըլլալ հօրդ, քուկին իմաստութեամբ և առաքինութեամբ տնօրինես։ Իրենք յայտնի կ'իմացնեն թէ ոչ Տիկինը՝ ոչ Սրբազանը և ոչ քու եղբայրդ Բակուրա իշխանը, իսկ եթէ դու յանձն չես առներ, այն ատեն իրենք գիտեն իրենց ընելիքը և անոր համար ալ առաջուց թողութիւն կուզեն։

— Ասանկ վայրկենի մը մէջ, գոնէ մինչեւ վաղն առաւօտ ինծի ժամանակ պէտք է տաք խորհրդածելու ձեր այս առաջարկութիւնը գիտէ՞ք որչափ ծանր է, ամէն կարգ կանոն տակն ու վրայ կընէ, և աչխարհք ինչ կը զուրցէ երբ ես իմ մէկ հատիկ եղբայրս զբրկեմ ժառանգութենէ՝ հօրս դիակը դեռ հող չմտած։ Ինդրեմ. այսպիսի բռնաւորական գործ մի՛ ընէք, և նայինք թէ ո՛չ վերը, ո՛չ վարը բաժանում չըլլայ մէջերնիս, ձեզ իբրեւ հօր անոնց իբրեւ եղբօր կաղաչեմ իմ այս խօսքերուս վրայ մտածել։

Առանց պատասխանելու ծերերը ելան գնացին, և Օրխորդը հազիւ թէ իր սենեակը մտաւ, զարմացաւ տեսնելով հոն մայրը, եղբայրը և անբաժանելի Սրբազանը, որոնք սոսկումով պատած սկսան աղաչել իրեն որ յանձն առնէ ամէն առաջարկութիւն, ամէն իշխանութիւն, միայն թէ զիրենք և իրենցկեանքը ազատէ այս կատաղի աւազակներու գնդին ձեռքէն, որ իրմէ զատ բանէ մը չէին ակնածեր, և որ վարը արդէն վասիլը յօշոտելով պատառելով սպաննած էին, իբրեւ լրտես և բանսարկու։ Իսկ երբ Օրխորդը իրենց պատմեց թէ ինք ինչպէս պայման դրած էր մինչեւ առաւօտ սպասելու, սկսան երեքը միաբերան լալ, ողբալ և կոծուիլ, մանաւանդ Սրբազանը, թէ չատ գէշ բան եղած էր, և թէ չատ կարելի էր «Այդ անզգամ չարագործները՝ որ ոչ Աստուծմէ կը վախնային և ոչ

մարդոցմէ կ'ամաչէին, դառնային գային և անկարծելի ոճրագործութեանց ձեռք զարնէին։»

Սենեակին դուռը բաց էր երբ այս խօսքերը ըսուեցան, Աւագին գլուխը ներս երկնցաւ. նայն վայրկեանին և իր երկու բոյի պէս աչքերը իր սեւացեալ երեսին վրայ փայլեցան նռռոզնեռուն աչքին. դաժան երեսներով և սպառնալից ձայնո՛ւ այս խօսքերը արտասանեց.

— Օրիո՛րդ, մեր գունդին կամքն այս է որ կամ հիմա յանձն առնէք ամէն իխանութիւն, կամ թէ ոչ որոշ յայտնէք և մենք գիտենք կ'ընենք։

— Թէ որ միաբան այդ որոչս մը ունիք մէջերնիդ, թէ որ միաբան իմ ամէն հրամաններուս պիտի հնազանդիք, ինչպէս հօրս միշտ կը հնազանդէիք, լա՛ւ, կ'ընդունիմ, բայց թէ որ իմ անունս քօղին տակ ամէն անկարգութիւն պիտի տիրէ, ես գիտեմ հօրս ետեւէն երթալու ճամբան։

— Մի՛ վախնար, մենք ամէնքս կեցեր ենք, քուլ խօսքերդ Աստուածամօր խօսքի պէս պիտի ընդունուին, հոգ մի՛ ըներ, օրիորդ։

— Մենք կեցեր ենք հոս ամէնքս, բոլն տասը ձայներ որ դուրսը կեցեր էին և որոնցմէ ոմանց գլուխները կ'երեւար, ոչինչ պակաս ահարկու քան Աւագինը։

— Հրամայէ՛, ուրեմն, իշխանուհի, ըսաւ Աւագ, որ երեւաս մեր զօրականին։

— Վայրկեան մը լռեցէք ժամանակ տուէք, ըսաւ խեղճ աղջիկը արցունքը սրբելով, և վրան սեւ հագուստ մը ձգեց, ու ետքը միայն իր մարտիրոսը առած իջաւ վարի դասիքը՝ ուր բոլոր գինուորները ժողվուած իրեն կը սպասէին։

Հոն, Աւագ՝ օրիորդին կողմանէ եղած պատասխանը հաղորդեց, այն ատեն դասիքը թնդաց, վասն զի «կեցցէ՛ մեր իշխանուհին» բառերը երեք հարիւր բերան որոտացին։

Օրիորդն ալ քանի մը բառերով յորդորեց գիրենք

որ երթան հանգչին և իրեն ալ ժամանակ տան որ կա-
րենայ հանդարտիլ և գիտնայ թէ ի՛նչ պիտի ընէ։

Զինուորները իրենց խչտիները քաչուեցան։ Օրիոր-
դը ծանր ծանր և մտախոհ կ՚երթար իր սենեակը պա-
րագաներուն դառնութիւնը վրայ խորհրդածելով և ա-
ռաջադրելով որ այս վիճակէն ազատած օրը՝ իր փա-
փաքած կուսանաց վանքը քաչուի անդադար։

Միւս կողմէն կը կչռէր վիճակը, կը տեսնէր թէ
անկարելի էր դէմ դնել այսպիսի անկարգ աւազակնե-
րով Թորոսի պէս թշնամիի մը առջեւ, ուստի կը մը-
տածէր թէ՝ ի՞նչ դաչինքներով կարելի էր պատուով
ազատել ընտանիքը, և այս խորհրդածութեամբ յուզ-
ուած, հազիւ թէ առաւօտեան դէմ մրափ մը առաւ
իր անկողնին վրայ նստած և արչալոյսին հետ արթնե-
ցաւ։

Առաւօտուն Սմբատի մարմինը դիապատուեցաւ,
սենեակի մը մէջ դրուեցաւ օրիորդին հրամանով։ Ըն-
տանիքը ժողովի կանչեց և անոնց միտքը հարցուց,
բայց տեսաւ թէ անոնք ահաբեկած՝ այն վիճակէն ա-
զատիլ միայն կը փափաքէին և ամէն բան իրեն կը
թողուին։

Ուստի, առանց ժամանակ կորսնցնելու, ձի մը
պատրաստել՝ քանի մը ծեր զօրագլուխներուն իրեն
հետեւիլ և Միջնաբերդին դուռը բանալ հրամայելով՝
ուզեց որ իմացնեն Թորոսի թէ պատգամաւոր պիտի
դար խաղաղութիւն խօսելու։

Բոլորովին սեւեր հագած, սեւ ձիու մը վրայ հե-
ծած, ախուր և դիմացը նայելով՝ մազրնին ճերմկած՝
արեւէն սեւցած գինուորներէն չրջապատուած կ՚երթար
իշխանուհին, և բոլոր քաղաքը՝ որ արդէն գինքը կը
ճանչնային և կը յարգէին, գիտնալով թէ հօրը սգա-
ւորն էր՝ աւելի ակնածութիւն կը ցուցնէին. կիները
դռները և տանիքները կը լեցուէին տեսնելու համար
գինքը։

— Աստուած զքեզ մխիթարէ, Աստուած զքեզ

օրհնէ, Աստուած քեզի երկայն օրեր տայ, ձայները ետեւէն կը հասնէին։

Ոչ միայն զարմանալի էր Սմբատին մահուան լուրին տարածուիլը բոլոր քաղաքին մէջ, այլ նաեւ ժողովրդեան կիրքերուն ներողամիտ լռութիւնը որ թէպէտ լի էր ատելութեամբ անոր յիշատակին դէմ՝ այլ թշուառ և առաքինի աղջկան մը ականջին ծանր և նախատինքի բառ մը չէր ըսեր։

Երբ քաղաքին դռնէն ելաւ օրիորդը և բանակին մօտեցաւ, տեսաւ խումբ մը հետեւակ մարդիկ որ իրեն կուգային, առաջնորդները իմացուցին թէ իշխանը անձամբ կուգար զինքը դիմաւորելու։ Մէկէն Մարգրիտ իջաւ ձիէն։ Թորոս մօտենալով և ողջունելով, կրկին կրկին հրաւիրեց զարձեալ ձի հեծնել մինչեւ վրանները։ իսկ օրիորդը հրաժարելով հետիոտն կը քալէր լռութեամբ, մինչեւ որ հասան իշխանական վրանը ուր Եւփիմէ եւս պատուով ընդունեց պատգամաբերը։

Մարգրիտ այն ընտրեալ և արտաքոյ կարգի բնաւորութիւններէն էր՝ որոնց լռութիւնը, նայուածքը, չարժմունքը նաեւ՝ կը խօսի և կ'արտայայտէ հոգւոյն կատարելութիւնը, և նոյն բնութեան վիճակուած անձերը իրար շուտ կը հասկնան։ Այնպէս ալ հոս հիմա հանդիպեցաւ։ Թորոս և Եւփիմէ վայրկենին ճանչցան օրիորդին բարձր բնութիւնը՝ ինչպէս նա ալ զանոնք ճանչցաւ և դատեց։

Քանի մը վայրկեան լուռ կեցալէն վերջ, Թորոս հարկ համարեց խօսքը բանալու։

— Աղնիւ իշխանուհի, ձեր այսպիսի պատգամաւորութիւնը պատիւ կը համարիմ, և կը փափաքիմ որ այնպիսի առաջարկութիւններ ընէք՝ որ առանց արեան կաթիլ մը թափելու կարենանք խաղաղութիւնը կընքել, և այս կռիւը՝ որ եղբայրասպան կրնայ համարուիլ՝ վերջացնենք։

— Ո՛վ մեծ իշխան, պատասխանեց Մարգրիտ, ես

պայման չեմ բերած. հոն՝ ներսը՝ ընտանիք մը կայ, որ իրեն սուգին մէջ՝ դաշնագրի պայմաններու մտածելու վիճակի մէջ չէ. ձեր իմաստութիւնը կրնայ երեւակայել՝ ես չեմ երկայնաբաններ. ձեր վեհանձնութիւնը ինչ որ կամի՝ պատրաստ եմ ստորագրել, միայն թէ ձեր սրտէն և աչ մեր վարմունքէն՝ կը խնդրեմ որ թելադրուիք։

— Ես ներսի միջնաբերդին ընտանիքին վիճակէն և սրտիս վեհանձնական թելադրութենէն աւելի առաքինութեան տիպար մը ունիմ առջեւս, ուրեմն նա հիմա թող հրամայէ և երաշխաւորէ որ ասկից վերջը մարդասիրութեան օրէնքներ պիտի կառավարեն Անարզաբան, ես իմ ժառանգական բոլոր իրաւունքներէս կը հրաժարիմ, և բանակիս կը հրամայեմ հիմա այս վայրկեանիս ասկից հեռանալ։

— Այսչափ վեհանձնութեան և այսչափ մարդասէր առաջարկութեան պէտք էր որ ես ուրախութեամբ յանձնառութիւն ցուցնէի, և դժբաղդաբար պիտի չկարենամ, ո՛վ եմ ես՝ որ երաշխաւորութիւնս այնչափ արժէք ունենայ. թշուառ աղջիկ մը պատրաստ է սիրով և սրտանց աչխարհէս հրաժարելու և այս պաշտօնը միայն քանի մը անմեղ անձերու ապագային համար յանձն առած է։

— Բայց ես իմայ՝ թէ բոլոր զօրականներու և ընտանիքին միաբան ընկերութեամբ ձեզի կատարեալ յաջորդական իշխանութիւն տուեր է և դուք ընդուներ էք։

— Այո՛, ընդուներ եմ, որպէս զի ինչչափ որ կարելի է մարդկային արեան հեղեղները կարենամ արգիլել և անկարգութիւնները սանձահարել, մի միայն տունց համար։

— Լա՛ւ, իշխանազուն Օրիորդ, ես իմ պայմաններս ըսի, ձեզ կը մնայ ձերիններն ինձ հաղորդել։

— Իմիններս չափաւոր են և գոհացուցիչ մեր վիճակին և մեր անցեալին համար. Անարզաբայի փոխա-

ըէն մեր հայրենի Պապեռոնի դղեակը չնորհուի, ուր եղբայրս իր ընտանիքով և մայրս բնակին ու ապրին, իրենց ամէն ստացուածքը հոն փոխադրելու իրաւունք ունենալով։

Բ. Մինչեւ այսօր հօրս ծառայող գինուորները իրաքանչիւրը իրենց աստիճանով ընդունուին ձեր բանակին մէջ ծառայելու պայմանով։

— Միայն բան մը մոռցաք. Ձեր անձին համար բան մը չորոշեցինք։

— Շատոնց որոշուած էր վիճակս՝ թէ որ թշուառ հօրս կամքը արգելք չըլլար, ուրեմն, հիմա Աստուած ինչ տնօրինած է՝ թող կատարուի։

Այս խօսակցութեան երկու հոգի միայն ներկայ էին եւ փիմէ և Մաեփանէ։ Ամէնն ալ այս ազնուական աղջկան պարզ համարճակութեան վրայ կը զարմանային վասն զի իւր որոշումները յայտնի կ'երեւար. և այդ չնչին խարհիկ ծաղիկին թառամիլը տխրութեամբ կը լեցնէր զիրենք։

— Ձդենք ամէն պայմանները, ըսաւ Թորոս։ Ա. Անարզաբայ Միչնաբերդը ինծի պիտի յանձնուի։ Բ. Ես ձերայինց՝ հոս մօտիկ՝ Պապեռոնի ամուր բերդը պիտի տամ, որու հիմա բանալիները ինծի բերուեցան։ Գ. Ձերայինք՝ իրաւունք ունիք ամէն ինչք և ստացուածք առնել և ելլել։ Դ. Ով որ ձեր հայրենի գինուորներէն յանձն առնէ իմ ծառայութեանս մտնել իրաքանչիւրը իր աստիճանով ընդունելի ըլլայ։

— Ե... ըսաւ և կեցաւ Թորոս առանց չարունակելու։ Օրիորդը ուշադրութեամբ սպասեց և երբ տեսաւ որ չէր խօսեր՝ ըսաւ.

— Խիստ դաչինք մը կ'երեւայ թէ ձեր վեհանձնութիւնը կարգիլէ։

Դուք դատեցէք։ Ե. Անարզաբա քաղաքին կառավարութիւնը և եկամուտը Մարգրիտ Իչխանուհիին կը վերաբերի յաջորդաբար։

Այս խօսքերը լսելուն, կարմրութիւն մը պատեց Օրիորդին երեսը և պատասխանեց,

— Ո՛վ մեծ Իշխան, ձեր հինգերորդ դաչինքը ձեր սրտին վեհանձնութեան արդիւնքն է, ես իբրեւ կատակ մը կը լսեմ. արդէն նա որ աշխարհք կը ձգէ առանձնութեան և Աստուծոյ համար՝ ոչ ժառանգութեան պէտք ունի և ոչ յաջորդութեան։

«Դարձեալ ձեր մեծութիւնը պէտք է գիտնայ թէ ես շատ ուշացայ հոս և սիրտս հանգիստ չէ, վասն զի հոս ինչ որ կը խոստանամ՝ չգիտեմ թէ ազատ պիտի ըլլա՞մ հոն բերդին մէջ գործադրելու։

— Առջի ըսածնուդ վրայ իբրեւ հին և բազմամեայ բարեկամ մը՝ կը խնդրեմ և կը պահանջեմ որ արտորնօք որոշում մը չընէք, ես թէ որ անհոգանամ՝ ապահով եմ որ հոս ուրիշ մը կայ որուն ձեռքէն չէք կրնար ազատիլ, ըսաւ Թորոս Եւփիմէի նայելով՝ որ գլխով ըսածը կը հաստատէր, իսկ վերջի ըսածնիդ կը խնդրեմ մեկնել վասն զի չեմ հասկնալ։

Այն ատեն Մարգրիտ վրանին դրանը աչք մը ձըգեց. Թորոս գինքը ապահովցուց թէ մէկը չկար իրենց խօսքը մտիկ ընելու համար, ուստի Օրիորդը բերդապահ զօրականին նկարագիրը ըրաւ համառօտիւ և պատմեց թէ ինչպէս իր ներկայութիւնը միայն բոլոր գիշեր կրցեր էր զիրենք հանդարտեցնել։

Թէպէտ այս պատմութիւնը՝ իր գովասանութեան մասին շատ համառօտ էր, բայց իրերը և վիճակը այնչափ յայտնի էին որ ամէնքը զարմանքով լեցուեցան և Թորոս որ բաւական սրամիտ էր մասէն ամբողջը գտնելու համար, ոտքի վրայ ելաւ և ձեռքը տալով Օրիորդին ըսաւ.

— Ինչ պարագայի և ինչ վիճակի մէջ որ գտնուիք հիմա, վայը, ապագային, կը խնդրեմ և պարտաւորութիւն կը ձգեմ ձեզ ինձի դիմել, և ես ձեռքէս եկածը թէ որ չընեմ յանցաւոր եմ առջի Աստուծոյ։ Ահա եղբայրս Ստեփաննէ և կինս Եւփիմէ վկայ ըլլան իմ

երդման։ Արդէն ես հիմա քաղաքապահ զօրքերուն հրաման կուղարկեմ որ ձեր ամէն ակնարկութիւններուն հնազանդին իբրեւ ինծի։

— Թէ որ հրաման ընէք, ըսաւ եղբայրը Ստեփանէ՝ որ մինչեւ այն վայրկեանը բերանը չէր բացեր, այլ խորին ուշադրութեամբ մտիկ կ'ընէր եղբօրը և Օրիորդին խօսակցութիւնը՝ ես ալ կ'ընկերանամ իշխանուհիին և ինչ որ հարկ տեսնէ կը գործադրեմ։

— Շատ լաւ կ'ըլլայ, եղբայր իմ, միայն թէ ինք ինչ որ հրամայէ՝ այն մինակ գործադրէ։

— Այո այդպէս։

Եւ ահա պատգամաւոր խումբը ճամբայ ելաւ, և Թորոս մէկ երկու անգամ յանձնարարելով Ստեփանէի զգոյշ ըլլալ, և ընկերանալով անոնց մինչեւ բանակին մուտքը ետ դարձաւ։

— Ի՞նչ կը մտածես, Եւփիմէ, ըսաւ Թորոս, Սըմբատի պէս գազանի մը այս հրեչտակ զաւակին. թէ բոլոր Անարզաբայի բնակիչները, գործերը չվկայէին թէ իմաստութիւն և առաքինութիւն անձնաւորուած է անոր մէջ՝ չէի հաւատար։

— Շատ լաւ եղաւ որ Ստեփանէ ներկայ էր այս խօսակցութեան, ըսաւ Եւփիմէ, ուրախ ժպիտով մը, թէ որ մեր երկուքին վրայ այնչափ ազդեցութիւն ըրաւ օրիորդին հոգւոյն և դէմքին դեղեցկութիւնը, ինչ կը յուսաս Ստեփանէի վրայ։

— Թէ որ Ստեփանէ ուզէ, և Մարգրիտ յանձն առնէ, ասկից յարմար և օգտակար բան մը չեմ կրնար երեւակայել ու փափաքիլ. Ստեփանէ այն տեսն ապահով մերն է։

— Ի՞նչ ըսել կ'ուզես, չեմ հասկնար։

— Այն կ'ուզեմ ըսել որ իմ այս երկու եղբայրներս որոնց քաջութեան և կորովին համար կասկած ունենալ կարելի չէ, դժբաղդաբար մեզի հետ դերի չէին եկած Պօլիս, այլ աստանդական բարբարոսներուն մէջ, զուրկ ամէն բարոյականէ՝ ամէն կրօնական սկզբունքէ՝

ամէն ուսմունքէ՝ ամէն բարի օրինակէ, իրենց փափուկ տարիները անցուցեր են սուր և նիզակ չարժելով՝ աջ ու ձախ չահատակելով և ամէն անգթութիւններու՝ ոճիրներու մասնակցելով։

Մլեհի համար ես յոյս չունիմ, վստահութիւն չունիմ, ինք կորսուած երիտասարդ մըն է։ Սաֆփանէի համար կը մտածէի, հիմա թէ որ այս դիտողութիւնդ ստուգուի, այսպիսի կին մը ինչ որ իրեն կը պակսի՝ կը լեցնէ և ես այս ծանր գործիս մէջ, որուն դեռ ըսկիզբն ենք, աչ բաղուկս գտած կ'ըլլամ և գժուարութեան մը տեղ օգնութիւն մը կ'ունենամ։

— Դու անհոգ եղիր, այս գործը իմս է, և ես կը խոստանամ ի գլուխ հանել։

— Ինչ դիւրութիւն որ ուզես իմ կողմէս ամէնն ալ քեզի կ'ուտամ. Անարզաբան արդէն ես օրիորդին ժառանգութիւն համարեցի. դու կ'ուզես օժիտ համարէ, կ'ուզես սեփականութիւն. Սաֆփանէ իրմով գերագոյն կին մը և դաստիարակ կ'ունենայ, և իր զաւակներուն ալ սքանչելի մայր մը։

– Ուրեմն անոնց եռեւէն ես ալ քաղաք կ'երթամ։

Եւփիմէ ելաւ Բարկէնին հետ Անարզաբա երթալու երբ Թորոս իր անբաւ զբաղումներուն հետ սկսաւ պարապիլ։

ԳԼՈՒԽ ԺԹ.

ԲԱՐԵԿԱՐԳՈՒԹԵԱՆՑ ԱՐԳԵԼՔՆԵՐԸ

Ցարմար և ճիշդ ժամանակին հասաւ Մարգրիտ Անարզաբայի Միջնաբերդը և իրեն կասկածները արդէն այդ սրիկայ և անզգամ պինուորներուն համար չատ իրաւացի էին, վասն զի ամենք մէջերնէն սկսած էին մտածել թէ կարելի չէ՞ր արդեօք իշխանուհիին ընտանիքը պատանդ ունենալով ձեռնարկին, Մարգարիտին բոլոր ստացուածքը իրենց գրաւել և այսպէս իրենց օգտակար դաշինք մը դնելով յանձնել Միջնաբերդը թշնամիին։

Սակայն իր ներկայութիւնն ամէն այդ խորհուրդները հալածեց և ամէն գրգռութիւն հանդարտեցուց. առանց ժամանակ տալու Միջնաբերդին դրանը տիրեց Ստեփանէ, և Ռուբինեան Աշխի Դրօշը սկսաւ ծածանիլ փոխանակ յունական դրօշին, որ բոլոր քաղաքին և բանակին ուրախութեան աղաղակը խմացուց Թորոսի։

Նոյն միջոցին էր որ Մարգրիտ կ'իմացնէր մօրը և եղբօրը թէ իրենց համար չնորհուած կար Պապեռոն, և անոնք մեծ ուրախութեամբ ընդունեցին այս պայմանը և սկսան իրենց փոխադրութեան պատրաստութեան։ Միայն թէ երբ սրբազանը Միջնաբերդէն դուրս ելաւ, քահանայ և ժողովուրդ միաբան դատախազ կայնեցան, և խնդրեցին որ օրինաւորապէս դատուի և մինչև նոյն ժամանակ եպիսկոպոսարանը արգիլուի, և Թորոս հաւանեցաւ կաթոդիկոսին գրել Ծովքի դեկակը՝ որպէս զի ժողովրդեան արդար պահանջքը կատարուի։

Մենք աւելորդ կը համարենք անարժան և գայթակղեցուցիչ եպիսկոպոսի մը վրայ դառնալ՝ որ ըստ

իր անառակութեան արժանիքին՝ վանքի մը մէջ ապաշխարելու դատապարտուեցաւ. երանի թէ իր ղղջումն ալ սրտանց ըլլար՝ որպէսզի հանդերձեալ կեանց մէջ երկրորդ և մեծ դատապարտութենէ մը ազատ ըլլար։

Իսկ Մարգրիտ որ սրոշած էր՝ ոչ թէ ուրիշներուն բռնադատութիւնովը այլ իր կամքով և փափաքով հեռանալ աշխարհէ, և չգործած մեղքերուն համար ապաշխարել, եւ փիմէի ու Ստեփաննէի աղաչանքներուն ղիջանիլ, և քանի մը ամիս վերջը Անարզաբայի իշխանական պալատին մէջ իր պսակի հանդէսը կը կատարուէր Լռելեայն, ուրախութեամբ բոլոր քաղաքին բնակիչներուն, որ տղայութենէն իր առաքինութեան և իմաստութեան վրայ մեծ համարմունք ունէին և ղինք կը սիրէին։

Աւելորդ է ըսել թէ Թորոսի գուշակութիւնը իր եղբօրը վրայ բաւական կատարուեցաւ. Ստեփանէ իր կնոջ ազդեցութեամբ սիրելի եղաւ ժողովրդեան և եղբօրը՝ ու չատ անգամ օգտակար գործիք անոր դիտաւորութիւններուն գործադրութեան։ Ընդհակառակն Մլեհի խստերախ և վայրենի բնաւորութիւնը վտանգմըն է նորածին իշխանութեան։

Ինչչափ որ Թորոս արդարութեան և քաղցրութեան վրայ հիմնել կը ջանար իր տիրապետութիւնը, նոյնչափ Մլեհ ամբարեհաճութեամբ և անխորհուրդ խրստութեամբ կ՚օտարացնէր սրտերը իրմէ, և եղբօրը բոլոր արթնութիւնը պէտք էր անոր զառանցանքը ուղղելու համար։

Անարզաբայի առումը երկրին ամբողջութիւնը մատամբ կ՚ապահովէր. Թորոս հայրենի իշխանութեան կատարեալ տէր ըլլալով, սկսաւ ներքին բարեկարգութեան. զինուորական կրթութիւնը ընդհանուր ըրաւ, այնպէս որ Տորոսաբնակ ամէն Հայ զինուոր էր տղայութենէ մինչեւ ի ծերութիւն, դատաւորական իշխանութեան և իրաւունքներուն վրայ խստիւ կը հսկէր, ոչ միայն որ բնականէն անիրաւութեան թշնամի էր,

այլ նաեւ անոր համար որ լաւ համոզուած էր թէ առանց արդարութեան ո՛ւեւիցէ իշխանութիւն մեծ ու փոքր կը կործանի։

Ելեւմտական մատակարարութիւնը լաւ և խնայուն վիճակին մէջ դնելով, չափազանց ծախքերէ և չափազանց տուրքերէ կզգուշանար և կը զգուշացնէր։ Կրօնասէր էր առանց կրօնամոլութեան, գիտէր յարգել կրօնքն ու Եկեղեցին, չշփոթելով անոնց հետ եկեղեցականին անկարգութիւնը ու տգիտութիւնը։

Ա.յնպիսի խառնաշփոթ և անիշխանութեան ժամանակի մէջ, ուր անկարելի էր ապահովութիւն, ամէն չորջակայ իշխանութիւններուն քով լրտեսներ կը հաստատէր, գիտնալու համար թէ ուսկից իրեն վտանգ կրնար հասնիլ կամ օգուտ, վասն զի ոչ խոստումները ոչ դաշնագրութիւն, ոչ երդումներ նշանակութիւն չունէին ամենեւին։ Քրիստոնեայ և Մահմետական իրենց օրինաց գրքերը խարդուեթեան գործիք ըրած էին, դիւրութեամբ խարդավանելու համար այլակրօն ու կրօնակիցը։ Ընտանիքին և բարեկամներուն մէջ դաւաճանութիւն՝ օրէնք դարձած էր, անգթութիւն և մատնութիւն բնութիւն էր եղած։

Ցոյն և Փռանգ, Հայ և Ասորի, Պարսիկ և Արաբ, Թուրք և Թաթար, կառավարի պատերազմներ կը մղէին երկու գօրաւոր թագաւոր մը՝ վաղը մուրացկան մը, գերի մը կրնար դառնալ։ Երկու տկար կին մը՝ վաղը բերդերու, դիւղերու և քաղաքներու տիրուհի մը ըլլար, և այսպէս անհաստատ և անկայուն վիճակի մը դառապարտուած էր ամէն ոք, հոս գերի ժողովուրդ մը՝ անդին ազատ էր և տէր։ Ճիշդ այս ժամանակին համար էր գուշակութիւնը՝ «Բարիցեն ազգ ազգի վերայ և թագաւորութիւն ի թագաւորութեան վերայ։»

Եւրոպա իր հրոսը Փոքր Ասիոյ և Պաղեստինու վերայ կը պարպէր, և Թաթարներու խուժանը կը յորդէր Կասպիականին եւեւէն, հին ազգութիւններու

արմատներ կը ցնցուէին, նոր ազգութիւններ կ'ընձիւղէին, քաղաքներ և ամրութիւններ կը տապալէին, նորեր անոնց տեղ կը բուսնէին։ Այս վիճակը կը տեսնէր Թորոս և կը մտածէր իր չինուածքեան հաստատ հիմ մը ձգել։

Ինք կը տեսնէր կիլիկիա ուր ամէն ազգերու խառնուրդ մը կը բնակէր, Ցոյն՝ Արաբ՝ Թուրք՝ Հայ՝ Ասորի ցիրուցան իրենց որջերը չինած էին, Բիւզանդական կայսրութիւնը ինքզինքը տէր կ'անուանէր երկրին, թէպէտ չատ տարիներէ իվեր իր իշխանութեան ոչ մէյն հիմերը խախտուած էին՝ այլ երեւոյթն անդամ կ'անհետանար։

Արաբները առջի հարուածը տուած էին նոյն իշխանութեան, և անոնց ակարանալէն վերջը չարունակ պատերազմի դաշտ մը եղած էր երկիրը այս զանազան ժողովուրդներուն մէջ։ Իր ջանքն եղաւ՝ իր ազգը որ ցրուած էր փոքր Ասիա, Ասորեստան՝ Միջագետք և մինչեւ Եգիպտոս, գաղտնի հրաւիրակներով ժողվել ի կիլիկիա և զօրացնել, մանաւանդ որ կը տեսնէր վտանգը, որ ամէն կողմէն իրեն կը սպառնար, իր դիտող՝ հեռատես և խոհուն սրամտութիւնը չատ հեռու էր այն անհոգութենէն՝ որ եղած յաջողութիւններուն վրայ կը քնանայ և զուարճութեան ու թուլութեան կը մատնէ ինքզինքը։

Ուստի քանի մը տարուան մէջ ոչ միայն իր հայրենական երկրին մէջ էր Թորոս՝ այլ երջանիկ՝ գոհ և զուարթ ժողովուրդի մը հայրն էր, ան որ երբեմն միանակ իբրեւ հովիւ Սեւ լերան խորաբիւրները այծերու հետ չափեր էր հետիոտն, հիմա չատ անգամ փոքրիկ բայց ընտիր գունդ մը առնելով բոլոր Տորոսի լերդերուն, ապառներուն, գիւղերուն անխոնջ այցելութիւն կ'ընէր, ամէն տեղ յանկարծական ղէնքի հանդէսներ կ'ընէր, դատաւորներու և իրաւաբաններու վրայ տեղեկութիւն կ'առնէր, անիրաւները կը պատ-

ժէր, քաջերն ու առաքինիները կը վարձատրէր, աւերակները կը չինէր՝ կը բնակեցնէր։

Ամէն տեղ ժողովուրդներուն ապաստանները կը պատրաստէր, և միանգամայն խստիւ կը պատուիրէր թշնամին չգրգռել, չարթնցնել այնպիսի ժամանակ և այնպիսի դրացնութիւններով ուր բարեկամ գտնել անհնարին էր, իսկ թշնամին միշտ ինքնայորդոր պատրաստուած։

Երբ իր անհամբեր եղբայրները և զօրավարները կը ցուցնէին իրեն, ամէն յարձակումներու անպատրաստպարան որս, Կիլիկիոյ լայնարձակ դաշտերը լի հարստութեամբ, երբ Մլեհ իրմէ կը խնդրէր Տարսոնի և մինչեւ ծով տիրելու համար՝ միայն ութը հազար զինուոր, Թորոս անուշ ժպիտով մը կը պատասխանէր։

— Ես քու քաջութեանդ վրայ վստահ եմ Մլեհ, և կը հաւատամ որ դու աւելի պակաս զօրքով կրնաս յաղթել ոչ թէ միայն Տարսոնի՝ այլ մինչեւ Սելեւկիոյ ալ տիրելու, և թէ որ չեմ ուզեր միմիայն պատճառը այն է որ, հոս այս փոքրիկ զօրութեամբ յուսահատեալ վատթարացած՝ մեծատարած կայսրութեան դէմ պատերազմիլ եթէ անկարելի ալ չէ շատ դժուարին է։

«Ասոր փորձը մեր հայրը ունեցաւ երբեմն և մենք ալ իրեն հետ չղթաներու՝ գերութեան և օտարին ծառայութեան մատնուեցանք տարիներով։ Հիմա որ Աստուած մեզի ողորմեցաւ՝ մեր պարտքը մեր ժողովուրդը զօրացնել և ազէկ կառավարելն է։

«Օգնենք իրարու, սիրենք մէկզմէկ, ըլլանք մէկ սիրտ մէկ հոգի, զօրացնենք, չատցնենք մեր ժողովուրդը, բնակինք լեռները, ուր մեր ցուրտ երկրի բնիկ Հայը կորովի և քաջ կ'ըլլայ, օրը հեռու չէ որ դաչտը մերինն է, գիտնանք համբերել և մեր փառասիրութիւնը չափաւորել։

Այս խօսքերուն պատասխան չէին տար Մլեհ և իր նմանները, այլ առանձին գանգատներ և լուտանքներ

կը թափէին անոր դէմ՝ որ իբր թէ կորովի բազուկնեբը կը չլատէր և եռանդուն սրտերը կը սառեցնէր իր խոհեմութեան քարոզներովը։

Շատ անգամ կը տեսնուէր Մլեհ Վահկայ բերդին մօտ փոքրիկ հովանոցի մը մէջ իր մտերիմներէն շբջապատուած. խնդոյքներու և գինարբուքներու տուած ինքզինքը՝ որ եղբօրը դէմ կ'որոտար, մանաւանդ այն միջոցներուն երբ Թորոս օրերով իր քննութիւններուն կը պատէր։

— Տեսէք այս իշխաններուն իշխանը որ սուրհանդակի պէս լեռնէ լեռ կը վազվռտէ. ի՞նչ ընելու համար. հոս տասը քսան տուն գիւղացիներու հետ խօսելու՝ համոզելու համար ճղճիմութեամբ. անդին դատաւորի մը վճիռը անիրաւ դտնելու համար. քիչ մը հեռուն եկեղեցի մը չինել տալու համար, և աոնք ընողը այն մարդն է՝ որուն խիստ կերպարանքը, կամց ձայնը և ծանր ծանր խօսակցութիւնը և ձեւը, իշխաններուն՝ ազատներուն՝ ազնուականներուն և ինծի՝ իր հարազատ եղբօրն անգամ՝ սանձ մըն է ոչ թէ վիճելու, այլ խօսելու նաեւ։ Ստեփանէին համար ի՞նչ ըսեմ, տղուն գլխուն այնպէս կախարդ կին մը հանեց, որ ոտքով ձեռքով կաչկանդուեցաւ և եղբօր կապիկը դարձաւ. ի՛նչ որ ղրուցես, ինչ որ առաջարկես, «Մեր եղբօրը պէտք է հարցնել, անոր հաւանութիւնը պէտք է առնել» կ'ըսէ, և կնկանը երեսը կը նայի, երես մը՝ ուր օր մը ժպիտ չէ ծագած. լուրջ կերպարանք մը՝ որ իբրեւ թէ միշտ Աստուծոյ սեղանին առջեւն է։ Ես՝ եղբայրը, ես՝ իր այնչափ տարուան ընկերը, խնդոյքի մը գինքը չկրցայ հրաւիրել, կինը հրաման չտար, ինչ որ առաջարկես, մէկ մը աչքը կնկանը կը դարձնէ, բան մը հարցնես՝ կնկանը կը նայի, առանց կնկանը հրամանին ոչ կ'ուտէ, ոչ կը խմէ և ոչ Անարզաբայի պարիսպներէն դուրս կ'ելլէ...։

«Բայց մի կարծէք թէ կախարդը միայն Անարզաբայի մէջ է, կախարդին մեծը այս դիւացը մեր Վահ-

կայ բերդը կը բնակի. այս հայ-հոռոմ կինը տեսա՞ք, որ միշտ կը ծիծաղի, միշտ անուշ կը խօսի, միշտ խօսքդ կատակի կը դարձնէ, միշտ հագուած սգուած ծիրանիներով. բեհեզներով կը պտըտի, ճշմարիտ կախարդը ան է։

«Աստուած վկայ, քանի անգամ ես կռիւ փնտռելու համար գացի, ծանր՝ խիստ խօսեցայ, ան կարծես թէ ոչ իրեն համար, ոչ էրկանը համար էր խօսքերս՝ ժպտեցաւ, ծիծաղեցաւ, մրմնջեց, երգեց, վերջապէս յուսահատեցայ՝ առի քալեցի։

«Եղբայրներ, ես այս կեանքը չեմ սորված, նստէ՛ նստէ՛, նստէ, սպասէ՛՝ որ Աստուած պատերազմ մը ղրկէ որ կռուիս։ Եթէ կարող ես գնա գիւղ մը, եկու բարեկամիդ հետ՝ հաճոյքիդ եկաւ՝ գառնուկ մը մոռթել հրամայէ, երկրորդ օրը կ՛իմանաս թէ լուրը և հաչիւդ ալ մէկտեղ եղբօրդ հասեր է։

«Ինչպէս կախարդ չըսեմ այս մարդիկներուն՝ որ անուշ անուշ առջի օրէն քեզի հետ կը խօսին, քոյր-եղբայր կ՛ըլլան քեզի, հայրենի ժառանգութեան խօսք չեն ըներ, հայրենի բերդդ ահա կեցած է. նահապետական կեանքը գեղեցիկ է, եղբայրներ մեկտեղ բնակին վայելուչ է՝ սուրբին մէկն է ըսեր։

«Այս կախարդները՝ սատանային ալ, հրեշտակին ալ կարդալ կը սորվեցնեն. պէտք եղածը առ ինչչափ ուզես իշխանական գանձէն, մի՛ քաշուիր. նոյն գանձը կը վճարէ հեծելազօրքիդ թոշակն ու ռոճիկը, բայց գինուորական աւեան մը կայ որ քու մարդիկդ կը դատէ՝ կը դատապարտէ՝ կը պատժէ առանց քեզի հարցընելու, չատ անգամ ոչինչ պատճառներու համար, ալ անկէ վերջը միտքդ դիր որ քու մարդիկդ քուկդ են։

«Ալնարզարան Ստեփանէին որ տուին, այն յիմարն ալ կարծէ թէ իրենն է, օտարին՝ թշնամին աղջկանը տուին... ըսէք թէ՝ առ քու բաժինդ, ուզէ. գիւղացիին տղուն ինչպէս բերդ մը տուին՝ քեզ ալ բան մը

կուտան... Ծովասպատակին հաւասար եղիր, դու Ռուբէնի չառաւիղը։

«Դուն որ իշխան մըն ես, դուն Ռուբէնի թոռը, պէտք եղաւ՝ հարկ եղաւ գիւղացի մը յանդիմանել, պատժել, ծեծել. երկրորդ օրը՝ իշխան եղբօրդ քթիը կախ, ընքուինները քթին ծայրը իյած կը տեսնես. շաբաթ մը ժանիք կայ, ի՞նչ բանի համար, իմանալու է, ո՞ւսկից, ժանտերես մըն ալ կայ, ծառայ մը որ մեր տղայութեան առեն, հիմա բերդակալ իշխան դարձած, անոր բերանը փնտռէ, քարէ մարդու բերան, եթէ չնորհ ընէ խօսիլ անգամ մը, այն առեն կ'իմանաս թէ մեծ յանցանքը ո՛ւր է եղեր։

«Ես Հալէպի ամիրային քով չատ մեծ մարդ էի, երբ ձիս կը հեծնէի կ'ելնէի, ամէնքը կը դողային. հոս արտի մը մէջ կոխես՝ անպիտան քոսոտ գիւղացի մը՝

«— Հոս արտ է իշխանս, անդիէն անցիր, կ'ըսէ։

«Քու պարագդ այնչափ ցածէն ելած հրամանին չի հնազանդիլն է, խուլ ըլլալ չլսելն է, ակռայ կը կըրճատեցնէ եաեւէդ։ Ահա այս է վիճակը, Աստուած համբերութիւն տա՛յ... ամէն օր համբերութեան քարոզ մարկ կ'ընենք... բայց եթէ անոր Թորոս կ'ըսեն՝ ինձ ալ Մլեհ կ'սեն։ Օրը եթէ անգամ մը հանի՛...

Այս ձեւով՝ այս կիրպով խօսքեր միշտ անպակաս էին. Եւփիմէ անոնք կը լսէր, երբեմն Թորոսի կ'իմացընէր որ իրմէ առաջ իմացած արդէն՝ կը ժպտէր, ան հոգ ըլլալ կը յորդորէր, թէպէտ ինք ամենայն արթնութեամբ կը հսկէր և այս տեսակ սպառնալիքներէն անհոգ ձեւանալով՝ ժողովրդեան հարստահարութեան մասին միայն խիստ կերպարանք մը կ'առնէր։

Իրաւի գոհ էր Սահիանէէն, մանաւանդ երբ Մարգրիտ անոր գլխուն վերեւն էր՝ կատարեալ իշխան էր ան. Անարգարայի բնակիչները՝ որ Սիրասին ժամանակ այնչափ հարստահարուած էին՝ կիլիկիոյ ամենաերջանիկ ժողովուրդը կը համարուէին հիմա, գանգատ մը ամենեւին չէր լսուէր, ոչ իշխանին, ոչ դատաւորնե-

րուն, ոչ հարկահաւաքներուն և ոչ եկեղեցականներուն դէմ, վասնզի ժողովուրդը բողոքելու անձ մը ունէր պատրաստ. ամէն ոք և ամէնէն ողջմիտին մտանհիչ Միջնաբերդը կը ցուցնէր և տիկինը հո՛ն է, կ՚ըսէր և այս սպառնալիքը ժողովուրդը անխիղճ ամէնուն կը գործածէր, բաւական էր թէ իրաւունք ունենալուն վրայ վստահ ըլլար։

Եւ զաւեշտական մասը հոն էր՝. երբ միամիտ ու տգէտ մարդ մը՝ սխալ համոզմամբ առանց իրաւունք ունենալու դիմէր տիկնոջ, և ան երբ դուն իրաւունք չունիս, ըսելով ճամբէր, Մարգրիտի անսխալականութեան վրայ ընդհանուր այնպիսի համոզում կար՝ որ նոյն անձը պարզաբար կը խոստովանէր իր սխալմունքը, վասնզի տիկինն՝ «իրաւունք չունիս» ըսեր էր։

Մարգրիտի սիրտը միշտ կը տրոփէր՝ երբ տագրը իրմէն այցելութեան գար, վասնզի Թորոս սովորաբար ամբաստանութիւն մը ունէր՝ գրեթէ միշտ, այն Հալէպէն Սահփանէի հետ եկած հեծելազօրին անկարգութիւններուն համար։ Որ թէպէտ չատ փոխուած էին տիկնոջ հսկողութենէն և Սահփանէի խստութենէն, բայց գրեթէ կատարեալ աւազակութեան և անառակութեան սովրած մարդիկ նեղ կը գտնէին կիլիկիան, և Հալէպի յիշատակը նգիպտոսի սոխն ու սխտորն էր իրենց փափաքներուն։

Թորոսի ընթերցուածները նաեւ իր գաղափարները չատ փոխած էին պինուորութեան վրայ, և արեւելքի մէջ ընդհանուր եղած սովորութիւնը՝ որ արեւմուտքի մէջ նաև այն ժամանակը ընդունուած էր բանակի զօրութիւնը հեծելազունդէ համարելու, ինք սկսած էր փոխել. հետեւակ զօրքը կրթութեամբ ու զէնքով, կը կատարելագործէր, որով իշխաններուն զօրութիւնը կը սակարանար և իրենց գոռոզութիւնը կ՚ոչնչանար, բայց պատերազմ մը պէտք էր որ Թորոսի այս կարծիքը ապացուցանէր։

Իսկ Թորոս համբերել գիտնալով, ամէնուն հետ

աղէկ վարուելով՝ միչտ աչքն արեւմուտք դարձուցած կը սպասէր, ամիսները կը համրէր և ուրախութեամբ կը տեսնէր որ կայսրը ձայն ձուն չունէր, և գոհ էր անոր չատ զբաղած ըլլալուն Եւրոպայի կողմերը՝ ընդդէմ Հունգարներուն և Պուլկարներուն։

ԳԼՈՒԽ Ի.

ԱՆԴՐՈՆԻԿՈՍ ԿԵՍԱՐ

Ֆանի մը տարիներ անցան. Տորոսի Հայը՝ Թորոսի լաւ խնամատարութեամբ և իմաստուն կառավարութեամբ երջանիկ վիճակի մէջ մտեր էր. քաղաք, գիւղ և խրճիթ ուրախութեան երգերու և նուագարաններու արձագանքներով լեռները կը զուարթացնէին։

Ռուբինեանց տունը գրեթէ միևնոյն ժամանակին մեծ հրճուանք մը կը տօնէր. երկու ծնունդ միասին. Եւփիմէ աղջիկ մը, Մարգրիտ մանչ մը կը ծնէր՝ որ Ռուբէն անուանուեցաւ և ետքը իր նախնիքներուն աթոռը նաև ժառանգեց։ Վահկա և Անարզաբա իրենց նորեկ հիւրերը կը տօնէին։ Ամուսա բերդը հազիւ թէ լուրը հասաւ՝ Բաբկէնի երեսը խնդաց, որ ինչպէս գիտենք ցանցառ պատահար մըն էր, վասն զի իշխանիկը ազջիկ մը ուներ և ինք ալ սանուհի մը։

Ուրիշ ծեր մըն ալ՝ որ հազիւ թէ վահկայ բերդին մէջ լոյս աչքով կը տեսնուէր, վասն զի օրն ի բուն Տորոսի ժայռերուն և բոյսերուն հետ զբաղած էր՝ հիմա օրրանի մը չուրջը զուարթագէմ կը պտըտէր փոքրիկ էակին վերաբերեալ նաժիշտներուն խորհուրդներ տալով Մլեհ Միայն կը մրմռար՝ կը գանգատէր Աստուծմէ՝ բազդէն և կնոջմէն որ իրեն զաւակ չէին տար, և թէ բոլոր բնութիւնը դաւադիր էր իր երջանկութեան։

Նոյն մրիջոցին յաջող լուրեր նաեւ ամէն կողմէն կը հասնէին Թորոսի. Մասուտ Սուլթանն Իկոնիոյ և Միջագետքի, Նուրէտտին Ամիրան Հալէպի, Լատին-

ներու Բրէ՝սը Անտիոքի, Տաճարական կրօնաւոր Ա-պետները Փռանգներուն, և Հայոց մեծ կաթողիկոսը իր հայրենի ժառանգութեան մտնելուն ուրախութեան դեսպաններ կ՝ուղարկէին, և խաղաղութեան դաշինքներ կ՝առաջարկէին։

Հայ գաղթականներ խումբ խումբ կուգային կը դիմէին, Տորոս, ոչ միայն Փոքր Ասիայէն և Միջագետէն այլ մինչեւ Եգիպտոսէն հազարաւորներ կը հասնէին։ Զանոնք տեղաւորել, վիճակին բարւոքել, գինուորական կրթութիւններն կատարելագործել՝ Տորոսի անխոնջ նախատեսութեան զբաղումներն էին, վասն զի իր կ. Պոլսոյ գործակալները կ՝իմացնէին թէ կայսրը իր աստուածաբանական սիրելի խնդիրներէն և արեւմտեան պատերազմներէն քիչ մը ոգի առնելով ուշադրութիւնը կիլիկիոյ վրայ կը դարձնէր. մանաւանդ որ ոչ միայն Յոյները այլ նաեւ եղան Լատինները ոմանք որ նախանձոտ աչքերով կը դիտէին հայկական իշխանութեան վերածնութիւնը, գաղտնի գրգռութեամբ կը հրաւիրէին յունական իշխանութիւնը սանձահարել այս փոքրիկ տէրութիւնը՝ որու ապագան իրենց կասկածի նիւթ մը կ՝ըլլար։

Օրինակի համար կային քանի մը ամրոցներ որոնք Լեւոնի գերութեան ժամանակ Պերպերուժէն կայսրը առած էր Փռանգներէն, հիմա երբ Թորոս անոնց տիրացաւ, Լատին իշխանները կը պահանջէին զանոնք յանուն Տաճարականներուն, վասն զի անոնք հաւատքներնուն համար եկած են պատերազմելու, կ՝ըսէին, թէպէտ իրենք ամէնքն ալ հաւատքներնուն համար պատերազմելու եկած ալ ըլլալով, և Հայերէն երբեմն օգնութիւն գտած և երբեմն անոնց օգնութիւն մատուցած ժամանակին ամէն հարստահարութիւններէն Քրիստոնէից՝ մանաւանդ Հայերուն վրայ ծանրաբեռնել չէին զգուշացած։

Ժամանակակից հեղինակ մը խստիւ կը նկարագրէ

քսանըհինգ երեսուն տարի առաջ անցած դիպուածները։

«Հոն, կը ցուցնէ նա, Փռանգ իշխաններ կը յարձակէին նախանձելով Հայ իշխաններուն վրայ, որոնք փոքր զօրութեամբ Պարսից ձեռքէն առած էին չատ տեղուանք իրենց քաջութեամբ և բնակարան կերտած էին, աւելի քան Թուրքը կը նեղէին զանոնք ու տարիներով պաշարելով իրենց բոլոր գաւառները ձեռքերնէն կ'առնէին, որոնցմէ ոմանք Ապլխարիպ Պիւրի իշխանին պէս կը թողէին ամէն կողմէն և խեղճուկ կ'երթային Անարզաբայ Հայոց Թորոս իշխանին (հօրեղբայր մեր Թորոսին)· ինչպէս Տղայ վասիլն Տէր Գեւոնդ որ կ'երթար փախստական ի կոստանդնուպոլիս ամէն ազատանիներովը, իշնպէս Բագարատ, այր քաջ, Տէր Աւետընդունի՝ որ հազիւ կը ճողոպրէր, ինչպէս կոստանդին, Տէր Կարկոյ որ Սամուսատա բերդին մէջ կապանքի տակ կը մեռնէր, նաեւ չատեր կային գեղեցիկ իշխաններ որ բանտի չարչարանքի և կապանքներու մէջ կը մեռնէին, և չատեր ալ կային որոնց աչքերը խաւարեցուցած էին, ձեռքերնին, քիթերնին և այլ անդամները կարած և կախաղանով ըսպանած էին անմեղ տղաքներու հետ նաև խստութեամբ և չարչարանքով կը վարուէին։

«Այսպիսի անհամար անգթամտութիւններով գանձեր ժողվելու համար, երկիրը բոլոր աւերակ կը դարձնէին· միշտ զբաղած էին, ոչ աշխատութեամբ՝ այլ նստած չարութիւն և նենգութիւն կը խորհէին, և ամէն չարիքներու ճանապարհները կը սիրէին, բարիքներու և երախտիքներու մոռացողներ ըլլալով։ Անոնց չատ անիրաւութիւնները կ'ուզէի գրել, բայց չհամարձակեցայ, վասն զի անոնց իշխանութեան ներքև էինք։» Այսպէս կը խօսի Մատթէոս Ուռհայեցի։

Թորոս ասանք ամէնքը կը ճանչնար, բայց իր գըրութիւնն էր յամառ և անգառնալի՝ խստութիւն չը բանեցնել, գիտնալ ժամանակին տեղի տալ և յարմա-

բիլ և իրեն դէմ թշնամի չչարուցանել. վասնզի կը տեսնէր թէ ուշ կանուխ՝ օրը հեռու չէր, որ Կոստանդնուպոլսոյ վրայ ժողվուած սպառնալից ամպերը փոթորկալից իրեն պիտի դիմէին։

Եւ իր տեսութիւնը ստուգուեցաւ, իմացաւ թէ այն Անդրոնիկոս կեսարը՝ որ հայոց ընդհանուր և Ռուբինեանց դէմ մասնաւոր ատելութեամբ լեցուն սիրտ մը ունէր, զօրավար կարգուած Մանուէլէն կը դիմէր բանակով դէպի Կիլիկիա։ Գիտէր նաեւ թէ մեծ բանակի մը օգնականները միշտ անպակաս կը գտնուէին այնպիսի ժամանակի մէջ՝ ուր բարեկամութիւնը հզօրներուն և յաղթողներուն համար էր։

Ուստի իր բոլոր պատրաստութիւնները տեսաւ, իր բերդերը, ամրոցներն ու լեռները զօրացուց, իր ընտանիքը ապահովեց, և զօրքերուն ընտիր խումբերը միայն հետն առած և իր երկու եղբայրները՝ գնաց Մամեսիա սպասել Թշնամիին, և հոնկից յագուրդ տալու համար Մլեհ եղբօր անհամբերութեան, որ միշտ անգործութենէն կը գանգատէր, կ'ուղարկէր զայն զօրավար հեծեալներուն՝ յուսնաց սահմանները ասպատակութիւն ընելու։ Տեսնելու էր այն ատեն Մլեհը, որ քանի մը տարի գրեթէ անգործ մնացած՝ իրենց գործունէութիւն ձեռք կ'առնէր, իրենց կողոպուտ և աւար կը հանէր երկրէն, միայն մէկ յանձնարարութիւն եղբօրը յիշելով՝ խնայել մարդկային կեանքին, անօգուտ անգթութեամբ պատերազմի դառն գործը աւելի չը դառնացնելով։

Այսպէս կը հասնէր Մլեհ մինչեւ Տարսոնի պարիսպներուն տակ՝ ազատութիւն գտած բազէի պէս, ուր իր առջեւէն՝ մերկ փախստականներ իր խստութեան համբաւը բերած էին և իր սպառնալիքը՝

— Եթէ չնորհակալ ըլլան հռոմէները իր եղբօր հրամաններուն, ապա թէ ոչ՝ ոչ ոք գերութենէ ազատ պիտի մնայ իր ձեռքէն։

Եւ թէպէտ Տարսոնի մէջ վեց հօթը հազար հոգի

յառաջապահ խումբ մը ալ պատրաստ Անդրոնիկոսի բանակին սպասող, բայց մէկը չէր համարձակեր դէմ ելնել այս երկու հազար և քիչ մը աւելի հեծեալներուն գունդին, ոչ զրգռութիւն, ոչ նախատինք, ոչ չըջակայ գիւղերուն աւերումները և ծուխ յանդգնութիւն չտուին այս մոլեկան զօրավարին դէմ դնելու։

Ուստի Մլեհ Տարսոնցիներէն յուսահատելով՝ յարձակեցաւ Լամբրոնի վրայ, վասն զի գիտէր թէ անոր իշխանը յոյներուն համամիտ և նիզակակից էր, ինչ որ ամրութիւններէն դուրս գտաւ՝ ապականեց, անբաւ պաշար, արջառ, ոչխար և գրաստ բերաւ Մամեստիա, Թորոսի հրամանէն աւելին կատարելով. որուն փափաքը Անդրոնիկոսը սովով նաեւ նեղել էր։

Անդրոնիկոսի բնական կատաղութիւնը չափ չունեցաւ երբ իմացաւ Մլեհի ըրածները, հազար պատիկ վրէժ հանել կը խոստանար հայերէն, կ'երդնուր և առանց դադրելու բանակը կը քշէր առաջ, երկայն կ'երեւար իրեն ճամբան Տարսոնէ մինչեւ Մամեստիա՝ ուր լսեր էր թէ Թորոս կը բանակէր։

Արդէն իր տաններկու հազար զօրքերուն վրայ նոյնչափ մըն ալ աւելցեր էին նիզակակիցները, որոնց մէջ քանի մը հատ երեւելի Հայկազն իշխաններ ալ կային, ոմանք հաւատարիմները յունական կայսրութեան, ոմանք Թորոսէն և ոմանք իրենց բռնութիւններուն համար ժողովրդեան ապստամբութեամբ զըրկըուած իրենց կալուածներէն։

Իսկ Հայերուն Իշխանը իր զօրքերով Մամեստիա նստած՝ կը սպասէր Թշնամիին. իր հանդարտ և զըուարթ դէմքը մեծ վստահութիւն մըն էր իր զօրքերուն, և իրրեւ աւետիս ընդունուեցաւ Թշնամիին հասնելուն լուրը։

Բայց զօրապետներուն և գնդապետներուն զարմանքը դէպի այլայլութեան դարձաւ. և Մլեհինը կատաղութեան. երբ նոյն ժամուն ամէնքը խորհուրդի հրաւիրելով, հրամայեց Բաբկէնի առնել իրեն լաւ

թարգման մը և երթալ Ցունաց բանակը Անդրոնիկոս կեսարին՝ խաղաղութիւն խնդրելու համար։ ըսելով։

— Մենք ալ կայսեր ծառաներն ենք, միայն կը խնդրենք որ ան հաճի մեզի հետ բարեսրտութեամբ վարուիլ։ ինչպէս մենք մեր հայրենի ժառանգական երկրին սահմաններէն դուրս չելանք և թէպէտ դիւրին էր նաեւ Տարսոնի տիրանալ՝ բայց չուզեցինք, որպէս զի կայսեր իրաւացի բարկութիւնը չշարժենք։ ուստի ինչ արդար խաղաղութեան պայմաններ որ ուներ՝ առաջարկէ, և անօգուտ արիւն և աւերումներ չը բերենք այս երկրին վրայ։»

Իսկ Բարկէն այս խօսքերը լսելուն՝ թէպէտ սառեցաւ վայրկեան մը, բայց որովհետեւ լաւ կը ճանչնար Թորոսը և գիտէր անոր քաջութեան չափը ու միանգամայն խոհեմութիւնը, դանդաղ քայլ մը առաւ երթալու՝ թէպէտ ակամայ իր երեսին վրայ նկարուած էր և կը մտածէր թէ արդեօք սխալը հասկըցաւ, երբ տեսաւ թէ իշխանը խօսք մը չուելցներ ելաւ հրամայուածը կատարելու։

Բայց ապուշ սառնութիւնը՝ որ ընդհանուր էր՝ անհետացաւ, և ընդհակառակն բորբոք մը սկսեր էր յաջորդել ամէնուն սրտին մէջ։ արդէն Մլեհի երեսները կարմրեցան և աչքերը արիւն լեցուեցան, և Թորոս անոր տրտիւը զրեթէ քովէն կը լսէր։ միայն ինք կեցած էր և սկսաւ անխռով խօսիլ։

— Ո՛վ իմ քաջ նիզակակիցներս, կը զարմանաք իմ այս դեսպանութեանս վրայ, և կարելի է որ ձեր մէջէն մանք, և թերեւս ամէնքդ ալ բարկութեամբ և դառնութեամբ կը լեցուիք լսելով այս իմ խոնարհական լեզուս, և ես թէ որ իմ սրտիս ձայնը լսէի ոչ երբէք այդ խօսքերը թշնամիի մը՝ և այսպիսի անրզգամ թշնամիի մը պիտի ընէի, բայց ով որ ժողովուրդի առաջնորդ և իշխան է, պէտք է մարդիկներուն, Աստուծոյ և իր խղճմտանքին առջեւ լաւ քննէ ամէն բան և արդարութիւն գործէ։

«Մենք մարդկային արեան ամէն մէկ կաթիլին համար պատասխան պիտի տանք Աստուծոյ անոր համար մեր փառասիրութիւնն ու մեր ամբարտաւանութիւնը պէտք չէ որ մեզի առաջնորդ առնենք, այլ մեր ազգին օգուտ։ Ես ձեզի յայտնի կը խոստովանիմ թէ Հայ ազգին օգուտը կը պահանջէ որ Ցոյներուս հետ եղբայրաբար երթանք, անոնց նիզակակից ըլլանք այն թշնամիներուն որ զմեզ կը շրջապատեն և օր աւուր կը գօրանան։

«Ցունաց կայսրութիւնը թէ որ ճանչնար իր օգուտը՝ փոխանակ զմեզ նեղելու զմեզ կը զօրացնէր և պատնէշ մը կը կանգնէր մեզի այն ամէն այլակրօնութեան դէմ որ մեծ ծովու պէս կը դիզուին՝ կը բարձրանան և զինքն ալ պիտի ողողեն։

«Ես իբր քրիստոնեայ և իբր հեռատես իշխան պարտաւոր էի այս դեսպանութիւնն ընելու, և խաղաղութեան սկիզբ մը ընելով զօրաւոր դաշնակցութիւն մը հաստատելու չանալ Քրիստոնեայ երեք ազգերու մէջ, որ միաբան կրնային թուով մը կազմել այլակրօնութեան դէմ մինչդեռ հիմա ընդհակառակն՝ բաժնուած ատելութեամբ պիտի կործանին և անհետ պիտի ըլլան։

«Պէտք էր Քրիստոնեաներու՝ նոյնիսկ Մահմետականներու օրինակին հետեւիլ[1]), որ իրենց մէջ ծագած պատերազմներու մէջ իրենց կրօնապետները ամէն ջանք կ'ընեն խաղաղութիւն հաստատելու և արիւնը դադրեցնելու։ Երբ ամօթ և նախատինք եղող Քրիստոնէութեան համար մերինները չնչին և մտքի տկար խնդիրներու համար արիւններու գետերու պատճառ կ'ըլլան...։

«Բայց դուք ինչո՞ւ զայթակղեցաք, ինչու զայրացաք, դուք թշնամին չէ՞ք ճանչնար, դուք Անդրոնիկոսը չէ՞ք տեսեր, ես տեսեր եմ. ես պատերազմեր

---

1 «Մի՛ անայր առներ զտուն Մասրմանց»։ Դպիր Եղեց, 520։

եմ իրեն գէմ, և մեր մէջ ամէնէն աղէկ ղինքը ճանչցող մէկը թէ որ կայ և սուր սուրի եկած է իր հետ, ան է որ հիմա իբրեւ դեսպան խաղաղութեան. գնաց իրեն հետ խօսելու։

«Անդրոնիկոս ոչ միայն խաղաղութիւն պիտի չընդունի, այլ մեր խոնարհական դեսպանութիւնը մեր տկարութեան նշան պիտի համարէ, և մենք անպարտ կը մնանք Աստուծոյ առջեւ այն արիւնէն որ պիտի թափի։ Բայց թէ որ անհաւատալին հաւատալի ըլլայ և Յոյները չնորհեն մեզի խաղաղութիւնն որ մենք կը խնդրենք, արդար և իրաւացի ապարէզ մը կայ մեր առջեւ արեւելք ու հարաւ ընդարձակելու և զօրանալու համար և մեր խեղճ, անտէրունչ աղգը ժողովելու և գերութենէ ազատելու համար։

«Ահա պատճառները որ գիս այս պատգամաւորութեան յորդորեցին, ո՛վ որ կամի բացատրութիւն մը ուզել պատրաստ եմ տալու»։

Քանի որ խօսեցաւ Թորոս՝ կիրքերը խաղաղեցան և նոյն ինքն Մլեհ հանդարտեցաւ, մանաւանդ երբ Թորոս Անդրոնիկոսի խաղաղութեան ընդունելութիւնը անկարելիներուն կարգը դրաւ՝ զուարթութիւն մը եկաւ երեսին վրայ և ըսաւ։

— Բացատրութեան պէտք չունինք, երբ կը տեսնենք թէ այս դեսպանութիւնը նախատինք մը չկրնար բերել մեր պատուոյն և մեր քաջութեան։

Ժողովը ցրուեցաւ դարձեալ գումարուելու համար Բարկէնի վերադարձին. երբ քաղաքին դռները բացուեցան, ու ծեր ղինուորը մտաւ ու եկաւ կայնեցաւ ատեանին մէջ, լուռ ամէնքը չլացած իրեն կը նայէին և կը սպասէին։

— Իշխանդ մեծ, ըսաւ Բարկէն, Հոռոմները մեզի հետ խաղաղութիւն ընել չեն ուզեր։

— Ի՞նչ կ՚ըսեն, այն պատմէ մեզի, Բարկէն իշխան, ըսաւ Թորոս։

— Որովհետեւ կուզէք որ ձեզի պատմեմ և այն

Անդրոնիկոսին ըսածները կրկնեմ, լա՛ւ լսեցէք։ Նախ մեզ տարին վրան մը գոցեցին. իբր թէ անպիտան գերիներ ըլլայինք, ինչ նախատական խօսքեր որ ա՛մէն առեն սովորութիւննին է զրուցել Հայուն անձին ու հաւատքին, ականջնուս կը մրմռային վրանին չուրջը. ետքը մեզ առին Անդրոնիկոսի առջեւ հանեցին, որ մեծ վրանի մը մէջ բարձր, ուռած նստած, մեր խաչջհ պատգամը մտիկ ըրաւ, և անարգանքով ու քամահրանքով այս խօսքերը գրուցեց.

«— Գնա՛ զրուցէ ապստամբին՝ ապստամբին աղուն թէ՝ չզթաները որով իր հայրը կապեցինք, միատեղ բերած ենք որ գինքն ալ կապենք տանինք։

«Եւ ձեռքով նշան ըրաւ որ դուրս հանեն մեզի։ Մենք ալ բոլոր յուսնական հայհոյանքներն ու քրքիջները ետեւնէս՝ հեծանք մեր ձիերն ու դարձանք։ Ահա մեր դեսպանութեան բոլոր պատմութիւնը։

Եւ այս խօսքերը ըսելով զայրագին՝ նստաւ Բաբեկէն։

— Լսեցի՞ք իշխաններ, ըսաւ Թորոս, տեսնենք հիմա Աստուած ո՛վ պիտի խնդացնէ։ Ես անոր արդարութեան միչտ հաւատացեր եմ, ինք վկայ է որ ես ջանացի խնայել մարդկային արեան, կայսրը և Անդրոնիկոս չուզեցին, ընենք ուրեմն մեր պարտքը, ցուցընենք թէ մեր հայրերուն որդիներն ենք, և թէ դիւրին չէ ամէն անգամ չզթայ անցնել Ռուբէնի թոռներուն վիզը և Հայերու համբերութեան հետ խաղալ։

Այս խօսքերը ըսաւ և ելաւ, ու ամէնքը ցրուեցան իրենց տեղը, ինք միայն պարիսպին բարձր մէկ կողմը, Դիոնիսին դիտակը ձեռքը կը դիտէր կը նայէր այդ բանակին՝ ուր խառնակութիւն և վստահութիւն կը թագաւորէին. կը տեսնէր երաժիչտներ և գուսաններ, կը տեսնէր զինուորներուն հետ խառնակեաց կիներու խումբեր և ինքնիրեն կ՝ըսէր.

«Այդպիսի անկարգ բանակ մը՝ հիմա զօրաւոր յարձակումով մը անկարելի չէ ցրուել, բայց աւելի

ապահով միջոցներ ինչո՞ւ չգործածենք, խնայենք մեր արեան, սպասենք յարմար առիթին, հեռու չէ անչուչտ»։

Երբ իջաւ պարիսպէն, անմիջապէս կանչել տուաւ Սարգիսը որուն յաջողութեան և արթնութեան վրայ մեծ համարում ունէր։

— Այս գիշեր պէտք է Անարզաբա երթալ։

— Լա՛ւ, իչխան։

— Ստեփանէի իմացնել թէ պահեստի գտնուած բոլոր գօրքերը գումարելու և թշնամիին ճամբան կտրելու խորհուրդը պէտք չէ ուշացնել, այլ մինչեւ երեք օր պէտք է կատարել. վասն զի այս կնամարդի յանձնապաստան բանակին համար չէ այն զգուշութիւնները, ինչ որ առաջ իրեն հետ որոշեր էինք։ Ուրեմն քեզ տեսնեմ, բարի յաջողում։

Եւ ահա Սարգիս ելաւ իչխանին քովէն, փոքրիկ դուռը որ պարիսպէն գետը կը հանէր հոն իջաւ, ջուրերը չարժեցան և քիչ յետոյ մութին մէջ կորովի ընթացքով կը հեռանար՝ կերթար Անարզաբայի ճամբան։

ԳԼՈՒԽ ԻԱ.

"ՍԱՀՄԱՆ ԹՈՂԱՑ՝ ՋԻՆՆ ԻՐԵՒԱՆՑ»

Անդրոնիկոս ալ ապահով էր յաղթութեան համար մինչ ապստամբը չէր՞ր որ խոնարհաբար հպատակութիւն խոստանալով խաղաղութիւն կը խնդրէր, ուրեմն մինչեւ որ չղթաները գործածելու ժամանակը հասնէր՝ փախստեան ճամբաները պէտք էր գոցել, խրամներ պեղել և պատնէշներ կանգնել քաղաքին դուռներուն առջեւ բանական համարեցաւ և տուաւ ինքզինքը դուարճութեան. երկու գիշեր յաջորդաբար գինարբուներուն՝ երգերը և երաժշտութիւնները բանակին զբաղումներն էին։

Իրաւ կային յունական բանակին մէջ անձեր որ ինչպէս Թորոսի խոնարհ պատգամաւորութեան վրայ կատածանքով գլուխ չարժած էին, հիմա ալ այս անառակութեան վրայ գլուխնին կը չարժէին դարձեալ. բայց ո՛վ կրնար կեսարի մը կայսեր հօրեղբօրորդիի մը՝ ընդհանուր արեւելքի սպարապետի մը համարձակիլ ըրուցել թէ՝

«Մի հաւատար այդ խոնարհութեան, վասնզի առիւծը երբեմն աւելի լաւ ծուղակը ձգելու համար իր որսը կրնայ դերը փոխել և աղուէսի մորթը առնել։»

Ով կրնար իրեն ըրուցել թէ՝

«Այդ հանդէսները աւելի յարմար էին յաղթութենէն վերջը քան թէ առաջ։»

Ուսաի խմաստուններն կը լռէին, յիմարները և մեծապարծանքները կը խօսէին։

Իսկ Թորոս, երբ գիշերը հասաւ, յունական բանակին հակառակ կողմէն պարիսպը քանդել հրամայեց

և հազիւ թէ գործը սկսաւ դիւրանալ, սոսկալի փոթորիկ մը ահա փրթաւ, որոտումի, կայծակ, անձրեւ, կարկուտ իրար կը խառնուէին, ուժգին հովը ժայռեր կը կործանէր՝ վրաններ փետուրի պէս կը յափշտակէր, յունական բանակը չփոթած՝ անձրեւէն և տիզմէն չազախեալ՝ չուարած մնացեր էր բոլոր գիշեր, թէպէտ Անդրոնիկոս իր զուարճութիւններն ու գինարբուքները ամենեւին չդադրեցուց գիշերն ի բուն։

Արշալոյսը երեւցաւ և Հայկական գունդերը աշխոյժ և կորովի՝ պարիսպին պատռուածքէն կիսաշրջան մը ընելով գոռոզով կը յարձակէին Թըչնամիին վրայ, որ անպատրաստ երբ Թչնամիին դիմացը բանտին մէջ կը կարծէր՝ քովը կը գտնէր զայն սուրը կողը մխելով։

Ա՛լ պատերազմ չէր, այլ փախուստ մէկ կողմէն՝ կոտրած միւս կողմէն. հոն Մլեհ իր մոլեգին հեծելագունդին հետ դաշտին տարածութեան մէջ անխնայ կոտորածը դեռ քիչ գտնելով։

— Ձարկէ՛ք տղաք, մի՛ խնայէք, կը գոռար։

Եւ իր օրինակն ալ սոսկալի էր, իսկ Թորոս տեսնելով իր պատրաստածն աւելիովը ի գլուխ ելած, իր գինուորը գթութիւն կը յորդորէր և հազիւ յոյն և հայ իշխաններէն կրցաւ մաս մը ազատել։

Իսկ Թչնամիին այն մասը որ փախստեան յառաջընթացն եղած էր և աղատութիւնն ապահով կը կարծէր. Ատանայի ճամբան բռնելով Ստեփանէի և Սարգսի խումբին հանդիպեցան որոնք առանց փոթորիկին ուշ դնելու չորս հազարի չափ մարդ իրենց կը ապատէին։

Փախստականներու մէջն էր Լամբրոնի իշխանը իր գունդով որ յուսահատ ջանք մը ըրաւ պատռելու Հայոց խումբը և անցնելու իր ճամբան, բայց վրայ հասաւ սաստկութեամբ Ստեփանէ և այնպիսի նիզակի հարուած մը տուաւ որ Թաւալգլոր ձիէն կործանելով

Օչին, վայրկեանին գինաթափ և կալանաւոր եղաւ։

Այդ ահագին բանակին հազիւ թէ կէս մասը ազատեցան, և բուն ազատուածները անոնք էին որ իրենց նաւերը կրցին մտնել, մնացեալները ամէնքը կամ ջարդուեցան կամ գերի ինկան։

Իսկ բուն չարիքներուն սկզբնապատճառը և սա խեղճ ու խայտառակ պատերազմին հեղինակ և զօրագլուխ Անդրոնիկոս կեսարն յանկարծ քունէն և գինովութենէն սթափած՝ հազիւ թէ ժամանակ գտած էր ինքզինքը իր ձիուն վրայ նետելու, և Անտիոքի ճամբան բռնելու, բարեբաղդաբար իրեն համար՝ որով անվտանգ ազատեցաւ. թէպէտ բարկկէն ամէն բան թողած՝ զանիկա կը փնտռէր կոտորածին մէջ, խոստանալով ինքնիրեն կիսկատար հարուածը մը չտալ անօրէնին։

Իսկ Թորոս որ այս անգամ և ոչ սուրը պատեանէն հանած էր, այլ արքունի՝ ամէն ինչ պատրաստած, վանդի վտանգ չկար և ոչ ծանր պատերազմ, այլ ջարդ, կոտորած և աւար, այդ սպանդանոցին վրայ կեցած կը նայէր, կը խորհրդածէր մարդկային անմտութեան վրայ, որ խաղալիք քանի մը անպիտան, յիմար և թեթեւ գլուխներու, այդչափ ճապաղիքներու տեղի կուտար։

Այս խորհրդածութիւններով ձգեց պատերազմին՝ մանաւանդ թէ կոտորածին դաշտը, մտաւ թէնամիին բանակը իր անձնապահպանելու խումբովը· գիշերուան փոթորիկը՝ և աւելի սաստիկ առաւօտեան Հայ արշաւանքներուն փոթորիկը՝ ամէն բան խառնափնդոր և ողորմելի վիճակի մէջ կը ցուցնէր այդ բանակը, կիսակործան և կանգուն վրաններ՝ վահաններ, նիզակներ, սուրեր գետին փռուած թամբուած ձիեր ոտնակոխ կը խնջէին հեծեալներու սպասելով որոնք չկային։

Այս տեսարանին վրայ ակնարկ մը ձգելով Թորոս, ուր գոհութիւն և արհամարհանք հաւասար էին, մտաւ Անդրոնիկոսի վրանը որ գրեթէ պա-

լատ մըն էր իւր ընդարձակութեամբ և բաժանումներով, իսկ հանդերձներու հարստութեան՝ զեխութեան և պերճանքներու չափը չկար· գորգեր՝ բեհեզեայ անկողիններ՝ ծիրանի վերմակներ, ոսկիէ և արծաթէ զէնքեր՝ կիներու զբաղարանքներ՝ երաժշտութիւններու նուագարաններ խառն ի խուռն դրուած էին, այնպէս որ արդի մեծ թատրոնի մը կը նմանէր քան թէ սպարապետի վրանի։

Թորոս այս ճոխութիւնները տեսնելով մեծ ուրախութիւն մը ունեցաւ, ոչ թէ անոր համար որ իր գանձին պիտի երթային անոնք՝ ոչ, այլ անոր համար որ Հայ գինւորը զինւորական կանոններուն ու զօրապետին հրամաններուն հնազանդիլ սովրեր էր· յետադարձի փողը չհնչած մէկը չէր համարձակեր աւարառութեան ձեռք զարնել, այլ թշնամին հալածելու միայն զբաղած էր։

Ուստի ինքն ալ ցուրտ նայուածք մը ձգելէն վերջ այս թուլամորթութեան կահերուն վրայ, հեռաքնին աչքով բան մը կը փնտռէր որ վերջապէս գտաւ, այսինքն բանակին դիւանական գրութիւնները որ վայրկեին մատանիովը կնքեց և իր առենադպրին յանձնեց։ Անկից վերջը հրաման տուաւ չուտ մը մեռելները թաղելու գործողութեան որպէս զի օդը չապականի։

Նոյն միջոցին էր որ Ստեփանէի բանակն ալ գերիներով ծանրաբեռնուած կը հասնէր՝ կը միանար իր բանակին, իսկ Մլեհի մոլեկան հեծելագունդը անհետ եղած էր բոլորովին, և իրօք մեծ բարեբաղդութիւն մըն էր հայ իշխաններուն համար որ Ստեփանէի ձեռք ինկած էին, վասն զի Մլեհէն գթութիւն յուսալ անօգուտ էր, նա գիշերուան մութին առանց կալանաւորի մը դարձաւ գոհ արիւնաթաթախ։

Նոյն գիշերը զինւորներէն մաս մը Յոյներուն բանակատեղը, մաս մը Մամեստիա անցուցին, թշնամիին գինիով և կերակուրով զուարճացած և յղփացած, բայց միշտ գեշերապահ զգուշութեան օրէնքը խըս-

տիւ պահելով վանդի Թորոս կը տեսնուէր յանկարծ ամէն բան անճամբ քննելով։ Բայց իրեն նոյն գիշերուան զբաղումը եղաւ բոլոր Անդրոնիկոսի քով գըտնըւած թուղթեր հետախոյզ ընել։

Հոն կը տեսնէր չորս տարուան միջոցի մէջ քանի անգամ դրացիները որ բարեկամութիւն ձեւացնելով չնորհաւորութեան դեսպաններ ղրկած էին՝ իրեն դէմ որոգայթ լարած՝ Յոյներուն պալտնի դաշինք կը դըներէին և կը հրաւիրէին պատերազմի։ Հոն կը տեսնուէր մանաւանդ Անտիոքի իշխան Ռընալտի և Տաճարականներուն չահասիրութիւնը, որ երբէք վնաս չէին տեսած՝ այլ օգուտ իր իշխանութենէն։

Զարմանքով կը գտնէր նաեւ Հաչիենց պետին մէկ գիրը՝ որ յորդորած էր Յոյներէն Թորոսը ըսպաննել, լի նախատինքով կը պատասխաներ այսպիսի առաջարկութեան մը՝ յիշեցնելով թէ այդ Հայը երբէք անիրաւութիւն մը ըրած չէր Մահմետականներուն դէմ։

Հոն կը տեսնէր թէ իր եղբայրը Մլեհ՝ նշանակուած էր իբրեւ կարելի գործիք մը իր կեանքին և աթոռին դէմ. հոն կը գտնէր չատ մը գրգռութեան թղթերու օրինակներ ուղղուած կայսերական կառավարութենէն Մահմետական իշխաններուն Մազսուտ սուլթան և Նուրէտտին Ամիրային իր նորածին իշխանութիւնը կործանելու համար։

Թէպէտ Թորոսի հանճարը տասնք ամէնքը կը գուշակէր, բայց ուրիշ էր վկաներ և ստուգութիւններ իր ձեռքը ունենալ, ուստի արշալոյսի մօտ էր երբ արգասիք քուն մը քաշեց և կանգնեցաւ, առյգ և զուարթ որովհետեւ իր կորովի կազմուածքը չատ դիւրութեամբ կը տանէր ամէն տաժանումներու և փոքրիկ հանգիստով դիւրաւ կը սթափէր։

Նախ ատեան կազմեց իր զօրավարներէն, հոն գերիներուն համար անոնց կարծիքը քննեց, Մլեհ մէկէն առաջարկեց ամէնքը ուղարկել Հալէպ և վաճառել,

վանդի կ'ըսէր այդ անպիտան ժողովուրդը Քրիստոնեայ պէտք չէ համարել։

Ամէնքը Թորոսի կը նայէին և մարդ կարծիք չէր տար։

Այն ատեն Թորոսի մարդասիրութեան և Քրիստոնէութեան օրէնքներն ինչչափ օգտակար էին, և թէ բաղդը ինչչափ անհաստատ էր, այսօրուան յաղթողը կրնար վաղը յաղթուիլ, և թէ Հալէպ այդ Քրիստոնեաներուն ծախուելովը ո՛րքան ուրացութեան մեղք պիտի ծանրանար իրենց վրայ, ուստի կողոպտել և ճամբանին թողուլ սրոշուեցաւ։

Իսկ Մլեհ իր անհոգ ձեւով կ'ըսէր թէ իր խըղճմտանքը թեթեւ էր, վանդի ինք գերի մը նաև չէր բերած բանակը, և թէ որ Մանեփանէ կ'աւելցնէր ծիծաղելով իրեն պէս չարժած ըլլար թշնամիին հետ՝ այս խնդիրը հիմա չէր կրնար տեղի ունենալ։ Ուստի հրաման եղաւ որ հասարակ գինուորը կապուտած և կողոպտուած ազատ երթան ուսկից որ եկած էին։

Խնդիրը կը մնար գլխաւորներուն համար որ բերել տուաւ Թորոս. հոն Հայ և Ցոյն իշխանաւորներուն կապանքը արձակել հրամայեց, նստեցնել տուաւ, և զուարթ կերպարանքով սկսաւ իրենց հետ այսպէս խօսիլ։

— Ասկից քանի մը օր առաջ գիտէք թէ մենք ձեզի խաղաղութիւն առաջարկեցինք խոնարհարար և դուք արհամարհանքով մերժեցիք, կ'երեւայ թէ սրխալ իմացեր էիք մեր դիտաւորութիւնը, և կարծեցիք թէ վախն էր որ զմեզ խաղաղութիւն կը յորդորէր. կը տեսնէք հիմա փորձով թէ մենք խաղաղութեան սիրով միայն չարժեցանք. վասն զի քանի տարի է որ ձեզի կը սպասէինք և կը պատրաստուէինք, իսկ դուք պատերազմը խաղալիք համարելով, այսպէս խայտառակաբար յաղթուեցաք այսչափ մեծ բանակով։

«Միայն կը ցաւինք որ հոս ձեր սպարապետը՝ փո-

խարքան միատեղ չէ և յաջողեր է փախչիլ, հոգ չէ, թերեւս օր մը նորէն կուգայ և կը տեսնուինք։

«Իսկ դուք որ մեծ իշխաններ էք և բերդերու, պալատներու և հարստութեան տէրեր, և մենք որ աղքատ և միամիտ լեռնականներ ենք, դուք քաղաքակըրթութեան վերջին նրբութեան էք հասած, իսկ մենք ասիական բարբարոսներ ենք ձեր աչքին, դուք քրիստոնէական ուղղափառութիւնը ունիք իսկ մենք հերետիկոսութեան ժառանգորդներ ենք, կ'ուզենք ձեզի ալ ձեր գօրքերուն պէս արձակել որ երթաք ձեր տուները, միայն օրէնք է որ փրկանք մը մեզի վճարէք։ և որովհետև ձեր արժէքը մեզ դժուար է գըտնել, և գնահատել, ձեզ իւրաքանչիւրներուդ կը թողունք ըսել թէ ի՞նչ կարժէք, վճարել և երթալ ձեր ճամբան խաղաղութեամբ։

Հռոմ իշխանները որ այսպիսի մեծ առաջարկութեան երբէք չեն սպասեր զարմանքով սկսան իրարու երես նայիլ չիմացած։ Լսուած չէր մինչեւ այն օր թէ երբէք կալանաւոր մէկը իր փրկանքին գինը որոշէ։ պզտիկ արժէք մը տալ իրենց անձին՝ իրենց մեծամտութեան կը դպչէր, գինը բարձր բռնել՝ յունական ամբաստանութիւնը գոհ կ'ընէր, բայց պէտք էր վըճարել, ուստի դարձեալ փախուստ տալով որոշեցին որ ինք գին կտրէ։ Իսկ Թորոս կերպը փոխելով՝ լեցուն արհամարհանքով։

— Եթէ բան մը արժէիք ձեզ չէի թողուր որ երթաք, ըսաւ։ և դառնալով իրեններուն՝ տարէք այս իշխանները որ իրենց արժանիքին վրայ մտածեն, մենք բաւական գերաղումներ ունինք հիմա և պէտք չէ ժամանակ կորսնցնել։

Եւ երբ իշխանները դեռ վրանին դռնէն դուրս չէին ելած բոլորովին, լսելի ձայնով աւելցուց։

— Այսօրուընէ տարին չլեցուած, պէտք է որ Հռոմ մը չմնայ Կիլիկիոյ մէջ։ Պատրաստեցէք եղբայրներ բանակը Տարսոնի վրայ։

Իրօք բանակը սկսաւ չարժիլ, մեծ էր ուրախութիւնը զօրականին և ամէնէն աւելի Մլհկին ուրախութիւնը մեծ էր։

Իսկ մեր կալանաւորները տեսնելով թէ խնդիրը կը ծանրանար, վասն զի եթէ բանակը Տարսոնի վրայ երթար, Թորոսը գտնել աւելի դժուարին պիտի ըլլար, և ո՛վ գիտէ յաղողութիւնն ալ աւելի հպարտացնելով վերջը պայմանի զիջուցանել ձգէն աւելի դժուար, մանաւանդ որ կային այնպիսիներ՝ որոնց իշխանութեան երկիրները կիլիկիոյ մէջ ըլլալով՝ թերեւս իրենց ունեցածէն ալ պիտի զրկուէին, ուստի խնդրեցին իրաւախոհ ըլլալ և ծանր գիներ որոշելնին իմացուցին։ Նե չուտ մը իրենց ծառաներէն մարդիկ ղրկեցին, Տարսոն, Լամբրոն, Կոռիկոս, Փայաս, Անտիոք և մինչեւ Կիպրոս, որ փրկանքը չուտով հասցնեն և ժամ առալ ազատին։

Նոյն միջոցին Ատանա քաղաքը Ստեփանէի մէկ փոքր ցոյցին վրայ անձնատուր կ'ըլլար և դռները կը բանար Թորոսի եղբօր։ Իսկ Հայ յաղթութեան լուրը կիլիկիայէն դուրս առջի տանողը՝ նոյնինքն Անգրոնիկոս եղած էր, երբ իր քանի մը հետացորդներով խայտառակարար հազիւ կրցեր էր ճողոպրիլ Անտիոք։

Կալանաւորներուն մէջ, ինչպէս գիտենք, գլխաւորն էր Օշին, Լամբրոնի տէրը, զոր ամենեւին ուրիշ Հայ իշխաններուն հետ Թորոս չէր ուզած որոշել ծոյներէն և անոնց կարգը դնելով զանոնք՝ միշտ այնպէս կը վարուէր որ իբրեւ թէ Հռոմի եղած ըլլային ազգով և կրօնքով։

Օշին հիմա վախէն ծանր փրկանք մը յանձն առած էր, և Լամբրոնէ հասնելուն կը սպասէր, իր անդրանիկին հետ, վասնզի քառասուն հազար ոսկի տուգանքին կէսը միայն առժամայն վճարել կարող էր, և միւս կէսին համար պատանդ պիտի թողուր տղան։

Այս պայմաններուն համար ամէն բանագնացութիւնները Բարկէնի միջնորդութեամբ կ'ըլլային, որուն

յանձնուած էր բոլոր կալանաւորներուն պահպանութիւնը։ Բանակը արդէն կը չարժէր երբ փրկանքներուն մեծագոյն մասը հասաւ, հրամայեց Թորոս բերել բոլոր Ցոյն իշխանները, բերել նոյնպէս անոնց ազատութեան գինները, և երբ ամէն դրամները համրուեցան և ճիշդ գտնուեցան։

— Ազատ էք ուրեմն, գացէք ձեր համբան։

Եւ դեռ անոնց ներկայութեան՝ հրամայեց տուաւ բաժնել զօրքերուն բոլոր այն ստակը, որ գանձ մըն էր, և երբ իշխանները զարմանք յայտնեցին այս հարցումով թէ՝

— Այդչափ ստակ ինչպէս կարելի էր այդ սինլիքոր զօրականին բաժնել։

— Որպէս զի գարձեալ ձեզ և ձեր նմանները բռնեն ինծի բերեն, եղաւ Թորոսի պատասխանը։

Ալ սկսաւ Թորոս հայրենական սահմաններէն դուրս ելլել, Տարսոն խիստ պաշարումէ մը վերջը անձնատուր եղաւ՝ իր յաղթող բանակին ալ Թեւը մինչեւ Կոռիկոս կը տարածուէր, ձախը մինչեւ Ալ էքսանդրիոյ ծոցը, որ անկից ետքը Հայոց ծոց սկսաւ ըսուիլ։ Իր զօրավարներուն ամէնն ալ վարձատրեց, եղբօրը Մլեհին՝ Կոռիկոսի բերդը իր սահմաններով տուաւ յորդորելով որ Ցոյներէն զատ՝ լաւ վարուի ամէնուն հետ։

Իսկ Փայասի ծովեզերեայ փոքրիկ բերդը Սարգսի յանձնեց յորդորելով որ երբեմն ծովասպատակութիւնը չարունակէ օգուտ իրեն և ի վնաս Թշնամիներուն, միանգամայն Սարգսի արթնութենէն կը յուսար որ իր խռովայոյզ եղբօրը կերպով մը դէտ կ'ըլլայ դրկից գտնուելով, և անոր անճոռնի չարժուձիները իրեն կ'իմացնէ։

Բայց միւտ մտքէն չէր կրնար հանել այն գաղտնի նամակներուն ընթերցուածները որ բոլոր իր դրացիներուն ոգին իրեն յայտնի կը պարզէր, ուստի պէտք էր զանոնք իրարմէ բաժնել։ Այն նամակները յայտնի իրեն

կ'իմացնէին թէ Անտիոքի իշխանը խոստացեր էր Յոյ ներուն օգնել, և կը գուշակէր թէ Անդրոնիկոսի ամբարտաւանութիւնն էր միայն պատճառ որ այս օգնութիւնը տեղի չէր ունեցեր, և իրօք այնպէս էր։

Ուստի Թորոս երբ այս խորհրդածութիւններուն վրայ էր, Տարսոն՝ ուր իր գործողութիւններուն կեդրոն ըրած էր այն ժամանակին, ահա յանկարծ հին բարեկամ մը, ասպնջական մը՝ Բարսեղ վարդապետ, առաջնորդ Կիպրոսի Հայ վանքին՝ ներս կը մտնէ։ Կոստանդնի հետ մէկտեղ։

— Ո՛հ, ըսաւ Թորոս խնդալով, ահա մեր հին երկու սուրբ միաձուլները, ուր գտար, Հայր սուրբ. քու հին միաբանդ, թէ ոչ նա զքեզ գտաւ, քանի տարի է որ զմեզ մոռցար, մենք ալ զքեզ չկրցանք յիշել. ներէ, գիտես թէ եւիմէ միշտ զքեզ կը զբուցէ։ Բայց տխուր կ'երեւիս... խօսէ ինչ ունիս։

— Մեծ իշխան, մենք գիտէինք թէ դուք զմեզ կը յիշէիք, վասն զի քանի մը պնգամ իշխանուհին թէ մեր վանքին և թէ մեր կիպրոսաբնակ Հայ կարօտեալներուն համար օգնութիւն ղրկեց, իսկ ես քանի անգամ ուզեցի գալ ձեր հզօր պաշտպանութիւնը խընդրելու մեր խեղճ ժողովուրդներուն համար, բայց Յոյներուն չարութենէն արգիլուեցայ, տարի մըն էր որ բանտն էի Նիքոսիա վասնզի զմեզ իբրեւ հերետիկոս չարչարել հալածել սովորութիւն ըրին կիպրոսի Հոռոմները, և ինչ որ մինչեւ հիմա Արաբացիներէն չը տեսանք ասոնցմէ կը տեսնենք, կրօնք՝ կեանք՝ ստացուածք՝ ամէն բան վտանգի մէջ է։ Որո՞ւ դիմէ, չըփոթած էի, ուխտ ըրի Աստուծոյ որ բանտէն ազատած միջոցիս Կիլիկիա ձեզի դիմեմ, և ասկի խոչ մը՝ որ միայն հնացեր էր՝ կաշառք տալով բանտապահին, ազատեցայ և վանք եկայ։ Իմ խեղճ վանքս, դռները այրած, միաբաններս՝ ոմանք լեռները ցրուած՝ փախած, ոմանք սպաննուած, եկեղեցին պղծուած, սուրբ սպասները յափշտակուած գտայ։

«Թէ որ արաբական նաւ մը զիս հոս չհանէր, չեմ գիտեր ի՛նչ մահուամբ ալ զիս պիտի սպաննէին այդ նզոված ազգը՝ ահա իմ վիճակս. եթէ Կոստանդին իշխանը ինձ չնորհ չընէր այս հագուստները ճարելու՝ զիս մուրացկանի հագուստներով հիմա պիտի տեսնէիք։

— Ցաւալի և անդարմանելի բան մը թէ կայ, միայն մեռածներն են, Հայր Սուրբ, որոնց ճար չեմ կրնար ընել, իսկ ինացեալ ամէնուն հնարքը դիւրին է, փառք Աստուծոյ. դուն հիմա քիչ մը հանգչէ՛, Հայր սուրբ, քիչ մը հանդարտէ, ես բոլոր քու կորուստներուն փոխարէն տասնապատիկը հատուցանել կուտամ։ Կոստանդի՛ն իշխան, քեզի կ՛իյնայ առնել քու վանահայրդ, չինել տալ անոր ցուցակ մը բոլոր իր կորուստներուն, և տանիլ զինքը ամենայն քաղաքավարութեամբ ու քաղցրութեամբ հոս՝ Տարսոնի Ծունաց արքեպիսկոպոսին, և ինձմէ բարեւ ընելով յորդորել զինքը որ անոնց փոխարէնը տայ, վասնզի ինչպէս օրէնք է որ սպասաւորը սեղանէն ուտէ, նոյնպէս արդար է որ հարուստ սեղանը կողոպտուած սեղանին բաժին հանէ։ Մենք Ծունաց եկեղեցիներուն ամենեւին չդպանք, բայց անոնց եկեղեցիները պէտք է գոնէ մեր եկեղեցիներուն վնասը տուժեն, երբ իրենց կրօնակիցները զանոնք կը կողոպտեն։ Իսկ քու կիպրոսցիներդ, հոգ մի ըներ, Հայր սուրբ, իրենց պատիժը կը գտնեն։

Վանահայրը և Կոստանդին ելան իրենց պաշտօնը կատարելու։ Կրնան երեւակայել ընթերցողները թէ՝ Կոստանդին և թէ Հայր սուրբը քանիցս բազմապատկեցին իրենց կորուստները, և թէ ինչչափ ճուայուցին խեղճ արքեպիսկոպոսը որ իր վիճակին աղքատութիւնը՝ պատերազմներու պատճառաւ իր եկամուտներուն կորուստը, և թէ չրհեղեղէն և Պօղոս առաքեալին Տարսոնի քաղաքացի ըլլալէն ի վեր ինչչափ վնաս կրած էր իր եկեղեցին՝ ղանոնք կը համրէր։

Բայց ոչ վեղարաւոր և ոչ անվեղար գլուխը այս իրաւաբանութեան ուշադրութիւն տալու փափկութիւնն ու թափանցկութիւնը չունէին, մէկ կողմէն ապառաժի պէս անզգայ՝ իրենց պահանջումները կը նորոգէին և միւսէն զլանալու ամէն ջանք կ'ընէին և այս խաչի, սկիհի, աւետարանի, պատկերի, միանձանց ապրուստի և վանքի եկամուտներու առեւտուրին մէջ՝ կոստանդին զինուոր մարդ՝ անհամբերութեամբ երբեմն կ'ելնէր, երբ արքեպիսկոպոսը և վանահայրը՝ թէպէտ ոսոխ կը միանային զինք նոտեցնելու, իմացնելով գոնէ այս հրաւէրով թէ եկեղեցականը գիտէ տեղի տալ միշտ, բայց վերջին կէտին։

Այսպէս նաեւ եղաւ հիմա, Ցոյնը՝ որ կիպրոսի մէջ կողոպտեր էր Հայուն վանքը՝ կիլիկա կը տուժէր քառասպատիկ. ոսկիները համրուեցան, արծաթներու կապոցները չհնուեցան։ Հայ կրօնաւորը ամենայն յարդանքով և խոնարհութեամբ իր Ցոյն պետէն դասակարգութեան աչն առնելուն և օրհնութիւնը խնդրելուն մօրուքն ի վար կը ծիծաղէր, և փոխարէն անոր բերանը երբ անուշ օրհնութիւն կը բղխէր՝ հազար դառն անէծքներ սրտին խորէն կը տեղացնէր, դըժբաղդաբար Աւետարանի բարոյականին համար անչափահասիրութեան քարոզը Քրիստոս Հոն չէր որ չուանէ խարազանովը այս իր երկու սիրելի աշակերտները լաւ մը դրոշմէր։

Կողոպուտը բեռնակրի չալակով բեռնաւորուած՝ մեր Հայր սուրբը կը դառնար Թորոսի իր չնորհակալութիւնը ընելու. և երբ իշխանական պալատին դրան մօտեցաւ՝ ոչ սպասաւորներու բազմութիւն, ոչ սպաներու ելեւմուտ, ոչ սուրհանդակներու երթեւեկ՝ ոչինչ էր երեւար այլ խաղաղ լռութիւն մը կը տիրէր և դրան քով լռիկ երկու զինուորներ սուր ի ձեռին կայնած էին։

— Կ'երեւայ թէ Իշխանը մեկնած պիտի ըլլայ, ըսաւ Կոստանդին։

— Ո՞ր, պատասխանեց Եկեղեցականը։

— Ո՛վ գիտէ, այնպիսի մարդ մըն է որ դուլ դադար չգիտեր, մենք երբեմն իր հօրեղբօր վրայ կը զարմանայինք, բայց այս անցաւ զայն, լռիկ անխօս կը մտածէ, երբ որոշէ, ալ դանդաղիլ դադրիլ չի գիտեր, իր նպատակին կը վազէ, տեսննենք, իմանանք թէ ո՞ր է։

Մտան պալատը և տեսան Բարկէն որ ձեռքերը ետին կապած կը չրջագայէր, և երբ այս մեր երկու բարեկամները և բեռնակիրը ետեւնէն տեսաւ որ կուգային, աննշմարելի ծիծաղ մը երեսին եկաւ, յիշելով այն կիպրոսի Ս. Մակարայ Թաքստեան տարտամ վիճակի օրերը, երբ նոր գերութենէ ազատած սիրտը իդող, դէպքերու ելքին կը սպասէին՝ անփորձ երիտասարդ իշխան մը գլուխնին ուղեղալով, որ յայս կուտար իրեն Բարկէնի, բայց ո՛վ կը կարծէր թէ այնչափ խոհեմութիւն այնչափ քաջութեան և նախատեսութեան հետ պիտի ընկերացնէր և բոլոր իր պալատուն րրածը քանի մը տարուան մէջ աւելիովը պիտի ընէր և գերազանցէր։

— Ո՛հ, Աստուած օգնական, հայր սուրբ, բարի ես եկեր։

— Ողջոյն, Բարկէն հայրիկ, Աստուած պահապան, պատասխանեց Հայր սուրբը։

— Բայց իշխանը ո՞ւր է, կը հարցնէր կոստանդին։

— Իշխանը փայտս գնաց։

— Փայտս գնա՞ց։ Բայց քու իշխանիկդ յիրաւի զարմանալի մարդ է Բարկէն, յանկարծ կելլէ...

— Իմ իշխանիկիս ըրածը թագաւորները չեն կըրնար ընել, ես կ'ըսէի երբեմն թէ իր հօրեղբօր պէս թէ ըլլայ չատ է մեզի, բայց հիմա, հէ, ոչ հօրեղբայր, ոչ հայրը, ոչ պապը, Լուսաւորչայ պէս մարդ է պիտի ըսեմ, թէ Աստուած չբարկանայ, քանի տարի է օր մը թեթեւ գործ մը չտեսանք։

«Դու, ես, այս Հայր սուրբը իր կարգովը, Կաթողիկոսը իր սուրբ մեռոնով. Աստուած վկայ թող ըլ-

լայ, եղբայրասպան կ'ըլլար թէ որ Մլեհի խօսքերը օր մը միայն լսէր... բայց իմ Իշխանիկս ամէն բան կը լսէր, գիտէր, ձայն չէր հաներ, սուտ խուլ կըլլար։

«Օր մը՝ խաստովանանք թօղ ինայ, քանի մը ամիս կայ Իշխանուհին ինչ ըսաւ.

«— Բաբկէն հայրիկ, կ'ըսեն թէ Մլեհ Իշխանը իր եղբայրը չսիրեր և անոր դէմ երբեմն կիրքով կը խօսի և սպառնալիք ալ կ'ընէ, իրա՞ւ է, պէ՞տք է հաւատալ։

«Հաւատա կոստանդին, մեր եղբայրութիւնը վկայ, պաղեցայ ինացի։ Իշխանուհին տեսնելով իմ չփոթութիւնս մէկէն վրայ բերաւ... չատ խելօք կին է. իրաւ որ մեր լեռներուն մէջ նմանը չկայ։

«— Ես չեմ հաւատար ինչ որ լսեմ, Բաբկէն հայրիկ, մարդիկ չարալեզու են, խօսքերը ծուռ կը մեկնեն, վերադիր կը մեկնեն, վերադիր կ'ընեն, դուն որ ամէնուն հօր պէս ես, թէ որ օգտակար գտնես՝ խըրատէ զինքը որ խոհեմ ըլլայ. իրաւ, եղբայր են, բայց կրնայ մէջերնին պաղութիւն մտնել։

«Ես ամչցայ այս խօսքերէն, գիտէք թէ ամօթը ինձ համար էր, Մլեհին բան զրուցել պարապ էր, բայց պարտք է ըսի, զրուցեմ խղճմտանքէս ազատիմ, այս ժամին մէջն էի, մէկ մըն ալ Իշխանը ինձ օր մը յանկարծ երբ մինակ էինք.

«— Բաբկէն հայրիկ, ըսաւ, քանի օր է դուն միտքդ կը յոգնեցնես, գիտեմ Մլեհին հետ խօսիլ կ'ուզես, կը պատրաստուիս չատ անգամ, կը տեսնեմ երբ Մլեհ իմ քովս գայ, ներս կը մտնես, դուրս կ'ելլնես, միշտ հոս կ'ուզես գտնուիլ, հոգ մի ըներ, անոր սիրտը գէշութիւն չկայ, ան որ կը զրուցէ, չը գործադրեր. պարապ տեղ մի յոգնիր, չատ գնաց քիչ մնաց. Մլեհ խենթ խելօք դուրս կուտայ, անոր ամէն պակասութիւնը անգործութենէ է, չափը լեցուեցաւ, քանի մը օրէն Մլեհ գոհ և երջանիկ պիտի ըլլայ, դարձեալ կ'ըսեմ, հոգ մի ըներ և ոչ մէկու բան մը մի ըսեր։

«Իրօք, մէյ մըն ալ լսեցինք թէ մեր վրայ Հռոմ-
ները պատերազմի կուգան. Մլեհ փոխուեցաւ, եղբօրը
պէս ոչ մարդ կար՝ ոչ իչխան: Հիմա գնա այս միջո-
ցիս Մլեհը կը գտնես Կոռիկոսի դռներուն առջեւ՝
ծովեզրը նստած, օդին կը նետէ և եղբօրը գովասա-
նութիւն կը կարդայ, ինչպէս ասկից քանի մը ամիս
առաջ վահկայ հովանոցին մէջ նստած օդին կը նետէր՝
նզովք կը կարդար: Մլեհին ի՛նչ զարմանամ, Թորոսի
կը զարմանամ, որ եղբօրը ամէն ըսածը գիտէ, իմ
մտքէս անցածը գիտէ, Հռոմի թագաւորին ընելիքը
գիտէ... աս մարգարէ՞ է, ի՞նչ է, դուն ըսէ Հայր
սուրբ, դուն որ չատ կարդացեր ես. բայց գիտցի՛ր
թէ մեր իչխանիկը քեզմէ չատ կը կարդայ.

— Եղբա՛յր, Հայր սուրբէն ի՞նչ կուզես, կանչեց
Կոստանդին, թէ որ Մլեհ՝ որ Կոռիկոսի իչխան եղաւ,
օդին կը խմէ և եղբօրը գովասանք կը կարդայ, օդին
բերել տուր մեզ ալ, տես թէ Հայր սուրբը ի՛նչ օրհ-
նութիւն պիտի կարդայ մեր իչխանին. այս բեռը կը
տեսանե՞ս բոլոր արծաթ ու ոսկի է, բոլոր եկեղեցական
սպաս ու դրամ է, անոր խրատով մէկին տեղ տասը
առաւ Հռոմ Եպիսկոպոսէն, տեսնէիր խեղճ մարդը,
մինչեւ մօրուքը քրտնեցաւ: Տէ՛, օդի՛ն, օդի՛ն, օդին
բերել տո՛ւր, ըսաւ Կոստանդին և իր ահագին հասա-
կով տարածուեցաւ գետին:

Եւ մեր երեք բարեկամները բոլորեցան սեղանի մը
չուրջը, անցեալին, ներկային և ապագային վրայ վրայ
խօսելով՝ մինչեւ քունը իրենց աչքերուն վրայ ծան-
րացաւ: Բայց երբ Կոստանդին և Հայր սուրբը կը խոր-
դային բոլոր դիշեր: Բարկէն՝ որու յանձնուած էր
Տարսոնի կառավարութիւնը, երեք չորս պատուոյ ըրաւ
նոյն միջոցին, պահապաններուն հսկողութեան ուշա-
դրութիւն ընելով:

ԳԼՈՒԽ ԻԲ,

ԱՆՏԻՈՔԻ ԲՐԻՆՆԸ

Իսկ Թորոս այս միջոցիս կը սուրար՝ կ'երթար տասներկու հեծեալներով միայն, ինչպէս իր սովորութիւնն էր, հասնելու իր բանակին ձախ թեւին, որ արդէն մինչեւ փայտս տիրած էր, և հասած ատորիներուն դուռը, և հոն իրեն կը սպասէր։ Ոչ թէ ինք անցնելու միտք ունէր այն դռները, ո՛չ, վասնզի միտքը չէր դրած Անտիոքի սահմանները կոխել՝ այլ միայն այնպէս կարծեցնել տալ Ռընալտի, վասնզի իր քաղաքագիտութիւնը չատ հեռու էր այն յանձնապաստանութենէն որ բոլոր դրացիները իրեն դէմ կրնար հանել. իր միտքը ցոյց մը ընել և մօտէն ճանչնալ էր մարդ մը՝ որու յանդգնութեան և չահասիրութեան համբաւը իրեն ծանօթ էր, և որ յունական կայսրութենէն կ'ուզէր խոտորցնել։

Դեռ քիչ մը հանգիստ չառած՝ պատգամաւոր մը ղրկեց այս Անտիոքի Բրէնային, իրեն տեսութեան փափաք յայտնելով. ապահով էր որ յաղթող իշխանի մը այսպէս առաջարկը սիրով պիտի ընդունուէր, ինչպէս որ եղաւ. երկու օր վերջը սուրհանդակը կը դառնար, և երկու իշխանները ամէն զգուշութեան պայմանները պահելով, հարիւրական ձիաւոր զինուոր հետերնին առած, կիրճերուն վերեւը բլուր մը կը հանէին՝ ուր վրան մը պատրաստուած էր։

Հոն երկուքն ալ ձիերնէն իջան մտան պատրաստուած վրանը մէյմէկ թարգման առած, թէպէտ երկուքն ալ բաւական յունարէն դիտէին իրարու միտք հասկնալու համար։

Սովորական քանի մը խօսքերէ վերջը, ուր Ռընալտ Թորոսի չնորհաւորութիւններ կ'ընէր իր յաղթութեան-

ներուն վրայ, և թէ ի՛նչպէս ախորժելի էր իրեն նման դրացի ունենալ քան յունաց կայսրութիւնը, որուն ոչ միայն մեծութիւնները այլ խաբեբայ դրութիւնը, սկզբունքը նաեւ բարեկամութեան ապահովութիւն չէին տար։ Թորոս կրճատեց խօսքը ըսելով թէ՝

— Երկուքս ալ կը տեսնեմ թէ գործի մարդ ենք և մեր նպատակին կը դիմենք, այսինքն մեծնալ և ընդարձակուիլ. ուրեմն բարեկամութեան և լաւ դրացնութեան վրայ ձայն չբարձրացնենք, ոչ ես և ոչ դու այդ տեսակ խօսքերու չենք հաւատար (և Ռընալտ սկսաւ ծիծաղիլ), ուրեմն մեր օգտին խորհուրդ հարցընենք, նայինք թէ ի՞նչ պէտք է ընել շահաւոր ըլլալու համար։

«Զիրա՞ր ջարդել, ինչ վաստակ կայ մեզի, թէ որ դու իմ լեռներս կոխես՝ աւերես՝ քանի մը բերդ յափշտակէս՝ ի՞նչ զարմանալի կարողութիւն պիտի քաղես. ես քու հողերուդ վրայ գամ, թէ որ յաջողիմ, ի՛նչ աւար կը տանիմ։ Անոր համար փնտռենք տեղ մը ուր քիչ աշխատութեամբ մեծ օգուտ կրնայ քաղուիլ»։

Հոս Թորոս դադրեցաւ խօսելէ, և Ռընալտի աչքերը սկսան փայլիլ բոլոր իր մթերուած շահասիրութեանէն գրգռուած և անհամբեր՝

— Այդ տեղը, այդ տեղը անուանէ, կ՛ըսէր։

— Այդ տեղը, ըսաւ Թորոս անհոգ ձեւով մը, այդ տեղը... դու ամէն միջոց ունիս այդ տեղն ելլելու և ես չունիմ... բոլոր օգուտը քեզի պիտի ըլլայ։

— Ընկերաբար ամէն բան կ՛ընենք, կը կարգադրենք։

— Լա՛ւ, թէ որ այդպէս յանձն կ՛առնես, ահա տեղը, ըսաւ Թորոս, մատնանիշ ընելով ծովուն անհունութիւնը։

— Ո՛ւր, ծովուն վրայ, ի՛նչ...։

— Կիպրոս. ահագին՝ հարուստ՝ անպատասպար՝ անդուռ կղզի մը, բայց ամէն յարձակումներու։ Թէ որ ես նաւ ունենայի, ժամանակ ունենայի...։

— Ես նաւ կը գտնեմ, հոգ մի ըներ։

— Ես՝ չատ չատ՝ խումբ մը զօրք նիզակակից կըրնամ տալ քեզ, թէ որ կը հաճիս։

— Ամենայն հաճութեամբ, մանաւանդ որ աւարը գտնողն իրաւունք ունի մասնակցելու։

— Երբ որ պատրաստ ըլլան նաւերդ՝ իմ գունդս ալ պատրաստ է իր զօրավարին հետ։

Երբ Թորոս տեսաւ իր մարդուն յափշտակութիւնը այդ դիւրին և հարուստ աւարին վրայ, և իմացաւ թէ հարուածը տեղը գտաւ, վասն զի մարդը չէր կրնար հանդարտ տեղը նստիլ, ալ ոտք ելաւ և պատշաճ հրաժարական ողջոյնը տալու ժամանակ, մէկ կողմ առնելով զայն.

— Բայց, ըսաւ, պէտք չէ մոռնալ որ գինուորը նաւ մտնելու ժամանակ նաեւ պիտի չգիտնայ թէ ուր կ'երթայ, և դուն հիւր մը ունիս, Թերեւս բարեկամ մը որ քու տունդ է և ամէն ըրածներդ կրնայ իմանալ, պէտք է արթուն կենաս իրմէ, որովհետեւ չատ խորհրդմանկ ու վտանգաւոր մարդ է։

— Կ'իմանամ, Անդրոնիկոսի համար կ'ըսես, թէ որ կ'ուզես՝ կապած քեզի ղրկեմ վաղը, իբր նշան դաշնակցութեան։

— Ոչ, անոր պէտք չունիմ, բաւական է թէ հեռացնես զինքը. վտանգաւոր հիւր մըն է, ոչ միայն դրացիներուն, այլ և ասպնջականին համար։

— Հոգ մի ըներ, դիւրին գործ մըն է այդ ինծի համար, ութ օր չեղած իմ նաւերս պատրաստ են արշաւանքի համար։

Եւ ահա մեր իշխանները բաժնուեցան։ Թորոս կ'երթար Տարսոն իր երկիրը բարեկարգելու, իսկ Ռբնալտ իր զօրքերը պատրաստելու՝ որ չատ դժուարին չէր այնպիսի մարդերու համար, որ ուրիշ զբաղումմը չունէին պատերազմէ զատ. և իրօք այս գործին մէջ ամենայն զգուշութեամբ և գաղտնապահութեամբ վարուեցաւ։ Մլեհ իր հազար հոգիի գնդովը և Ս. Մակա-

բի հայր սուրբին հետ, Ալեքսանդրիայի նաւը մտաւ և հեռացան Փռանգները իրենց նիզակակից խմբովը։

Ինչ որ պատմութիւնը զրուցած է, աւելորդ է հոս յիշել, վասնզի ամէն ազգի հեղինակները, հռոմիները, փռանգները և հայերը միաբան են պատմելու թէ կիպրոս ոչ երբէք այնպիսի բարբարոսական հարուած մը ընդունած էր և ոչ իսկ Սարակինոսներէն։

Այս մոլեգին գունդը, որ հազիւ թէ տկար դիմադրութիւն մը գտաւ խեղճ բնակիչներուն կողմէ, հուր՝ սուր ի ձեռին կը վազէր կռիւին ամէն կողմը, ոչ տարիք՝ ոչ սեռ՝ ոչ կրօնք՝ ոչ պատիւ չէր խնայեր. ամէն տուն՝ ամէն պալատ՝ ամէն եկեղեցի աւար և կողոպուտ ընելէն վերջը, մեծ ու պզտիկ՝ աչխարհական ու եկեղեցական կը համրէր կը դիզէր ծովեզերը, և այն ահագին բազմութիւնն որովհետեւ կարելի չէր տանիլ մէկտեղ, պատուաւոր եկեղեցականները և իշխանազուններըը միայն կ'առնէր կը տանէր Անտիոք որպէսզի ահագին փրկանքներու գինը ամբողջ վճարուի։

Հոն Մլեհ իմացաւ թէ ուազակութեան և անզգամութեան արհեստին մէջ իրմէ յառաջադէմն ալ կար, Ռընալտ անտիոքցին. հոն տեսաւ թէ այն փռանգ զօրքերուն մէջ, եկեղեցական, տաճարական ասպետներ (զորս հայ պատմագիրները փռերները Դամբլուսայ կը անուանեն) շատ յարմար ընկերներ էին իրեն թէ քաջութեան և թէ անզգամութեան մասին. և այն ատեն հակամիտեցաւ թէ օր մը անոնց կարգակից պիտի կըրնար ըլլալ։

Ինչ մեծ տարբերութիւն կար Մլեհի և Ռընալտի գործողութիւններու և Թորոսի զբաղումներուն մէջ այն քանի մը ամսուան ժամանակին մէջ։ Թորոս կը նորոգէր, կը շինէր, իր տիրած երկիրներուն մէջ ամէն ազգի ամէն կարգի անձերու և կեանքի և ստացուածքի ապահովութիւն կը հայթայթէր, աւարառուն և կաշառակուրծը խստիւ կը պատժէր, կողմնապահնե-

րով և բերդերով իր երկիրը կը ջանար ամրացնել ամէն յարձակումներու դէմ։

Մենք զրուցեցինք վերը թէ առջի օրէն ինչ փոյթ և ջանք ցուցուց զինուորութեան յառաջդիմութեան համար, և անոր չարունակութիւնն էր՝ որ երբ Ռուբինեանց տէրութիւնը շատ տկարացեր էր նաեւ, ամէն հայ զինուոր ըլլալուն համար դեռ երկրին կերպարանք մը կուտար։

«Հայերը ամէնքը զինուոր էին. գրեթէ նոյնչափ վայրենի՝ որչափ իրենց լեռները, ուր կը բնակէին, կ'ըսէ պատմիչ մը. և գրեթէ միշտ զէնքը ձեռքերնին, և բոլոր պատմիչները զանոնք կը ցուցնեն արագ դաշնակցութիւններ լուծելու ինչպէս կազմելու՝ միշտ իրենց շահուն համար»։

Իսկ հանապարհորդ մը, որ մեր Թորոսի եղբօրորդիին ժամանակ Հայոց Թագաւորութեան երկիրներէն կ'անցնէր, այսպէս կ'ըսէ Կիլիկիոյ բնակիչներուն համար.

«երկիրը բնակուած է փռանգներէն, յոյներէն, ասորիներէն, Թուրքերէն, հայերէն և ուրիշներէն, բայց սակայն հայերն են որ կը տիրեն։ Այս հայերը շատ կըրօնասէր են և զերազոյն քրիստոնեաներ»։

Այս զբաղումներուն հետ էր Թորոս. դուլ և դադար չուներ. երկիրը կը պտըտէր անձամբ քննելու ամէն բան։ Այսպէս անգամ մըն ալ երբ Ռապան կ'երթար տուն երկու ձիաւորով և չոկատ մը հետեւակներով, աւարառու Թուրքերու խումբ մը զինք չրջապատեցին յանկարծ, իսկ նա անվեհեր աջ ու ձախ կոտորելով երեք հազար հոգի՝ մնացածը կը հալածէր և չիք կը դարձնէր։

Իսկ յունական կայսրութիւնը երբ իմացաւ իր զօրավարին խայտառակ պարտութիւնը և Կիլիկիոյ ամբողջ կորուստը և Անտիոքի իշխանին հայոց մանանակցութեամբ Կիպրոսի չարաչար անցքը, որովհետեւ կայսրը զբաղած էր պատերազմիլ Եւրոպայի մասին մէջ՝

դեսպան կ'ուղարկէր՝ գանձ կը խոստանար Իկոնիոյ սուլթան Մաղսուտին որ հայոց վրայ դիմէ և իր վրէժը առնէ։

Մաղսուտ ալ բարեպատեհ առիթ համարելով այս հրաւէրը, մեծ բանակով յարձակեցաւ Կիլիկիոյ վրայ, կարծելով որ անպատրաստ պիտի գտնէ Թորոսը և զարմացաւ երբ քուն կարծած թշնամին դիմացը պատրաստ դտաւ ամուր դիրք մը բռնած և անխռով։

Մեծ բանակի մը առջեւ պզտիկ բանակ մը զարմացուց սուլթանը, ուստի դեսպան ղրկեց իմացնելու թէ ինք թշնամութեան ոգի չունէր հայոց իշխանին դէմ, այլ կ'ուզէր որ հայերը հնազանդին և յոյներէն առած քաղաքնին ետ դարձնեն։ Իսկ Թորոս քաղաքավար և անուշ լեզուով չհեցաւ դեսպաններուն սիրտը, տարտամ պատասխաններ տուաւ։

— Մեծագոր թագաւորներու հնազանդիլ մեզ նախատինք չէ, կ'ըսէր, բայց յոյներուն քաղաքը դարձնել անհնար է։

Սուլթանը մեծ օգուտ չտեսնելով այս արշաւանքէն, ետ դարձաւ Թորոսին աւելի իրաւունք տալով՝ քան կայսեր։

Բայց տարի մը չեղած դարձեալ յոյներուն գրգռութեամբ աւելի մեծ պատրաստութեան ձեռք զարկաւ Կիլիկիա մտնելու համար։ Բայց ինք բանակը չը չարժած երբ Կիլիկիոյ դուռները ձեռք կ'առնէր, Թորոս իր լրտեսներէն իմացած, բոլոր իր բնակիչները ապահոված, լեռներու, ամրութիւններու, բերդերու և բերդաքաղաքներու մէջ, և անոնց հսկողութիւնը Ստեփանէի յանձնած՝ բանակին մէկ մասը անոր հաւատալով, ինքը բանակին մեծ մասովը իջաւ լեռնեբուն դժուարին անցքերէն և ափերէն, Իկոնիոյ երկիրը սկսաւ աւարել, քանդել և կործանել։

Սուլթանը իր երկրին պաշտպանութեան դիմեց և Թորոս իր աւարովը ու գերիներովը քաշուեցաւ իր լեռները։

Մաղսուտ այս վերջասկար պատերազմին վերջ տալ կը մտածէր խաղաղութեամբ, երբ Յոյներուն կայսեր դեսպանները հասան յորդորներով և մեծագոյն ընծաներով։

Կայսեր այս վերջին փաստը անհերքելի էր, ուստի Մաղսուտ իր բանակը աւելի ստուարացնելով մըտաւ Կիլիկիա ամենայն զօրութեամբ, բայց պարբսպապատ քաղաքներ կը գտնէր և աւերակ գիւղեր, դաշտերը ապականուած էին բոլորովին, ոչ հունձք կար և ոչ արմաիք և ոչ իսկ խոտ, ամառուան արեւը կը տոչորէր, մարդ և կենդանի կարեւորը չէին գըտներ, ո՛ւր միայ աւարն ու կողոպուտը։

Իսկ Իկոնիոյ և Սեբաստիոյ կողմերէն չարունակ սուրհանդակ սուրհանդակի վրայ կուգար իմացնելու Ջնան ու կոտորածը՝ որ կը հասցնէր Թորոս իր երկրին. գիւղեր, աւերակ կը դառնային, երկիրը զուրկ զինուորներէն կը հեծէր այս նոր տեսակ պատերազմին առջեւ։ Իսկ Սուլթանը առանց այս լուրերուն միտ դնելու, կը յառաջանար աւերակ երկրին մէջ, կը հասնէր, կ՚ողողէր, կ՚անցնէր բոլոր դաշտը, կը պաշարէր Մամեստիան ու Անարզաբան։

Մամեստիան՝ յանձնած էր Թորոս երիտասարդի մը, որուն անունը Թոռնիկ էր, և որ լսելով իչխանին գալուստն ու համբաւը՝ թողած էր իր Սասուն գաւառը, եկեր էր անոր զինուորութեան մտնելու. Թորոս չուտ մը տեսաւ և որոշեց անոր քաջութիւնն ու սրամտութիւնը, հարցուց ով ըլլալը և իմացաւ թէ համբաւաւոր Սասունցի Թոռնիկի Թոռնիկ էր։

Ուստի այս քաղաքին պաշտպանութիւնը երթալէն առաջ իրեն յանձնելով ըսաւ.

— Նայէ՛, քաջ տղայ, ես ոչ միայն քեզի, այլ նաև պապուդ համբաւին կը յանձնեմ այս քաղաքս. բայց քաջ ըլլալը բաւական չէ, քաջութեան հետ խոհեմութիւն ալ ունենալու է. մեռնիլ յիմարաբար անօգուտ տեղ քաջութիւն չէ. ես քեզի քաղաք մը կը

յանձնեմ, լաւ միտքդ դիր թէ քու դիակդ չէ որ կը փափաքիմ տեսնել, այլ իմ քաղաքս ողջ առողջ ինձի յանձնելդ կ'ուզեմ։

Թոռնիկ, որ քիչ կը խօսէր պատասխանեց.

— Աստուծով, իշխան, քաղաքդ քեզ կը դարձընեմ։

Թորոս Անարզաբան կնկան մը յանձնեց, և կինը կը ճանչնանք. Մարգրիտ՝ պարզ խոհեմ և միշտ գեղեցիկ, երբ իմացաւ թէ Թորոս կուգայ, Միջնաբերդէն քաղաքը իջաւ զինքը դիմաւորելու, իսկ Թորոս որ քիչ ժամանակ ունէր, ոտքի վրայ հարսին հարցումները կ'ընէր. թէ բաւական բերդապահ ունէ՞ր, թէ բաւական երկար ժամանակի պաշար ունէ՞ր, և թէ քաղաքացիներուն վրայ վստահ էր, երբ ամէնուն համար ճիշդ ու գոհացուցիչ պատասխան առաւ, երբ իմացաւ ինչպէս կ'երևակայէր թէ այդ իմաստուն կինը կարծածէն ալ աւելի պատրաստ էր և մանաւանդ թէ Թեւը մտած կը տանէր կը ցուցնէր ցորենի չտեմարանները, զէնքերու մթերանոցները, զինուրներու և քաղաքացիներու խումբերը իրեն ակնարկութեան միայն կը սպասէին։ Թորոս հրաժեշտի համբոյրը տալով իրեն, ըսաւ.

— Գիտե՞ս, իշխանուհի, որ Ստեփանէ ի՞նչպէս զբաղած է, բոլոր Սեւ լերան բնակիչները ու ամրութիւնները իրեն յանձնուած են, գիտե՞ս դարձեալ որ ես բանակին հետ կ'երթամ, բայց թշնամին կուգայ, և պէտք է գայ վանդի ճամբաները ազատ ձգուած են, դուն՝ պէտք է որ տարի մը պաշտպանես քաղաքդ ես քու վրադ ապահով եմ, Աստուած հետդ ըլլայ, ան քեզի օգնէ։

— Աստուած որ զքեզ կը պահէ, զմեզ ալ քեզի կը պահէ, խօսքերը եղան Մարգրիտի պատասխանը։

Ասյս երկու քաղաքներն՝ միանգամայն պաշարեց Սուլթանն, ոչ իր բանակներն, ոչ սանդուխներն և ոչ նետաձգութիւնները չազդեցին այս քաղաքներուն

վրայ։ Երբ իրեն իմացուցին Թէ Անարզաբայի բերդակալը կին մըն էր։

— Թէ որ ասոնց կիները, կ'ըսէր, այսպէս կը պատերազմին, չըսէ՞ք որ մարդիկն՝ որ մեր երկիրը արշաւած են՝ ոչ Թէ աւերակ այլ ուրեմն անապատ դարձուցին։

Եւ կը բաւէ, մարդը որ Ճունաց կայսեր Թելադրութեամբ այս անխոհեմ պատերազմին ձեռք զարկեր էր, բայց ի՞նչ ընէր, գոնէ պատուով պէտք էր ելնէր այդ բաւիղին մէջէն։ Արդէն ձիերու հիւանդութիւն ինկած էր բանակին մէջ, որոնք չարունակ կը սատկէին, գինւորը՝ որ բաւական պաշար չունէր, չէր կրնար բանակին մարմինէն զատուիլ և հեռանալ, վասընզի աներեւոյթ թշնամիներ ամէն ժայռի, ամէն ծառի ետեւէն գինք կը վիրաւորէին ու կը սպաննէին։

Ուսաի Մազսուտ յուսահատած այս երկու քաղաքները առնելէն, պաշարեց Համոնոյ Թիլը որ աւելի անառիկ էր քան նախայիշուածները, և իր մէկ փեսան Եաղուպ Մէլիք անունով երեք հազար գինուորներու գունդով մը ղրկեց Անտիոքի սահմանները արշաւել և աւերել։ Այս ժանտ մարդը յանդգնութեամբ երբ Անարզաբայէն անդին՝ լեռներու մէջ մխեցաւ անկասկած՝ յանկարծ գինքը չրջապատած գտաւ Ստեփանէի և Տաճարական Ասպետներու խումբերէն, ինք և բոլոր իր գունդը ծուղակի բռնուած՝ մինչեւ վերջինը ջարդուեցան, հազիւ Թէ մէկ քանի գուժարերներ աղատեցան։

Նոյն միջոցին անսովոր փոթորիկներ, փայլակներ, կայծակ, կարկուտ և անձրեւի հեղեղներ օրերով բանակը կը նեղէին Թիլն Համոնոյ առջեւ։ Եւ երբ այս կոտորածին լուրն եկաւ, ալ սոսկումը պատեց բանակը, գինուորին գանգատը ապստամբութիւն կը սպառնար։ Սուլթանը Թողուց գնաց, և այն մեծ բանակը ոչ Թէ կանոնաւոր՝ այլ խառնաչփոթ փախուստով ցան

ու ցիր եղաւ, Թողլով իր կահկարասին ու բոլոր իր ունեցածը։

Իսկ Թորոս, որ մինչեւ Սեբաստիոյ մօտերը քշած էր իր բանակը դիմադիր մէկը չգտնելով համարձակ ոտնակոխ ըրած էր բոլոր երկիրը, կը դառնար աւարով և կը տեսնէր Թէ իր բոլոր պատրաստած յատակագիծը լիովին և իր կասկածէն աւելի ի գլուխ ելաւ. փառք կուտար Աստուծոյ. վասնզի Թշնամիին աւարը ոչ միայն բաւական եղաւ իր ժողովրդեան վնասը հատնելու, այլ նաև առատապէս վարձատրելու համար իր զինուորը։ Իսկ որ դիտելու արժանի է պատմութեան մէջ, այն է, Թէ իրարու վրայ երկու մեծ Թշնամիներու բանակները կը հալէին, կ'անհետանային առջեւէն, առանց մեծ արիւնհեղութեան իր զօրքերուն և առանց անդարմանելի ժողովրդեան կորուստներուն։

ԳԼՈՒԽ ԻԳ.

ՄԱՀ ԵԻ ՍՈՒԳ

Ինչպէս տեսանք, բոլոր այս պատերազմներու մի-ջոցին Մլեհի համար խօսք չկար, մարդ մը որ պա-տերազմ կը փնտռէր, կռիւ կ'երազէր, իր՛նչ եղած էր։ Թէպէտ եղբօրմէն հրաւէր գացեր էր իրեն ամ-բացնել Կոռիկոս, և բաւական բերդապահ թողլով մը-նացած զօրքով գալ մեծ բանակը, բայց նա յայտնի քէն ըրած կամ վատ քաղաքականութեան մը հետե-ւելով տեղէն չարժած չուներ։

Մլեհ կիպրոսի արչաւանքէն դառնալէ վերջը՝ լա-տիններու հետ զարմանալի բարեկամութեամբ մը կապուեցաւ, բայց որ Թորոսի ծանր էր լսել՝ այդ ան-գութ արչաւանքներուն գովութիւնն էր զոր պար-ծանքով կը յիշէր Մլեհ, և որու համար Թորոս պար-տաւորուեցաւ խստիւ յանդիմանել զանի, իմացնելով թէ Թէպէտ ինք Թերեւս առաջինը եղած էր այդ ար-շաւանքը երկնելու Յոյներէն վրէժի համար, բայց չաս զղջացեր էր եղածները լսելով և տեսնելով թէ երբէք չէր կրցեր երեւակայել թէ երկու քրիստոնեայ իշխաններըը, այդ աստիճանի անգթութիւն գործէին խժաբար, անօգուտ ոճիրներով իրենց և Ռուբինեան անունը աղտեղելով։

Այս յանդիմանական խօսակցութենէն վերջը Մլեհ դադրեցուց եղբօրը հետ տեսութիւնները, և առջինէն աւելի գանգատներ և սպառնալիքներ, և երբ գինին կը զեղանէր և գլուխը կ'ելլէր, այն ատեն համարձակ կը զրուցէր։

— Հայրենի իշխանութիւնը պէտք էր երեքի բաժ-նել, և թէ Լեւոնի երկու զաւակները չէին ստեղծուած

գերի ըլլալու համար մեծին, և թէ հին և զառամուած աշխարհի սովորութիւնները ներկայ ժամանակին օրէնք չէին կրնար ըլլալ՝ որ մեծը բռնաբար իբրեւ յետին ստրուկ յանդիմանէր իր եղբայրները որ ամենեւին իրմէ պակաս չէին քաջութեան կողմէ։

Այս կերպ դուրս տալէն վերջ, ալ կը սկսէր կիպրոսի արշաւանքներուն՝ անգթութիւններուն վրայ խօսիլ.

— Թէ յոյները արժանի էին ամէն պատուհասանեբու, որոնք պատժուեցան փռանգներէն և հայերէն, և թէ անոնք որ խաղաղութեան ատեն հայու վանք մը մտեր ամէն չարագործութիւն և մինչեւ սպանութիւն ըրեր էին խեղճ միաբաններու վրայ, արժանի էր որ իրենց եկեղեցականներն ալ ականջներ և քիթեր տուժէին փոխարէնն։

Այս յորդաբանութիւնները թէպէտ Թորոսի ականջը կը հասնէին, ինք բաւական կը համարէր միշտ արթուն հսկել, և խօսքերու համար միշտ սուտ խուլ կ'ըլլար, վասնզի գիտէր զանազանել ճոռոմաբանութիւնն ի գործադրութենէ։ Այս վիճակին մէջ էին երկու եղբայրներուն յարաբերութիւնները՝ երբ յունական գրգռութեամբ և ոսկիով Մաղսուտ սուլթանի հետ պատերազմը տեղի ունեցաւ և որ երկու տարի ամբողջ մտատանջեց ու զբաղեցուց Թորոսը։

Բայց այս պատերազմին յաջող ելքը և Թորոսի փառքը՝ որ հայն ու օտարը զարմացուցին՝ մլեհի մեծ յուսահատութիւն պատճառեց և ամէնքը զարմանքով տեսան որ օրին մէկը յանկարծ ամէն բան թողլով, իշխանութիւն, կին և երկիր ձգեց ելաւ գնաց տաճարական կրօնաւոր ասպետ եղաւ։

Բայց Թորոսի պատերազմներէ հանգիստ չկար, պէտք եղաւ Հալէպի Նուրէտտին սուլթանին դէմ յարձակիլ, երբ իմացաւ թէ նա իրեն դէմ կը պատրաստուի. ուստի փութաց անոր դէմ յարձակելու, վասնզի իմացեր էր թէ յոյներն ալ իրեն դէմ յար-

ձակելու կը պատրաստուէին։ Ուստի առանց ժամանակ կորսնցնելու մտաւ բոցի պէս Հալէպի սահմանները, քանդեց՝ կործանեց ամրութիւնները և մեծ յաղթութեամբ դարձաւ իր երկիրը, և իմանալով թէ յոյներուն նաւատորմը բանակ կը բերէր իրեն դէմ Կիպրոսէն, իջաւ ծովեզրը իր յաղթական զօրքերով. հոն Միքայէլ Պրանաս յունաց զօրավարին հետ զարնուեցաւ, խորտակեց անոր բանակը և հազիւ նա ճեացորդովը մտաւ նաւերը և փախաւ։

Յոյները հանդարտ չկեցան։ Նոր բանակով մը նոր զօրավար մը՝ Անդրոնիկոս Եւփորպէն՝ Թորոսի վրայ հասաւ, և Տարսոնի մօտ հայերուն զօրքերուն հետ զարնուեցաւ։

Թորոսի նիզակակից էին այս պատերազմին մէջ փռանգներէն գունդ մըն ալ, երեք հազար յունականներ պատերազմի դաշտը ծածկեցին մեռելներով և իրենց զօրավարն չկրնալով հանիլ իր զօրքերուն հետ նաւերով փախչելու՝ բռնուեցաւ Թորոսէ և Երուսաղէմի լատին Թագաւորին միջնորդութեամբ ազատեցաւ և գնաց Կոստանդնուպոլիս՝ իր պարտութեան լուրերը անձամբ տանելու։

Իսկ Ստեփանէ այն միջոցին իր գովելի վարմունքին համար իմեծ պատուոյ էր եղբօրը աչքին, և Մարգրիտի առնացի պաշտպանութիւնը՝ Անարզաբայի պաշարման ժամանակ իր անունը փառաւոր ըրեր էր նաև օտարազգիներու աչքին։

Գերագոյն տարիներ էին անոնք, որ Եւփիմէ և Մարգրիտ իբրեւ քոյր սիրալիր այցելութիւններ կուտային իրարու, միշտ միաբան խնամելով թշուառութիւնը իր ամէն տեսակին մէջ։

Ով որ իրենց դիմէր՝ ապահով էր պաշտպանութիւն գտնելու, և այս երկու սիկնայք իրենց գթած ձեռքով չատ ցաւեր սփոփեցին, չատ խաւարութիւններ մեղմացուցին։ Իրենց տուները չէն էին յաջողութիւններու պայծառ չուքին տակ. Եւփիմէ իր գեղեցիկ Գո-

հարն ունէր, զարմանալի պատուաստ փափկութեան և արիութեան, մարգրիտ երկու կորիւններ ունէր Ռուբէն և Լեւոն՝ որ պատերազմներու որոտումներու և զէնքերու չկահիւններու մէջ ծնած անոնց մէջ պիտի մեծնային Ռուբինեանց աթոռը նստելու համար. վերջինը մանաւանդ աւելի բարձրացնելու համար զայն։

Ի՛նչպիսի խնամքներով այդ իմաստուն մայրը մեծցուց այդ երկու տղաքները, այդ հրաշունչ բնաւորութիւնները չափաւորելու համար՝ անոնց աչխոյժը սանձահարելու համար՝ ի՛նչչափ իր մայրենի սիրտը խըլստացաւ, նա՝ որ վերջը ապագային մէջ Ռուբէնի իբր փրկանք իր անձը կուտար և պատանդ երթալ յանձն կ՚առնէր օտար իշխաններու արքունիքը։

Եւփիմէի Գոհարին քով ուրիշ տղայ մը կար Հեթում անունով, ինչպէս գիտենք պատանդ Թորոսի արքունիքին մէջ՝ որդի Լամբրոնի իշխանին, իբրեւ տան զաւակ հոն մկրտուեցաւ, հոն սնաւ, հոն դաստիարակուեցաւ և քանի որ Եւփիմէի մայրենի ձեռքը զինքը խնամեց, տղան որբութիւն չունեցաւ, վասնզի այս կնկան բնաւորութեան մէջ կար գրաւել իրմէ մեծի և փոքրի սիրտը, իր յանդիմանութիւնն նաեւ իր խըստութեան մէջ այնպիսի քաղցրութեան երակ մը ունէր որ դիմացինին սիրտը կը չարժէր և ոչ երբէք կը վիրաւորէր։

Զարմանալի բնութիւն մըն էր, փառք, մեծութիւն, զարդարանք, ուրախութիւն կը սիրէր Եւփիմէ, բայց ամէնքը միայն իր անձին համար չէր սիրեր, այլ ուրիշներուն հաղորդելու համար այնչափ գոհութիւն կը գգար որ եսութիւնը իրեն համար չէր։

Երբ Թորոս իր իշխանութիւնը մէկ կողմէն մինչեւ Խաւարիա և Փռիգիա ու միւսէն մինչեւ Եփրատ գըրեթէ կը տարածէր, և ամէն տեղ իբրեւ հսկող վերատեսուչ քան թէ իշխան կ՚արշաւէր արագ և սրընթաց՝ չատ պարզ էր վարմունքը. ընդհակառակն երբ Եւփիմէ վահկայ բերդէն Տարսոն կ՚իջնէր կամ Անար-

զաբա այցելութեան կ'երթար, կը սիրէր իր գեղեցկուհիին զարդարել, ականակուռ և մարգարտայեռ իշխանական պսակը գլուխը՝ ոսկեթել բեհեզներու և ծիրանիներու պերճանքով փայլիլ, և նոյնպէս զարդարուն տիկիններէ և արծաթեղէն զրքերու խումբերէ շրջապատուած իր ուղեգնացութիւնները ընել. և որ քաղաքը որ իջնէր ժողովուրդը կը խռնէին տեսնելու և ողջունելու իր գեղեցիկ կերպարանքը՝ ուր զբուարթութիւն կը փայլէր, և ուրախ կ'ըլլային վասն զի իրենց ալ զուարթութիւն և հանդէսներ կը բերէր։

Ինը տարին կատարուեցաւ, բաղդը ամէն կողմէ թորոսին կը խնդար, ամէն բան յաջող եղեր էր իրեն. շրջակայ իշխանները մեծ ու փոքր կը յարգէին և կը ակնածէին այս իշխանութենէն որ հազիւ թէ ճանչցուած միչտ յաղթող և երջանիկ կ'ելնէր ամէն վասնգէ։ երջանկութիւնը իր տան մէջ դրած էր իր բոյնը. ո՛վ որ իր ծանր զբաղումներուն վերջը տեսնէր զինքը հոն՝ իր կնոջ, իր զաւկին, իր բարեկամներէն և իր պարագաներէն շրջապատուած, այդ լուրջ և առիծաիրտ մարդը քաղցր ու հանդարտ խօսելով և կատակելով, չափաւոր միչտ իր բոլոր կիրքերուն մէջ, երանի կուտար իրեն։

Բայց ամէնքը գիտեն և հին առակ է թէ բաղդը յողդողդ է, թէ երջանկութիւնը անցաւոր է. այսօրուան ծիծաղին վաղը արցունք կը յաջորդէ, այսօրուան ուրախութեան վաղը սխրութիւն, այսօրուան փայլուն պերճանքներու վաղը սև սուգ։

Գարունն հասեր էր, բնութիւնը կը ծիծաղէր, ծաղիկները կը բանային, թռչուններն կաւետէին, եւ իմէ որ Տորոսի լեռները կը սիրէր ձուրերուն ժայռերն ի վար կարկաչը և ճերմակ զով փրփուրը կ'ախուժէր. վահկա երթալու միտք կը ցուցնէր և պատրաստութիւն կը տեսնէր։ Ուղեւորութեան նախընթաց գիշերն էր, երբ քիչ մը տկար ըլլալը յայտնեց և իր սեն եակները քաչուեցաւ։

Հազիւ թէ քիչ մը ժամանակ անցաւ, եւ երբ Թորոս քովը գնաց, ձայնը եւ երեսին գոյնը այնչափ փոխուած գտաւ որ սաստիկ այլայլեցաւ և Դիոնիսին իմաց տալ հրամայեց։ Իսկ ծեր բժիշկը երբ եկաւ և հիւանդը տեսաւ՝ պաղեցաւ, արձան կտրեցաւ։ Այս տեսարանը աւելի չփոթեց Թորոսը, մէկ կողմը առաւ քաշեց քովի սենեակը։

— Դիոնիս, ըսաւ, ինչո՞ւ չփոթեցար, մե՞ծ է վտանգը։

— Վտա՜նգ, պատասխանեց ծերը դառնութեամբ ձեռքերը երկինք տարածելով, երանի՛ թէ վտանգ ըլ-լա՞ր... մա՛հ... ծնկուըները ճկեցան, և հազիւ թէ ժամանակ ունեցաւ Թորոս գինքը բռնելու և նստեցը-նելու, քանի մը չունչ առաւ, մեծ հառաչանք մը հանեց և ոգին էր որ տուաւ։

Այս տեսարանէն ահաբեկ, ներս վազեց Թորոս, Եւփիմէի ձեռքը բռնեց, պաղ էր սառի պէս։

— Շատ հիւանդ եմ սիրելի իշխանս, վախնամ այս հիւանդութիւնը գիս պիտի սպաննէ, ըսաւ խեղճ կինը. ո՞ւր է Դիոնիս, ո՞ւր է Գոհարս... ես ձեռքովս կ'ուզէի Հեթումին հետ ամուսնացնել...։

— Հիմա կուգայ, կ'ըսէր Թորոս և կը ջանար գինք քաջալերել. բայց ան հազիւ թէ մէկ երկու խօսք կրցաւ գրուցել և թմրութեան մը մէջ ինկաւ որուն սոսկալի քրտինք մը յաջորդեց. հրաման ըրաւ իշխա-նը, որ բժիշկ մը գտնեն, բայց երբ եկաւ բժիշկը, դուրսը ծերի մը դիակ գտաւ և ներսը երիտասարդ կին մը որ վերջին չունչը կուտար։

Մենք չենք կրնար նկարագրել այդ մարդուն ցա-ւը, որուն երեսը դրսէն տխրութիւն մը միայն կար, միայն թէ այդ տխրութիւնը մինչեւ վերջին օրը նոյն կնիքը անխախտ պահեց նոյն չափով։ Արեւը միշտ արեւ էր, բայց չամանդաղի թեթեւ քօղ մը պատած էր անոր երկինքը, չունէր պայծառութիւնը որ ամէ-նուն կը ծիծաղի։

Մխիթարութիւն մը կար ազգին բաղդին հետ իրեն համար, տղայ մը՝ գոհար մը որ չատ անգամ երբ հայրը տաժանելի ընթացքը կատարած իր վահկայ պատչգամը՝ կորովի մարմնոյն և բազմաչխատ գլխուն հանգիստ կուտար, այն տեղն կուգար ցտոկըռտելով ծնկուըներուն վրայ կը նստէր, իր գանգրահեր գլուխը կը դնէր կուրծքին, իր փափուկ ձեռքերով անոր մօրուքը կը փայփայէր, լուսալիր քաղցր աչքերը անոր խորունկ աչքերուն կը յառէր, իր գաղտրիկ ձայն սրտին և տարիքին պարզութենէն բղխած անոր ականջին անուշ խօսքեր կը մրմնջէր, ահա այն տեղն վայրկեանէ վայրկեան զուարթութեան պայծառութիւնը կ'ուգար, բայց ամպը հոն էր։

Մտածութիւնը միայն՝ թէ ուրիշ սիրելի անձի մը հետ երբեմն կը բաժնէր այդ երջանկութիւնը, ուրիշի մը որ չկար, ուրիշի մը որ սրտին կէսն էր, ուրիշի մը՝ որուն ոչ միայն գինքն և իր յաջողութիւնները ալ նաեւ իր ազգը մտամբ պարտաւոր էր, տխուր ամպը այն գուարթութիւնը կը հալածէր, աչքերը ակամայ կը դառնային դէպի Դրազարկ ուր եւփիմէ իր եղբօրը քով կը նոջէր, և այն լայն կուրծքէն մեծ չունչեր կելնէին փոխանակ հառաչանքներու, և Գոհար այն ալ կորոշէր և կը հարցնէր։

— Ինչո՞ւ, հայրիկ, այսպէս մեծ չունչեր կ'առնես։

Դժուար էր այդ հարցումին պատասխանել, այլ պէտք էր խոյս տալ, բայց ո՞ւր, ամէն օր ամէն վայրկեան երբ զբաղումները գինք կը թողուին, այսպիսի տեսարաններ կը նորոգուէին, մինչեւ որ ժամանակը՝ որ յիշատակ չի մոռցներ այն մտքերուն՝ որ յիշողութիւն ունին բայց կը սկարացնէ, բթացուց այդ ցաւերը, մանաւանդ որ եւփիմէի մահը ուրիշ դժբաղդութիւններու նախաշաւիղն էր, ինչպէս պիտի տեսնենք։

ԳԼՈՒԽ ԻԴ.

ԿԻՒ ՄԱՆՈՒԷԼ, ԿԱՅՍԵՐԸ

Թորոս լաւ խելամուտ էր թէ խաղաղութիւնը միայն և երկարատեւ խաղաղութիւն մը կրնար Ռուբինեանց աթոռը ամրացնել և Կիլիկիա ապաստանարան ընել Հայ ազգութեան. ուստի երբ ամէն բան կարգադրեց Ջանաց նաեւ ուսումը տարածել իր երկրին մէջ ուստի վանքերը չատցուց, վասն զի անոնք միայն էին այն ժամանակը՝ իրր միջոց դիտութիւններու ծաւալումին. ով որ կ'ուզէր սովրիլ՝ վանք մը կը դիմէր, վասն զի ուսումնարան և վանք այն ատեն միեւնոյն նշանակութիւն ունէին, ոչ միայն արեւելքի մէջ այլ նաեւ արեւմուտքի մէջ։

Թէպէտ սիրտը դառնութեամբ լեցուն կնոջը մահուան՝ Մլեհ եղբօրը յիմար ձեռնարկութիւններու համար, բայց զարձեալ Թորոս անյողդողդ բնաւորութեան տէր՝ բարեկարգութիւններու կ'աշխատէր, ամէն իր այցելութիւնները կ'ընէր երկիրը բարւոք վիճակի մէջ պահելու համար։

Եւ երբ յոգնած՝ փախստեան տեղ մը փնտռէր կ'երթար կը քաշուէր Տարսոն, իր սեւ մազին քաղաքը, այն սենեակին մէջ՝ այն անկողնին քով ժամեր օրեր կ'անցնէր, անցեալին վրայ տխուր խորհրդածելով։ Ահա ճիշդ նոյն օրերուն մէկն էր, երբ յանկարծ լսուին ուխտաւոր մը իրեն ներկայացաւ գոյժ տալով թէ Մանուէլ կայսրը ընաիր զօրքերու խումբով մը իր վրայ կուգար։

Թորոս՝ թէպէտ անվեհեր քաջ մարդ էր և բոլոր իր պատմութիւնն ալ կը վկայէ, բայց անխախտ ըս-

կըզբուներ ալ ունէր, պատերազմի բաղդը վտանգի չի դնել՝ երբ կարելի էր առանց իր զօրքերուն կորուստին թշնամին վտանգել՝ մաշել՝ տկարացնել և սովամահ ընել կը նախադասէր, և ասոր համար ալ տաք գլուխ երիտասարդ զօրավարներ՝ որոնց առաջինն էին Մլեհ և Ստեփանէ՝ զինքը կը բամբասէին. դարձեալ երբ կարելի էր բանագնացութեամբ և քիչ վնասով և ի հարկին խոնարհական ցոյցերով խաղաղութիւնը ծախսու առնուլ և վտանգը հեռացնել աւելի կ'ընտրէր, քան թէ ազգին և իր անձին բաղդը կորըստեան վիհը գահավիժելու վիճակին մէջ ձգել։

Իսկ այս անգամ առանց չփոթելու՝ այլայլեցաւ, նախ՝ ինք որ միշտ իր թշնամիներուն ամէն չարժումները կ'իմանար, այս անգամ թշնամիին ձեռք իյնալու վտանգին մէջ էր, պատճառը չէր կրնար մեկնել, վասն զի իր կոստանդնուպոլսոյ լրտեսը՝ որ կայսեր լուրը իրեն կը հասցնէր՝ դիպուածով արգիլուած էր իմացնելէն.

Երկրորդ՝ կայսրը չատ զգուշութեամբ վարուեցաւ իր արշաւանքներուն մէջ և փոքր գնդով մը իր վրայ կուգար, եւ Թորոս այս չէր կրնար երեւակայել։ Ուստի այն դրութիւնը գործածել մտածեց որ Մաղսուտ Սուլթանին դէմ ալ գործածեր էր քանի մը տարի առաջ յաջողութեամբ։

Բայց դժբաղդաբար չէր պատրաստեր ժողովուրդը, ժամանակ չկար ամէն բան աւրչտելու և լեռները քաչուելու, բայց պէտք էր չարժիլ, ուստի Թողուց Տարսոն և ամէն տեղ հրամաններ դրկեց որ լեռները ամրանան. Մարգրիտ իր զաւակներով հրաման ընդունեց քաչուիլ լերանց ամրութիւնները. Թոռնիկ միայն խնդրեց Թորոսէն մնալ և պաշտպանել Մամեստիան.

Իսկ ինք զօրքով կը հասներ կր քաջալերէր ժողովուրդը՝ կը հասկցնէր թէ փոթորիկը կ'անցնի և երկար չկրնար տեւել։ Ամսուան մը ժամանակի մէջ

մարդ և կենդանի Տորոսի լեռները կը ծածկէին՝ երբ Բոյներուն բանակն ալ դաշտավայրը կը ծածկէր։

Տարսոն՝ Ատանա և Անարզաբա քիչ ժամանակի մէջ թշնամիին ձեռք անցան. իսկ Մամեստիա՝ կայսրն ինք անձամբ պաշարեց, ձմեռ մը ու ամառ մը աշխատեցաւ մինչեւ որ կրցաւ առնել Թոռնկայ ձեռքէն, որ դիմադրութիւնն երբ անկարելի գտաւ, չուանով պարիսպներէն իջաւ գիշերանց և գետին մէջէն երկար տեղ լողալով ազատեցաւ թշնամիին ձեռքէն և հասաւ գտաւ Թորոսի խումբերը Սեւ լեռներուն մէջ։

Երբ Թոռնիկը տեսաւ իշխանը ըսաւ,

— Հա՛հ, իրենց վերջի ընելիքն ալ ըրին Բոյները և իրենց դաշնակիցները. ալ թէ որ կ՚ուզեն թող գան զմեզ հոս գտնելու։

Եւ իրօք կայսեր դաշնակիցները կը չատնային. Լատիններն՝ երուսաղէմի թագաւորէն սկսեալ, որ նոր փեսայ ալ եղած էր կայսեր, Տաճարականներու մեծաւորէն սկսեալ իրենց բոլոր պարոններով, բրէննեներով և կոմսերով կը լեցուէին՝ կը խռնէին Բոյներու կայսեր բանակը, որ Մամեստիա արքունիք ըրած էր իրեն. հոն ահա նոր տեսարան մը վաստեցաւ՝ սիրտ ունեցող ամէն մարդ քստմնեցուց. վասն զի ի տես ամէնուն՝

«Ներկայացաւ Անտիոքի իշխանն Ռընալտ վատ և խղճալի կերպարանքով վասն զի, ոչ միայն Բոյներուն առջեւ յանցաւոր էր, այլ և իր քաղաքացիներուն և անոնց պատրիարքին զոր անարգանքով չարչարեր էր, եկեղեցիին սպասները կողոպտելու համար, ուստի հիմա անճար և անյոյս ճգնաւորի զգեստ հագած, գլուխբաց և բոպիկ, վիզը չուան ձգած, ինքզինք մահապարտ վճռած բոլոր Մամեստիոյ մէջ պտրտելէն ետեւ, եկաւ, ինկաւ կայսեր ոտքը՝ մերկ սուր մը մատուցանելով անոր, իբր թէ թոյլ կուտար որ ըստ արժանիքին գլուխը կտրուի. գունդ մը կրօնաւորներ ալ նոյնպէս գլխաբաց և բոպիկ ծունկի ինկած կայսեր

գթութեան կ'ապաւինէին։ Բաւական սեպեց նա այսքան խայտառակութիւնը և թողութիւն առաւ. պահանջելով որ Անտիոքցիները ընդունին յոյն պատրիարք մըն ալ և երբ կայսրն ուզէ՝ ղրկեն գունդ մը օգնական զօրքերէն։»

Իսկ կայսրը ժողով կ'ընէր զօրականներուն և իշխաններուն որ Թորոսը նուաճեն և չուտով՝ վասն զի բանակն արդէն նեղն էր կերակուրի համար, կենդանիները սովէն և հիւանդութենէ կը հատնէին, ուստի ժամ մը առայ պէտք էր այս աներևոյթ ապստամբը նուաճել։

Հոն՝ որոնք որ փորձը առած էին Թորոսի և անոր բնակիչներուն դժուարութիւններուն հասկցուցին կայսեր թէ չատ դժուար և վտանգաւոր էր այդ լեռնեբուն մէջ պատերազմիլ արթուն թշնամիի մը հետ որ իրենց կը սպասէր. և թէ ընդհակառակն չատ դիւրին էր հնազանդութեան բերել Թորոսը, երբ բանաւոր և պատուաւոր դաշինքներ իրեն առաջարկէին և երուսաղէմի թագաւորը (Պալտուին Գ.) յանձնառու եղաւ բանակցութեան մտնել Հայոց իշխանին հետ։

Ուստի, թագաւորը ինք անձամբ ելաւ փնտռելու Թորոսը և կայսեր պայմանները կ'առաջարկէր, որոնց ամէնէն ծանրը անձամբ ներկայանալն էր Մամեստիա հնազանդութիւն կայսեր համար, և անոր փոխարէն կայսրը ինք կ'ընդունէր իբրեւ իշխան կուսակալ Կիլիկիոյ, միմիայն Անարզաբան պահելով իրեն։

Ցանձն առաւ Թորոս և եկաւ Մամեստիա իշխանաբար՝ ոչ իբրեւ Ռընալտ, և այսպէս ներկայացաւ կայսեր որ ցուցաբ ընդունելութիւն մը ըրաւ իրեն, անչուշտ յիշելով կոստանդնուպոլսոյ կալանաւորը։ Բայց կէս ճամբան մնացող մարդ չէր Թորոս, յանկարծ իմացան օր մը բանակը թէ Հայը թուղեր գնացեր է, և երբ այս գործողութիւնը ոմանք չարագուշակ կը մեկնէին՝ տեսան թէ Հայ ցորեններով, արջառներով և ոչ

խարներով լեցուց բանակը, և գրաստի ու ձիերու նուազութեան առաջքը կասեցուց։

Արդէն կայսրը իր իմաստուն և կոփուած կերպին հաւնած էր, իսկ այս վերջին գործողութեամբ բոլորովին իրեն յարեցաւ և անուանեց զայն Պոնսեփաստոս և ոսկեկնիք հրովարտակով իշխանութեան մէջ հաստատեց։

Անկից վերջը Մանուէլ կայսրը ելաւ բանակովը Կիլիկիայէն և մտաւ Անտիոք ու անկից Հալէպի վրայ արշաւելու ելաւ Նուրէտտինի դէմ, բոլոր այն կողմի Քրիստոնեաներուն յոյս տալով դիրենք ազատելու Մահմետականներէն։ Բայց դանդաղութիւնները, դեգերումները, բանակցութիւնները, թոյլ պատերազմները յայտնի կ'ընէին թէ Բիւզանդական կայսրութիւնը ուրիշ դիտաւորութիւն չունէր այլ եթէ՝ փէքելոհամար քաշքշել ամէնքը։

Երբ բանակը Հալէպի մօտեցաւ, սուրհանդակ մը հասաւ կայսեր կոստանդնուպոլսէն որ գինք արտօրնօք ետ կը կոչէր, ուստի առանց միտ դնելու երուսաղէմի թագաւորին և քրիստոնեայ իշխաններուն աղաչանքներուն՝ որ երեք օր դոնէ ուշացնել կը խնդրէին յետադարձը, խաղաղութեան դաշինք կնքեց Սուլթանին հետ և ետ դառնալու հրաման տուաւ բանակին։

Ամէնքը մեծ ուրախութեամբ պաշարուեցան, բայց անոնք միայն որ Բիւզանդական կայսրութեան քաղաքագիտութեան տեղեակ չէին կամ անոր դաւաճանութիւնները յիշելու չափ խելք չունէին։ Ուստի կայսեր բանակը Կիլիկիա հասաւ և Անարզարայի մօտեցաւ, Թորոս որ յիշողութիւն ունէր և գիտէր թէ մինչեւ ուր կրնայ հասնիլ յունական հաւատարմութիւնը, յանկարծ իր զօրքերը առաւ և վահկայ քաշուեցաւ, կայսրն ալ իր ճամբան շարունակեց և գնաց, զօրքերուն մէկ մասը ճամբանները ցանելով։

Ինչպէս ըսած էր Թորոս իր ժողովրդեան և իր

զօրքերուն, փոթորիկն անցաւ անհետացաւ կայսեր հետ, թէպէտ երկու տարուան ժամանակ ծանրացաւ կիլիկիոյ վրայ։ խաղաղութիւն եկաւ ժողովրդեան և բոլոր դաշտավայրը ծածկուեցաւ, հասկերով, որթը ծանրացաւ ողկոյզներով, ուրախութեան ձայները ըսկըսան դարձեալ լսուիլ, և Հայոց իշխանը որ խաղաղութիւն կը սիրէր, վասն զի գիտէր ժողովրդեան օգտակարը՝ դաշինքները կը յարգէր, վասն զի անոնցմով միայն կարելի է տէրութիւններու սահմանները ապահովել։ չարունակ իր Ստեփանէ եղբօր հետ վէճի առիթ կ'ունենար, և այս իրեն սրտին ցաւ էր։

Այս քալ բայց անխոհեմ եղբայրը՝ չարունակ իրեք դրած առանձին իրեն իշխանութիւն մը հաստատել ջեանոյ և Մարաչու կողմերը յարձակումներ կ'ընէր. և միշտ գանգատներու առիթներ կուտար, իրեն պէս թեթևամիտ եկեղեցականներուն խորհուրդները լսելով ոչ միայն դաշինքներու՝ այլ և երդումներու կը դերժէր։ եւ այսպէս առիթն եղաւ անգամ մը պատերազմի Թորոսի և Նուրէտտինի մէջ, և երբ Թորոս հաշտութիւն խօսեցաւ Նուրէտտինի հետ Ստեփանէի կամաց դէմ, սկսաւ եղբօրը դէմ մեքենայել, որով իշխանը պարտաւորուեցաւ բանտարկել զանիկա առժամանակեայ կերպով, և յետոյ արձակել ու դարձեալ իբրեւ եղբայր հետը վարուիլ, համոզելով զինքը թէ այդ ճամբով չէր որ իշխանութիւն մը կը կազմուէր։

Եւ օրինակը ցոյց կուտար թէ՝ ինչպէս իրեն դիւրին էր Ցոյները հալածել կիլիկիայէն, բայց ինք կ'ուզէր յարգել դաշինքները և առժամանակեայ իշխանութեան հետք մը թողուլ Ցոյներու գոհութեան համար, քանի որ առիթ չէին տար իրեն դժգոհութեան և դաշինքները լուծելու։

Բայց անխոհեմ բնաւորութիւնները ո՛չ բարեկամութեան և ոչ թշնամութեան մէջ չափ չունին և ոչ կշիռ։ Ստեփանէ Ցոյներուն հետ ընտանութիւնը չատցուց, և մտերմաբար սկսաւ կապուիլ Անդրոնիկոս Եւ-

փորպէնի հետ, որ կայսեր ազգական և տեղակալն էր Կիլիկիոյ մէջ, և որ ճաշի հրաւիրելով Ստեփանէն Համուս բերդը՝ եռացած ջուրի կաթսայի մը մէջ զինքը սպաննել տուաւ։

Այս անգութ մահուան լուրը երբ տարածուեցաւ Կիլիկիա, բարկութեան և վրէժխնդրութեան կրակը բորբոքեցաւ և Թորոս որ իր զօրքերով Ցոյներու վրայ կը քալէր, յանկարծ իր գովը տեսաւ քինաւորեալ Մլեհը որ խումբ մը կատաղի զօրքերու մէջտեղ ելեր էր եղբօրը մահուան վրէժը լուծելու։ Ցոյներուն կոտորածը սաստիկ եղաւ, տասն հազար հոգի կոտորուեցաւ կ'ըսեն պատմիչները, Անարզաբան և դեռ ինչ բերդ և ամրոց որ մնացած էին Կիլիկիա՝ ամէնն ալ առնուեցան իրենցմէ, և ջարդը դեռ պիտի չարունակէր թէ որ Երուսաղէմի թագաւորը միջնորդ չըլլար դադրեցնելու համար այս անգութ կոտորածը։

Իսկ Ստեփանէի մարմինը տարին եղբայրները և թաղեցին Արքայազնի վանքին մէջ, և անմխիթար տիկինն Մարգրիտ՝ գնաց իր զաւակներով Պապեռոնի իր եղբօրը բերդը։

ԳԼՈՒԽ ԻԵ,

ԼԱՄԲՐՈՆԻ ՀԱՐՍԸ

Թորոս եւ փիմէի վերջին կամքը կատարելու մտադիր էր միշտ, հեթում որ իր աչքին առջեւ կը մեծնար՝ յարմար փեսայ մը կերեւէր, հայ գիտնական վարդապետ մը եւ յոյն ուսումնական մարդ մը կ'աշխատէին գլուխը հարստացնելու գիտութեամբ, եւ զինավարժութեան համար բարձրաբերդցին կոստանդինն էր կարգուած իշխանէն զինքը մարզելու։ Իսկ Թորոս կը խօսէր երբեմն հետը, զանազան նիւթերու համար հարցումներ կ'ընէր, եւ առանց իր սխալ կարծիքները ուղղելու՝ իմաստուն հարցումներով տղուն իրեն ուղղել կուտար նոյն սխալները։

Բայց, դժբաղդաբար կը տեսնէր թէ ընտանեկան հոգին որ յունական էր, խոր արմատ ձգած էր դարձեալ անոր սրտին մէջ, դաստիարակութիւն եւ ուղղախոհութեան զօրութիւն հազիւ կրնային կշիռ մը կազմել այն կաթին հետ ջամբուած գաղափարներուն հետ որոնք Լամբրոնի իշխանները ազգային շրջանէն դուրս կը հանէին եւ յունական համակրութեանց կողմը կը ձգէին։

Միւս կողմէն Գոհար՝ թէպէտ փոքր բայց ինչպէս գիտուած է որ աղջիկները կանխահաս են մտքի կորոզութիւններով, ամենեւին ետ չէր մնար հեթումէն, եւ բնական բերումով հետաքրքիր բնաւորութիւնը շատունակ հարցումներով գոհ ընել կ'ուզէր։ Եւ զարմանալին է, հօրը պատասխանները զինք աւելի գոհ կ'ընէին՝ երբ իր վարժապետներուն պատասխանները մութ էին իրեն համար։

Ուստի տղոց երկուքն ալ օր աւուր մեծնալով թէ-

պէտ թարմ հասակնուն մէջ՝ յարմար սեպեց Թորոս իրենց հարսնիքը կատարել Մամեստիոյ մէջ որ իր առաջին յաղթութիւններուն և Եւփիմէի ուրախ զբուաղթ յիշատակներով լեցուն էր. և որովհետև Օչին իր փրկանքի դին չէր կրցած վճարել, այն ալ իր մէկ հատիկ զաւկին օժիտն համարեց արքայաբար, և հոնկից հարսն ու փեսան լամբրոն ուղեւորեցան։

Լամբրոնի տէրերը, միշտ կայսեր հաւատարմութեան դրօշակիրները ըլլալով աւանդաբար որդիէ որդի, այս Ռուբէնի փափուկ չառաւիղը, յանկարծ բոլորովին օտար երկրի՝ օտար կլիմայի տակ փոխադրուած բոյս մը դարձաւ, ամէն բան, ամէն գաղափար, ամէն խօսակցութիւն նոր էին իրեն համար. ի՛նչ որ յարգել սովրեր էր իր հայրենի տունը, հոս արհամարհուած կը տեսնէր, ի՛նչ որ հոն սուրբ էր, հոս ծաղրելի էր։

Բայց որ իր սրտին ամէն բանէ առաջ ծանր կը թուէր, այն էր որ պարզ համարձակութիւնը՝ որ հայրենի տան մէջ սովորական էր, հոս բոլորովին ընդհակառակն անձահարուած կը տեսնէր, հոս անմեղ ծիծաղը նաեւ գաղտնի պէտք էր ըլլալ, վասն զի խոժոռ երեսներ կային որ տիրուհիւնը իրենց չուրջ օրէնք ըրած էին։

Այս բերդիս մէջ նոր հարսին ամէն չարժուձեները ամէն խօսք քննութեան և յանդիմանութեան առիթ մըն էր։ Փեսան պէտք էր ըլլալ իր միմիայն ապաստանարանն ու սրտակիցը, բայց ան ալ ինքզինք հոս աւելի ճնշուած կը գտնէր քան թէ վահկայ բերդը ուր աւելի համարձակ և ընտանի էր Թորոսի՝ քան իր հօր Օչինի հետ։

Կը հանդիպէր նաև երբեմն որ Լամբրոնի դղեակին մէջ ծանր և նախատական ակնարկութիւններ կ'ըլլային Թորոսի և Ռուբինեանց յիշատակին, որ հարսին սիրտը ծանրապէս կը վիրաւորէին, բայց ան թէպէտ թարմ հասակի մէջ՝ իբրեւ անգայ չիմանալու

կը զարնէր։ Այսպէս տխուր կ'անցնէին իրեն համար ամիսները, երբ մեծ պատրաստութիւններ իրեն իմացուցին թէ Լամբրոնի մէջ Թորոսի այցելութիւնները կը սպասուի։

Հօր տեսութիւնը ձմեռուան տխուր օրերու ճառագայթ մը եղաւ խեղճ աղջկան համար, թէպէտ արարողութիւնները կ'արգիլէին զաւակին համակրութիւնն ունենալ հօրը հետ ինչ որ առաջ. բայց Թորոս՝ որ Բիւզանդական կայսրութեան արարողութիւնները աւրշտրկեր էր բոլոր Կիլիկա տակն ու վրայ ընելով, այդպիսի պառաւական կապերու առջեւ չէր կրնար սանձահարել. ուստի աղջիկը առաւ քովը, խօսեցաւ ամէնուն առջեւ անտարբեր և երթալու աւտեն առանձին սենեակի մը դրան մէջ կենալով՝ որպէս զի ամէնքը զինքը տեսնեն բայց ձայնը չլսեն.

— Զաւակս, ուրախ եղիր, զուարթ եղիր, հայրդ քեզի չէ մոռցեր, և չկրնար մոռնալ, ըսաւ և գնաց։

Որովհետեւ առջի նայուածքը ըսեր էր Թորոսի թէ իր աղջիկը երջանիկ չէր։

Թորոս Լամբրոնի իշխանաց յունամոլութենէն գոհ չէր, բայց իր մեծ սիրտը մարդկային տկարութիւններուն բաժին հանել և ներել գիտէր. գիտէր թէ անոնք ամէն բան կայսրերէն ստացած, բնական էր իրենց հաւատարմութիւնն, բայց չէր կրնար ներել ամէն օր իր անձին և իր պետութեան դէմ նիւթուած որոգայթներուն որ ազգին դէմ մատնութիւն կը համարէր. գիտէր Մազսուտ Սուլթանին թէ չատ անգամ կայսեր բանակցութեանց գործիք եղած էին թէպէտ առանց երեւալու. գիտէր թէ Ռընալտի իրեն դէմ գրգռութեան դարձեալ գործիք եղած էին, թէպէտ Ռընալտի խօսքերուն հաւատարմութիւն չունէր։

Իսկ կայսեր իր վրայ յարձակած ժամանակ յայտնի իրենց գունդերով հոն էին Լամբրոնցիները, թէպէտ բոլոր այս գործողութիւններու աւտեն իրենց հեթուսն պատանդ էր իր քով։

Իսկ հիմա նոր ձեռքը ունէր Նուբէտտինի գրուած թղթեր գրգռելու համար զանի իրեն դէմ, և այս՝ իր մէկ հատիկ աղջիկը իրենց զաւկին հետ հարսնացնելէն վերջ։

Ուստի այս անգամ ալ արհամարհելու պատրաստ էր այս փոքրիկ և անարգ բանաարկութիւնները, բայց իր զաւկին տխուր տեսութիւնը, այն զաւկին որ մօրը սիրելի յիշատակին գրաւականն էր, իր սիրտը դառնութեամբ լեցուց և երդում ըրաւ որ այդ Լամբրոնի ամբարտաւան դաւաճանութիւնը խորտակէ և չուչացնէ։

Բայց իբրեւ չրջահայեաց մարդ պէտք էր նախ զաւակը անոնց ճիրաններէն ազատել, վասն զի իր կամքով և միամտութեամբ անոնց պատանդը ազատեր և իրենը պատանդ տուեր էր, ոչ միայն իր Եւփիմէին վերջին նուիրական կամքը կատարելու, այլ նաև ընդհանուր եղած քաղաքականութեան կանոնով որ խնամութեամբ զինաթափ ընել կը կարծէ թշնամին և բարեկամական կապով կը միացնէ։ Ուստի իր պատերազմական մտքերը չյայտնած՝ աղջիկ ազատելու հնարք մը մտածեց։

Հօրը այցելութենէն վերջը, Գոհար իբր յանցաւոր մը մնաց և ամէն աչք թէպէտ զգուշաւոր բայց երկդիմի ակնարկ մը իրեն կը ձգէին։ Շահանդուխտ՝ իր կեսուրը՝ թէպէտ լաւ սիրտ ունէր, բայց կռուելու չափ այն բնական դարձած ատելութեան դէմ որ ուրիշին կեսուրները իր հարսերուն, բարձր սիրտ չուներ, ուստի կամ նայուածքով մը, կամ բառով մը խեղճին սիրտը կը թունաւորէր։ Իր հեթուսմբ՝ ինչպէս ըսինք որ մխիթարութիւն պիտի ըլլար, չատ հեռու էր այն սիրտը ունենալէն որ հասակէն աւելի գտնուելով, այսպիսի դիրքի մէջ պաշտպանութեան վահան կ'ըլլայ։

Երբ այսպէս գիշեր մը, ընթրիքէն վերջը՝ ուր խիստ ակնարկութիւններ կ'ըլլային իր հօրը դէմ և

հօրեղբօրը Ստեփանէի անունը տրուեցաւ անարժան կերպով, Գոհար երբ ինքզինքը՝ մանաւանդ թէ արցունքները կը զսպէր, կեսուրը հարսին դառնալով և չափաւորեալ խստութեամբ։

— Զաւակս, ըսաւ, դուն դեռ տղայ ես, այն օրէն որ աղջիկ մը հարս կ'ըլլայ, ալ իր տունը և անոր պարագաները ոչ միայն պէտք է մոռնայ, այլ պէտք է ուրանայ. այս այլայլութիւնդ ալ մեծ ամօթ է։

Գոհար պատասխան չտալով, թաչկինակը երեսին և աչքերուն վրայ սեղմելով հազիւ իր սենեակը ձըգեց ինքզինքը, և հոն քիչ մը հեկեկելէն վերջը իր պատուհաններուն վրայ բացուած փոքրիկ ծաղիկնեբու պարտէզը ելաւ. նոր լուսաւորութեամբ չարժում մը և ատուեր մը տեսաւ, և երբ սոսկումով ետ պիտի փախչէր։

— Ա՛վ իչխանուհի ըսաւ ատուերը, հօրդ՝ Թորոս իչխանին կողմէն կուգամ քեզի։

Հօրը անունը լսելուն պէս, խեղճ աղջկան սոսկումին տեղ յոյս մը երեսին ծագեցաւ։

— Հօ՞րս կողմէն։

— Այո՛, հօրդ հրամանն է, որ վաղը կէսօրին ճիշդ երբ կերակուրի իչնեն ամէնքը՝ նոյն միջոցին դուն բերդին վերի դուռը ելնես, և նչան այս թուղթը տուաւ. զրուցեց և զարմանալի արագութեամբ վանդակին եզերքը բռնելով այն պատին ահագին բարձրութենէն սկսաւ վար իչնել, իբր թէ սանդուխ մը գրաւած ըլլար։ Գոհար չփոթած այս գործողութենէն թուղթը ձեռքը ծռեցաւ և կը նայէր պատանիին որ կ'իչնէր անխռով, մինչեւ որ վար հասնիլը տեսաւ։ Այն ատեն սիրտը հանգստանալով՝ թուղթը ձեռքը ներս մտաւ և կանթեղին մօտենալով սա բառերը կարդաց.

« Մտիկ ըրէ, և լռէ՛։— ԹՈՐՈՍ։

— Հօրս ստորագրութիւնն է. ուրեմն «վաղը կէս օրին, ճիշդ կերակուրի ժամանակ, բերդին վերի դու-

ռը» պէտք է ըլնել... ո՛հ, իմ սիրելի հայրիկս զիս չէ մոռցեր. իմացեր է որ ես հոս մարտիրոս կըլլամ... Ու ինք ինձ ըսաւ.

«Հայրդ զքեզ չէ մոռցեր և չկրնար մոռնալ...»

«Բայց Հեթո՛ւմ... զիս կը սիրէ, այո՛, կը սիրէ, բայց իմ հօրս պէս հայր մը պէտք էր ունենալ... իմ խեղճ մայրս եթէ ողջ ըլլար հիմա, և իմանար իմ հոս քաշածս... ի՛նչ պիտի ընէր, իմ հօրս պիտի գրուցեր և թերեւս այդ պատանին որ այս պատէն վար իջաւ մոդէսի պէս ամիս մը առաջ պիտի բերէր հոս հրամանը... բայց ի՛նչ պիտի ընեմ ես... անչուչա մարդիկ պիտի գան և գիս պիտի ազատեն... բայց Հեթո՛ւմ...

«Հօրս հրամանն է պէտք է լռեմ և մտիկ ընեմ... ան ամէն բան գիտէ, ամէն բան կը տեսնէ, ամէն բան կը մտածէ, մինչէ Բարկէն հայրիկ ինձ այնպէս չէր ըսեր միշտ... ո՛հ պատուական ծերուկին... ես երբ հոս հարս կուգայի՝ որքան լացաւ. ես անոր լալը մօրս մեռած օրը տեսայ անգամ մըն ալ, և երբ հարսնութեանս քովը գացի զարդարուած և ուրախութենէս կը թռչտէի... տեսայ որ աչքերը կը սրբէր. մօրուքը ձեռքովը կը չոյէր, հոս հոն կը դարձնէր աչքերը, չփոթած էր խեղճ ծերուկը։

«— Դուն ուրախ չես, Բարկէն հայրիկ, ի՞նչ ունիս, ըսի, իմ հարս ըլլալս չէի՞ր ուզեր։

«— Ո՛հ, ինչպէս կրնայի չուզել, Գոհարիկս, ըսաւ միայն գրուցէ, աղաչէ հօրդ, լամբրոն մի երթար, մեր քովը կեցիր իշխանուհիս։

«Ու այս խօսքերը ըսելով՝ ալ որոշ տեսայ որ արցունքը ջուրի պէս աչքերէն կը վազէր, ես ալ կը զգուշանայի որ արցունքը իմ հագուստներուս վրայ բիծ մը չի ձգէ... երանի՛ թէ իմանայի այն արցունքներուն զօրութիւնը, և հիմայ սիրտս վէրքերով չէր բծաւորէր...։ Բարկէն միայն զիս կը սիրէ եղեր, Բարկէն միայն իմ վրաս լացաւ...հայրս չի լացաւ...

բայց հայրս չէ՞ր գիտեր թէ ես խեղճ պիտի ըլլամ ասոնց ձեռքը, նա որ ամէն բան գիտէ...։

«Ա՛յո՛ ամէն բան գիտէ... ո՛վ իրեն զրուցեց թէ ես թշուառ եմ... ես իրեն բան մը չէի զրուցեցի, չէի կրնար ալ զրուցել, ամէն աչք վրաս կը նայէին... թուղթ մը չգրեցի, ուրիշներու ձեռք կրնար անցնիլ... բայց ասոնք ինչո՞ւ մեզ չեն սիրեր... իմ խեղճ հօրեղբայրս ի՞նչ ըրեր է ասոնց...

«Ամէնքը լացին անոր մահուան վրայ՝ բացի հօրմէս... բայց նա չի լար... աչքերը գոց կը նստի երբ տխուր է... երբ որ հօրս երթամ ամէն բան պիտի ըսեմ... Բայց Հեթումի տխուր էր, անոնց կամակից չէր... այն ալ կը զրուցեմ, ալ հերիք եղաւ... նայեցէք կուգա՞յ... այսչափ ժամանակ եղաւ, գիտէ որ տխուր եմ... ես սա թուղթը պատռեմ... ահա մարդու ձեռք խնալու վտանգն ալ չի կայ...»

Երբ դուռը բացուեցաւ՝ Հեթումին տխուր դէմքը տեսնուեցաւ, որ իր հարսին քովը եկաւ որ նոյնպէս կախ երես քինաւորեալ գլուխը վեր չէր վերցներ. իսկ Հեթում տեսնելով անոր կերպարանքը սկսաւ գանգատիլ թէ բնական էր որ Լամբրոնի մէջ մեծ սէր մը պէտք չէր յուսալ Ռուբինեանց վրայ, թէ երկու թշնամի ընտանիք պէտք էր սպասել որ կամաց կամաց մոռնան բոլորովին իրենց ատելութիւնը, ուստի մինչեւ այն ժամանակ պէտք էր սպասել և կամաւոր սուտ խուլ ըլլալ ու չիմանալ...»

— Լա՛ւ, ըսաւ Գոհար դառնութեամբ, դուն ալ ուրեմն իրաւունք կուտաս այն անգութ նախատանքներուն, միայն պէտք է յիշես թէ երբ դու վահկայ էիր, իմ հայրս և իմ խեղճ մայրս քեզի հետ այսպէս չի վարուեցան, և մէկ ծանր բառ մը քու ծնողքներուդ և թէ քուկիններուդ համար չէի լսած ոչ իրենցմէ և ոչ ծառաներուն մէկուն բերնէն ես զքեզ երկար ժամանակ եղբայրս գիտէի, և կը կարծէի թէ մեր տունը քեզի հետ ինչպէս վարուեցան, հոս ալ

ինձի նոյն վարմունքը կը սպասէր... ափսո՜ս, ափսոս, հազա՜ր ափսոս։

Եւ այս խօսքերէն վերջը, ալ արցունք չի կար, այլ անկիւն մը քաշուեցաւ լի դառնութեամբ և քուն ձևացաւ։ Իսկ Հեթում չփոթած այս յանդիմանութիւններուն վրայ, և ժամանակէն սպասելով (ինչպէս իր սկզբունքն էր) փոթորիկին անցնիլը, մտաւ անկողին և քիչ մը ատենէն հանգիստ քուն եղաւ։ Այս քունը ալ աւելի զայրացուց տղայ կինը՝ որ ինքնիրեն կ'ըսէր.

«— Եթէ գիս սրտանց սիրէր անշուշտ գիս կ'ամոքէր, ինչ կենամ, որո՞ւ համար կենամ այս դղեակը, ուր միայն խոժոռ երես և տխուր խօսքեր կան... Բարկէն հայրիկ իրաւունք ունէր... բայց երիտասարդ տարիքի մէջ տխրութիւնն ալ քուն կը բերէ. քիչ քիչ քունը՝ ճշմարիտ քունը իր աչքերն ալ գոցեց, և երբ արթնցաւ առաւօտ էր։

Գոհար անհամբերութիւն մը ուներ նոյն օրը, և ոչ ոք բուն պատճառը չէր կրնար երեւակայել. արդէն Հեթում իր հարսին խոժոռ կերպարանքը չտեսնելու համար որսի երթալ և հեռանալ միմիայն դարման համարեցաւ վիճակին։ Ուստի ան ալ քանի մը հետ չկրնալով զբաղիլ, կէս օրին սպասելով ծաղկոցը կը պտըտէր, և առանց իմանալու չատ մը ծաղիկներ կը փեթթէր, և ակամայ աչքը հորիզոնին վրայ բան մը կը փնտռէր, իրօք ալ կէս օրը մօտ էր երբ լերան կողմը երեք ճիաւոր տեսաւ ճերմակ վերարկուներուն փաթթուած որ դէպի բերդին ճամբան կ'իջնէին։

Սիրտը սկսաւ տրոփել, նոյն միջոցին ճաշի համար ձայն տրուեցաւ, թէպէտ անսանձ փափաք կը գգար սանդուխներէն վար վազելու՝ բայց ինքզինքը սանձեց, և անհոգ տխուր ձեւով մը ալ կողմը սեղանատան դրան առջեւ կեցաւ, աչք մը նետեց, դեռ մէկը չէր իջեր, դարձաւ դէպի ճամբը որ դղեակին վերի դուռն էր և ուր նարինջի և նուռի ծառերը չու քերնին

ձգած էին, ծեր դռնապան մը գաւազանը ձեռքը նըս-տած էր, երբ տիրուհին տեսաւ ոտքի ելլաւ, իսկ ան առանց խօսելու դրանը մօտեցաւ, գլուխը դուրս հա-նեց և տեսաւ որ իր նչմարած երեք հեծեալներուն ձիերուն գլուխները դրան առջեւ երկնցան։

— Բարկէն հայրիկ, դո՞ւն ես, ըսաւ Գոհար։

— Ես եմ, իշխանուհիս պատասխանեց ծերը։

Եւ այս միջոցին երկու կորովի բազուկներ զինք բարձրացուցին և Բարկէնի ձիուն վրայ դրին, Բարկէն թէպէտ եօթանասունը անցած, աչ թեւով աղջիկը գրկած և ձին մտրակելով կը սլանար դէպի Տարսոն՝ առանց գլուխը ետին դարձնելու, իսկ ծեր դռնապա-նը այս տեսարանը տեսնելով ջանաց ձայն հանելու, բայց նոյն միջոցին այնպիսի բռունցքի հարուած մը ստացաւ կուրծքին՝ որ կռնակն ի վար գլորեցաւ, և երիտասարդը որ ակնթարթի մը մէջ ձիէն իջեր Գո-հարը Բարկէնի գիրկը և հարուածը խեղճ դռնապանին տուեր էր, քրքիջ ծիծաղով մը դարձեալ ցատկեց ձիուն վրայ և սկսաւ քշել ամենախիտ արագութեամբ հասնելու համար Բարկէնի ձիուն որուն փոշին միայն կ'երեւէր և իրօք անկարելի էր այդ նժոյգին հասնիլ թէ որ ծերը իր ընկերներուն հասնելու համար չթու-լացնէր իր ընթացքը։

— Հանգի՞ստ ես, զաւակս, հարցուց ծերը։

— Փա՛ռք Աստուծոյ, հանգիստ եմ և շատ ուրախ եմ, Բարկէն հայրիկ, կ'ըսէր Գոհար, ձախ ձեռքով որ աղատ էր Բարկէնի մօրուքին թելերը մկկի ընելով, որ աչքերը կը մանէին, բայց ըսէ՛ ինձ, ազատեցա՞նք Լամբրոնէն։

— Անհո՛գ եղիր այս ձիուս հասնող ձի չկայ կի-լիկիոյ մէջ, Թուռնիկ այս ձին գողնալու համար մինչև Սղերդ գնաց։

— Բայց կուգան, Բարկէն հայրիկ։

— Մեր ազաքն են, Տիրուհիս, դուն հոգ մի ըներ հիմա իշխանն ուր է՝ կը հասնի։

Հազիւ թէ քառորդ մը տեղ ձիավարեցին, տափի պէս փոշի մը երեւցաւ առջեւնէն, և դունդ մը ձիաւորներ փոթորիկի պէս կուգային։ Բարկէնի ձին սկսաւ խռնջիլ և առջեւի ոտքերովը գետինը զարնել։

— Ահա իշխանն է, ըսաւ Բարկէն։ կրակ մեզի աւետիս կուտայ։

Կրակն ի՞նչ է, ըսաւ Գոհար։

— Կրակը այս մեր կարմիր ձին է, որ բոցի պէս կ'երթայ՝ որ ամէն բան կ'իմանայ որ կը խօսի, կ'իմացնէ, անխելք մարդիկներէն չատ խելօք է, քեզ բերելու համար այսօր ինձ տուաւ հայրդ։

Եւ իրօք Թորոսն էր որ անձամբ կուգար դիմաւորելու աղջիկը, և երբ մօտեցան իջաւ ձիէն՝ առաւ նստեցուց զայն պատրաստ ձիու մը վրայ, կռնակը լօդիկ մը և գլխուն բեհեզեայ քօղը տուաւ, և ծանր ծանր հասան Տարսոն։

Թէպէտ չատ պարզ և դիւրին եղաւ Գոհարի լամբրոնէ ազատութիւնը, բայց դարձեալ բաւական ցընցուած էր խեղճ աղջիկը, որ մէկ երկու օր մը փոքրիկ ջղային անհանգստութիւն մը ունեցաւ, և որ չատ մտատանջեց Թորոսը որ չէր կրնար մտքէն հեռացնել այդ քաղաքին մէջ անոր մօրը դժբաղդ վախճանը։ ուստի երբ զաւակը քիչ մը աղէկ գտաւ ինքզինք, մէկէն խումբ մը պահապան զօրքերով յանձնեց Բարկէնի՝ տանիլ Վահկայ։

Իսկ լամբրոնի բերդէն հանուած խնդրակները հազիւ թէ երեկոյին կոր գլուխ կը դառնային իմացնելու թէ իրենց հարսը Տարսոն մտած էր իր հօր հետ և բազ մութեամբ ձիաւորներու։

ԳԼՈՒԽ ԻԶ

ԽԱՂԱՂՈՒԹԵԱՆ ՀՐԵՇՏԱԿԸ

Լամբրոն անառիկ անուն ուներ, ուստի Թորոս գիտէր թէ անոր տէրերը կրնային իրեն դէմ խիզախել. բայց այն լաւ գիտէր թէ դուրսէն օգնութիւն մը չի կար իրենց տեղէ մը, քանի որ յունական զօրութիւնը այն աստիճանի խոնարհեցաւ իրեն առջեւ որ Երուսաղէմի թագաւորին միջնորդութեան դիմեցին յոյն կուսակալները դադրեցնելու հայ սուրին հարուածը իրենց ժողովուրդներուն վրայէն. ուստի երբ ամէն կողմը տեսաւ թէ Օշինի օգնութիւն չի կայ ոչ մէկ կողմէ, իր բոլոր զօրութեամբ յարձակեցաւ Լամբրոնի վրայ։

Մեզ այս եղբայրասպան պատերազմին վրայ խօսիլ ծանր է, պատերազմ, ուր հայ արիւն հայ ձեռքերէ թափուեցաւ, և ուր վերջապէս Լամբրոնի տէրը պարտաւորեցաւ իր պարիսպներուն ապաւինել, և երբ բանագնացութիւններուն ուզեց սկսիլ յաղթողին բարկութիւնը իջեցնելու, Թորոս ձիու վրայ ընդունեց պատգամաւորը որ եկեր էր խաղաղութիւն խնդրելու, և չըլսաւուած այն իր զօրավարներու և ասպետներու խօսքերն որ գրեթէ քսան երկայն պատերազմի տարիներու տակ ծերացեր էին, ծանր ուշադրութիւն մը տալէն վերջը պատգամաւորին ըսաւ խստութեամբ։

— Քու տէրդ ինձմէ խաղաղութիւն կը խնդրէ և չամչնար, իսկ ես հիմա որոշած եմ որ ուխտադրուժ՝ խարդախ մարդիկներու հետ դաշնադրութեան չի մտնեմ, երբ գիտեմ թէ վաղը պարագան որ նեղէ, դաշինքին ատեն՝ երդումին ոտնակոխ պիտի ընեն։ Ուստի գնա ըսէ քու տիրոջդ, եթէ ազատութեան կը փափաքի՝ դռները բանալէ և Լամբրոն

ինձի չանձնելէ ուրիշ չի կայ, այն ատեն գինքը Թող կուտամ. կ'ուզէ երթայ Կոստանդնուպոլիս՝ կուզէ Իկոնիա՝ կուզէ Հալէպ, այն ամէն մայրաքաղաքները ուր գրեթէ քսան տարի է ինձի դէմ Թշնամի կը փնտռէ, ամէն Թշնամիներուս լրտեսութիւն կ'ընէ, ամէնքը ինձի դէմ կը գրգռէ։

— Քու տէրդ Թորոսը կը սեսնէ, չատ կը սխալի. ես իրեն առջի օրէն երբ այս ճամբաներէն կ'անցնէի փախստական երիտասարդ՝ իմ չղթաներէս հազիւ ազատած՝ ազգին չղթաները կուզայի խորտակել և առաջին խոչընդոտը գինք կը գտնէի. այն օրէն ես իրեն ազդ ըրի՝ զրուցեցի Թէ փառք փնտռելու չէի եկած, այլ իմ ազգիս խեղճութեան ճար ճարակ ընելու։

Ինք չի հասկցաւ, վասն զի ինք ազգութիւն ի՛նչ է չի գիտէր, պէտք էր սեսնել և հասկնալ Թէ Թորոս քան մը չէ, այլ իր եսին Հայութիւնը՝ այս ամէնքը որ կը սեսնես և այն ամէնքը որ Մասիսի ստորոտէն բոլոր աշխարհիս վրայ ցան ու ցիր կը տարածուին, օտարին բռնութիւններուն՝ հարստահարութիւններուն տակ կը հեծեն, որոնց կրօնքը՝ անունը՝ կանքը և ըստացուածքը վտանգի մէջ են, այն ամէնքը այսօր իմ կռնակս կեցած են, և պէտք է զրուցեմ Թէ հիմա այս վայրկենիս այս Հայութիւնը որ քու տէրդ չի ճանչնար և որուն համար ես կեանքս՝ արիւնս և ամէն ունեցածս կը զոհեմ, իմ մէջս՝ այս խեղճ Թորոսին վրայ կը կայանայ։

«Եւ քու տէրդ չա՞մչնար, ի՞նչ ամչնալ, ի՛նչ է ամօթ... Աստուծմէ չի՞ վախնար այս Տորոսի ապաստանարանը կործանելու, որ այնչափ հալածուած՝ միմիայն ապաւէն գտաւ Ռուբէն իմ նախահայրս, և որ ես նոյն Աստուծոյն կսրոդութեամբ նորէն հիմերէն և աւելի ընդարձակ կառուցանեմ։ Նա ինքն Աստուած վկայ, որ ես անպարտ եմ հայու արիւն Թափելէն, և քու տէրդ լաւ գիտէ որ այդ արիւնը խնայելու հա-

մար իր զաւակը ինծի զաւակ ընել ուզեցի, որպէսզի թշնամութիւն վերնայ մեր մէջէն, բայց ինք չուզեց. ուրեմն թող պատիժը քաշէ, ես չեմ կրնար իմ զգիս անունն՝ պատիւը լամբրոնական վատութեանը զոհել.

«Նայէ՛, տես այս թուղթերը որ նոր ձեռքս կը հասնին, որ մատնութիւններուն անժխտելի վկաները են, և որ կոռիկոսի առջեւէն ձերբակալ սուրհանդակի մը վրայէն ձեռք են ինկած. այս թուղթերը թէ իր մատնութեան վկաները են և թէ ինձ ինչ որ արդէն գիտէի թէ ինք յունական օգնութենէն յոյս պէտք չէ ունենայ երկայն ատեն, ուստի թող գիտնայ թէ ահա վրանս կը զարնեմ այս լամբրոնի դռներուն առաջը, և այն ատեն պիտի վերնայ երբ այդ մատնու բերդին քարերը հիմն ի վեր տապալին: Ահա իմ պատասխանս, և վերջին պատասխանս:

Եւ ձին մտրակեց իր հրամանները տալու որ սաստկացնեն պաշարումը, և իրօք վրանը հոն բերդին դիմացն էր, հոն կը տեսնուէին ամէն գործքեր հոնկից կիլիկիոյ կառավարութեան ամէն հրամաններ կը մեկնէին, և անտարակ բերդը որ առաջ տպատնալիքը արհամարհել ձեւացուց. սկսաւ իր բաղդին վրայ տարակուսիլ, վասն զի ամիսը անգամ մը կը տեսնէր որ պաշարող զօրքերը կը փոխուէին՝ նորերը կուգային և հինները իրենց տուները կ'երթային:

Իր յարձակմամբ գլուխ ելլել թշնամին վանել անկարելի էր, ուստի երբ ամիսներ անցան, տարին սկսաւ մօտենալ, խեղճութիւնը բերդին մէջ սկսաւ տիրել, բերդապահ զօրականները սկսան գաղտնի գանգատիլ, Օչին ալ սկսաւ մտածել, երկրորդ պատգամաւորութիւն մը ղրկեց որուն գլուխը իր տղան Հեթումը դրաւ: Բայց այս առաջինէն դժբաղդ եղաւ, վասն զի յառաջապահ զօրաց պատուէր կար ամէն պատգամաւորութիւն ետ դարձնել և Իչխանին առջև չի հանել:

Ուստի Օշին երբ կը մտածէր տխուր այս վիճակին վրայ և յանդուգն դործողութեամբ մը վերջ տալ որոշած էր, Շահանդուխտ իրեն մօտենալով ըսաւ.

— Ցուսահատ տխուր մտածելն օգուտ չունի, ինծի յանձնէ և ես ճարը կը տեսնեմ այս վիճակին։

— Ո՛վ քեզ կ'արգիլէ, ըսաւ Օշին, ըրէ ինչ որ կրնաս, բայց միտդ դիր թէ երկրորդ անգամ մըն ալ այդ անզգամին ձեռքը ողջ չեմ կրնար իյնալ։

— Ով քեզ անոր ձեռք կը ձգէ։

— Գնա՛, ըրէ ինչ որ կրնաս։

Շահանդուխտ գնաց և իմաց տալ տուաւ մատրանապետ վարդապետին ու քաշուած առաքինի ծեր մըն էր, թէ կ'ուզէ իրեն հետ տեսնուիլ։

— Հայր սուրբ, ըսաւ Տիկինը, պէտք է որ դուն մեզի ազատես։

— Թէ որ ձեռքէս գայ, պատրաստ եմ Տիկին, խեղճ ծերը չփոթած երեսը նայելով և վախնալով որ դիմացինին խելքին վտանգ մը հանդիպած չըլլայ։

— Այո՝ Հայր սուրբ՝ դուն միայն այս վիճակին դարման մը ընել կարող ես։

— Գիտես, Իշխանուհիս, թէ ես տակաւ ծերունի մըն եմ, եթէ իմ աղօթքս լսելի լինէր Աստուծոյ, այս նեղութիւնները մեզ վրայ չէին հասներ, պատասխանեց ծերը և վախնալով թէ Տիկին հրաշք մը կը սպասէ իրմէ՝ աւելցուց. Գիտես Տիկին, թէ հրաշքներն ալ հիմա քիչ կը պատահին, և ես մեղաւոր անձ մըն եմ։

— Ո՛հ, ըսաւ Շահանդուխտ ժպտելով՝ ես հրաշքի չեմ սպասեր, միայն կ'ուզեմ որ յանձն առնես երթալ Թորոսի խօսիլ, դու Աստուծոյ քահանայ ես, և երբ նա զքեզ չուզէ ընդունիլ և թերեւս մտիկ ալ ընել, խնդրես որ մէյ մըն ալ հոս չի դառնաս այլ Սեւ լեռը վանք մը քաշուիս, և ջանաս զինքը համոզել տըկարութիւնդ պատճառ բռնելով։

«Ան երբ քեզի թոյլ տայ ինչպէս որ հաւանական

է, չուտ մը երթաս Հռոմկլա մօրեղբայրներուս Սըրբազաններուն իմացնես մեր վիճակը, և խնդրես որ մէկին մէկը գայ հասնի՝ այս գազանին խօսք հասկցնէ, դեռ երեք ամսուան պաշար ունինք. ժամանակ կայ, թէ որ չուտ չարժիս կրնաս մեզ ազատել։

— Լաւ, բայց գիտե՞ս Տիկին ինչչափ ճամբայ է, ըսաւ ծեր վարդապետը մտածելով և հաշուելով։

— Գիտեմ, ըսաւ Տիկինը խստութեամբ, երկայն ճամբայ է, բայց պէտք է մտածես թէ՝ Հայր սուրբ, քու աղօթքներովդ որչափ հոգի որ չես փրկած այսչափ տարիներու մէջ հիմա պիտի փրկես այս ճամբորդութիւնովդ։

— Բայց ես իրաւ ծեր եմ, բայց հիւանդութիւն մը չունիմ, սո՞ւտ ալ գրուցեմ։

— Հայր սուրբ, խնդրեմ, այսպիսի բարակ խըղճմըտանքի ժամանակ չէ. մեր բոլոր ազատութիւնը քեզի է մնացեր։

Վերջապէս կրօնաւորը յանձն առաւ կամայ ակամայ այս ծանր պաշտօնը կատարել, և խեղճ մարդը ճգնաւոր ըլլալուն Օչինի երեսը կիրակիէ կիրակի և եկեղեցին միայն կը տեսնէր, այն ալ երբ բեմը կ'ելլէր այն տեղն միայն, հիմա երթալ դեսպանութեամբ այնպիսի Իշխանի մը հետ խօսիլ որ իրրեւ արիւնարբու գազան իրեն կը նկարագրէին, իր գործը չէր, բայց ճար չի կար, ուստի յանձն առաւ. և Շահանդուխտ զինքը լաւ մը կարդացնել էր վերջ հրաման ըրաւ Հայր սուրբին ջորի մը տալ և դռները բանալ որ երթայ։

Թորոսի երբ իմացուցին թէ ծեր վարդապետ մը եկեր և կ'ուզէր իրեն հետ խօսիլ, առանց գլուխը վեր վերցնելու.

«Թող երթայ Օչինի քարոզէ Քրիստոսի Աւետարանը, ըսաւ, որ չի ճանչնար, ես հոս նոյն Աւետարանին պաշտպանութեանը համար կեցեր եմ։»

Այս պատասխանին վրայ, խեղճ ծերը բոլորովին տարակուսեցաւ, բայց դարձեալ աղաչեց ծեր զօրա-

վարին որ այս պատասխանը իրեն կը բերէր, գինք պարապ չի հանել։ Իսկ ծեր զօրավարը, որ քաջածանօթ Բաբկէնն էր, գթալով տարեկից կղերականին վրայ որ իր կորովին ալ չունէր, ակնարկ ըրաւ և վրանին դուռը ցուցուց որ մտնէ, և ինք հեռացաւ։

Վարդապետը որ կը կարծէր թէ պահիճներէ չըրջապատուած մէկը պիտի տեսնէր, զարմացաւ երբ տեսաւ Թորոս երեք չորս հատ վեղարաւորներէ չըրջապատուած որոնք չորս կողմը նստած գորգերու վրայ չարունակ կը գրէին ինչ որ Իշխանը տուն կուտար, և որ մտնող մը տեսնելով գլուխը վեր վերցուց և թէպէտ նեղացաւ, բայց նայելով թէ ծեր կրօնաւորուհի եկեղեցական մըն է, ոտք ելաւ և առանց խօսելու ձեռքէն բռնեց քովը նստեցուց և իր մեծ ու խոշոր աչքերը վրան սեւեռած՝ սպասեց որ խօսի. այս ընդունելութիւնը խեղճը բոլորովին չփոթեց։

— Կը տեսնես, Հայր սուրբ, թէ ես որչափ զբաղուած եմ, զրուցէ, ի՛նչ պիտի զրուցես, միայն առաջուց կ'իմացնեմ թէ բերդը անպայման ինծի յանձնելէ զատ ուրիշ դաշինք չեմ ընդունիր։

— Եթէ այդ այդպէս անդառնալի վճռուած է, ըսաւ ծերը, գոնէ ինծի հրաման տուր, մեծ Իշխան, որ երթամ վանք մը քաշուիմ, վասն զի հիւանդ և տկար անձ մըն եմ։

— Բայց ներսը քեզմէ զատ քահանայ կա՞յ։

— Երկու քահանաներ ալ կան։

— Լաւ, ազատ ես, ըսաւ Թորոս և իր թուղթերը ձեռք առաւ։

Պաշարումը կը չարունակէր և Թորոս այս բանակի կեանքը յամառութեամբ կ'անցընէր, կ'ելլէր երբեմն իր չրջանը կ'ընէր և դարձեալ կը դառնար, մխտքը որոշ դրած հիմնայատակ ընել Լամբրոն։ Եւ երբ իր դիտաւորութիւնները անխախտ՝ այս վիճակին մէջն էր ահա իմացուցին իրեն թէ Եպիսկոպոս մը կաթողիկո-

սին կողմէն օրհնութեան թուղթ մը բերելով հասեր էր բանակը։

Հրամայեց բերել և վրանին դրանը առջեւ ելաւ դիմաւորելու և առջի աչք ձգելուն կշռեց թէ սովորական մարդ մը չէ դիմացինը։ Պարզ և պարկեշտ թէ հագուստին թէ ձեւին մէջ, միջահասակ՝ գեղեցիկ և քաղցր աչքերով ալեւոր մըն էր, և որ բերանը չի բացած թուղթ մը հանեց և տուաւ Իշխանին յարգանքով։ Իսկ ան, հրաւիրելով հիւրը նստելու, կարդաց թուղթը ամենայն ուշադրութեամբ, և քովը դնելէն վերջը։

— Մեր պարտքն է, Սրբազան, հկեղեցին և մեր կրօնական գլխուն հրամաններուն հնազանդիլ երբ խնդիրը կրօնական է։ Ինձմէ աւելի մէկը կարելի է չգտնուի Հայ ազգին մէջ նոյն հրամանները յարգելու համար բայց ամէն բան սահման մը ունի. երբ խընդիրը եկեղեցիին իրաւասութենէն դուրս է, և ազգին ալ վնասակար, ես չեմ կարծեր որ Հայոց ազգին վեհաչնորհ կրօնական գլուխը այնպիսի բան մը առաջարկէ որ անիրաւ ըլլայ։ Իսկ որովհետեւ դուք հեռաւոր ճամբայէ կը հասնիք, և յոգնած էք, այս նիւթին վրայ հիմա խօսիլ անտեղի է, հանգչեցէք, վերջը ինձ ալ մտիկ կ'ընէք, և թէ որ արդարութեան հետք մը միայն անոնց քով գտնէք, ես ձեզի խօսք կուտամ ձեր երկու եղբայրներուն սրբազնութեան փափաքը լիովին կատարել։

— Այս կերպով ըսուած խօսքի, ես ի՞նչ պատասխան կրնամ տալ, Իշխանդ մեծ, ըսաւ քաղցրութեամբ Եպիսկոպոսը որ նոյն ինքն Ներսէսն էր Շնորհալին, եղբայր Գրիգորիս կաթողիկոսի։ Ես ուրախ եմ որ այնպիսի վեհազնի մը հետ գործ ունիմ որ ազգին օգուտը նախադասել և կրօնքի պատուիրաններն յարգել կանոն ընել կը խոստովանի. ասկից աւելի ի՛նչ շնորհ կրնայի խնդրել Աստուծմէ։

— Հիմա, Սրբազան հայր, ըսաւ Իշխանը ոտքի

ելնելով, ներեցէք որ հրաման ընեմ, ձեզի լաւ վրան մը պատրաստեն։

— Թէ որ հրաման և թոյլտուութիւն ընէք երթալու Լամբրոն։

– Ձեզի համար արգելք չկայ, երբ որ ուզէք կարող էք մանել, ամէն դուռ ձեզի բաց է։

Ներսէս ոտքի ելաւ հրաժարական ողջոյն տալու և մտաւ Լամբրոն։ Ինչ մը վերջը՝ իր փոքրաւորներէն մէկը որ պահեր էր Թորոս, կերակուրներու հանդերձանքներով կը մտնէր սովեալ բերդին մէջ ուր քանի մը ամիսէ ի վեր հացի պաչարէ զատ բան մը չէր մնացեր։

Կրնանք երեւակայել թէ լեզուանի կին մը, եղբօրդուստր բարձրաստիճան եկեղեցականին, շատ դըժուարութիւն չքաշեց զայն համոզելու և դառնութեամբ լեցնելու Թորոսի դէմ, մանաւանդ երբ ակնյանդիման կը ցուցնէր իրեն տարիի մը մօտ պաչարման վիճակը, իրենց անդրանիկը տարին չկատարուած այրիութեան դատապարտուած փախստական հարսէն և ամէն պատգամաւորի անգութ և անփոխարէն պատասխանը հիմնայատակ կործանելու համար Լամբրոնը։

Ներսէսի աղաւնակերպ սիրտը չէր հասկնար այսպիսի խստութիւն և անգթութիւն, բայց Թորոսի վանմ կերպարանքը և խօսքերուն ազդեցութիւնը իրեն կը զրուցէր թէ կար նաև ուրիշ պատճառ մը որ անշուշտ յայտնի պիտի ըլլար։

Ուստի երկրորդ օրը երբ բանակը եկաւ, և սկսաւ խօսք բանալ, Թորոս բացարձակ իրեն իմացուց թէ դինք իրրեւ դատաւոր ընդունելու պատրաստ էր, միայն թէ Օշին պէտք էր որ գար ներկայ ըլլար և պատասխաներ ամէն ամբաստանութիւններու։ Թէպէտ Օշին այս պայմանը ընդունելու շատ դէմ կեցաւ, բայց կնոջն ու բոլոր ընտանիքին յորդորներուն չկրնալով դիմադրել, մանաւանդ թէ փրկութեան ուրիշ

յոյս մըն ալ չունենալով, պարտաւորեցաւ յանձն առնել։

Եւ ահա խաղաղութեան հրեշտակը ակամայ եղաւ դատաւոր։ Թորոս հոն մի առ մի կը ցուցնէր բոլոր անցեալին մէջ թէ ինչ չափ աւելի և ընտրակար գտած էր միշտ պատերազմը և թէ անոր համար իր երկու եղբայրներուն հետ քանի՛ քանի՛ անգամ աւրուած էր, և թէ ի՞նչպէս պարտաւորած իր ազգին պատուին և ապատութեան համար պատերազմելու ընդդէմ Ցոյներու և այլազգիներու և թէ միշտ այս ամէն պատերազմներու մէջ թէ որ Օշինի անձը իրեն դէմ գտնուած չէր, իր գրգռութիւնները միշտ գտնուած էին. թէ որ իր եղբօրը Ստեփանէի անգութ սպանութեան գործակից չէր, կամակից ըլլալուն ապացոյցները ի ձեռին ունէր։

«Թէ որ անոր մահուանէն վերջը Թորոս և Հայերը Ցոյները խորտակեցին և անկարող ըրին, Օշին աւելի Ցոյն քան բոլոր Ցոյները՝ թուղթ թուղթի վրայ կը գրէր հրաւիրելով դարձեալ Կայսրը պատերազմի և իմացնելով թէ՝

«Քանի որ Ռուբինեան ապստամբ զարմը մնար աշխարհիս վրայ և բնաջինջ չըլլար, Կիլիկիա խաղաղութիւն պիտի չգտնէր յաւիտեան»։

Եւ այս թուղթերը այն միջոցին կը գրուէին երբ ինք Թորոս իր մէկ հատիկ պատակը անոր տղուն հարսնութեան կուտար, չնորհելով փրկանքի գինը և պատանդը իր փեսայացնելով։ Եւ խօսքերը բաւական չհամարելով կ՚առնէր կը դնէր մէջտեղ Օշինի ստորագրութեամբ գրուած գրերը որ անուրանալի վկաներ էին իր ըսածներուն։ Եւ երբ ան և ներսէս ինքն ապշած ընդարմացած բերան չէին բանար, այն ատեն դառնալով առ դատաւորն։

— Հա՛յր Սրբազան, ըսաւ, թէ որ Մերուժան, թէ որ վեստ Սարգիս հոս սա մարդուն հետ նստած ըլլային, կարծեմ թէ իմ մի միայն պարտքս այս մար-

դը անոնցմէ տարբերել չէր, այլ հաւասարապէս պատժել պէտք էր ըլլալ, չատ եղաւ այսչափ տարիներու համբերութիւնս, և ես հիմա իմ անձիս միայն պարտաւոր չեմ այդ դղեակը հիմնայատակ կործանելու, այլ սուրբ պարտաւորութիւն մըն է ինձ իմ աղգիս համար այս մատնութեան, դաւաճանութեան բոյնը անհետ ընել, վասն զի հոն՝ անոր հանդիպակաց պարիսպներուն մէջ գրուեցան պատրաստուեցան այդ գըրութիւնները, հոնկից ելան Հայ գինուած ձեռքեր իրենց եղբայրներուն արիւններուն մէջ թաթխուելու համար, անոր համար ահա տարի մը ժամանակ կ'ըլլայ որ ես հոս այս վրանին տակ կը սպասեմ, ափսո՜ս ձեզի, Սրբազան, որ այսպիսի փեսի մը վիճակեր էք, այնչափ և աւելի թերևս ափսո՜ս ինձի որ այդպիսի հօր մը զաւակը ինձի փեսայացուցեր եմ։

Այս խօսքերը թէպէտ առանց կիրքի և հանդարտ ձեւով զրուցուած՝ այնչափ արհամարհանքի ծանրութիւն բեռնաւորեցին Օչինի վրայ, որ գլուխը կուրծքին վրայ խոնարհեցաւ, արձանի պէս մնաց, և ներսէս ախսուր հարցուց իրեն թէ՝ այն թուղթերը իրենը ըլլալը կ'ընդունէ՞ր։ Իսկ երբ նա աչքով միայն «Այո» մը զրուցեց, այն ատեն հրաւիրեց զինքը լամբրոն դառնալ, և մնաց Թորոսի եւ անոր զօրականներուն հետ։ Սկսաւ իր չնորհալի լեզուովը ճառել համոզիչ խօսքերով թէ քրիստոնէական պարտաւորութիւններուն առաջիններէն մէկն է ներողամիտ ըլլալ, և թէ վրէժխնդրութիւնը ինչչափ որ քրիստոնէական ըսկզբունքներու դէմ էր, նոյնչափ և աւելի մեծ և վեհ սրտերու չէր վայելեր։

— Լա՜ւ, Հայր Սրբազան, դուք Քրիստոսի և Հայոց մեծ հայրապետին անունով զիս կը յորդորէք սիրոյ և խաղաղութեան, ես ալ որ առաջինին կը հաւատամ և երկրորդը կը յարգեմ, յանձն կ'առնեմ վերցընել պաշարումը և թողուլ Լամբրոնը Ռուբինեանց քար գայթակղութեան. միայն թէ դուք ալ որ Լու-

աւորչի ցեղէն կ'իջնէք և անոր սուրբ աթոռին վրայ նստած էք դիւրորի մը աստուածաբանական յորդորը չմոռնաք, Հայ եկեղեցիին փոքր դրօշակը անկախ պահեցէք, ինչպէս ես ազգային անկախութեան դրօշակը անկախ պահելու կը ջանամ։ Հռոմկլայի և Լամբրոնի գաղափարներուն մէջ նաև ազգակցութիւն մը ցաւօք կը նշմարեմ, վասն զի ինձ այնպէս կ'երեւայ թէ սխալ ճամբու մը կը հետեւիք թէ միացնել կ'ուզէք ձեր եկեղեցին յունականին հետ։

— Քրիստոսի եկեղեցին մէկ է, ըսաւ Ներսէս, և մեր պարտքն է ջանալ միշտ ի սէր և ի խաղաղութիւն բերել ամէնքը։

— Ես աստուածաբանական խնդիրներու չեմ մըտներ, բայց կ'ըսեցէք նախ և այնպէս գործեցէք։ այս է իմ ըսելիքս։

Խաղաղութեան դաշինքները դրուեցան, Շնորհալին ինք եղաւ երաշխաւոր Օչինի, և Թորոս խոստացաւ որ Գոհար տարւոյն մէկ մասը Լամբրոն անցընէ։ Լաւ յարաբերութիւնները հաստատուեցան ընտանիքներու մէջ որ մինչեւ Թորոսի մահը տեւեցին։

ԳԼՈՒԽ ԻԷ.

ԴԱՒԱՃԱՆՈՒԹԻՒՆ

Հոգեւորական իշխանութեան չարժումը այն միջոցին, Թորոսի ախորժելի չէր։ Գրիգորիս կաթողիկոսը բանակցութեան վրայ էր յունաց կիւ Մանուէլ կայսեր հետ, որ ժամանակին կրօնասիրական գաղափարներու և իր քաղաքագիտական օգուտին հետեւելով կը փափաքէր միութեան հայ եկեղեցիին հետ։

Իսկ Թորոս միութեան մէջ նախ սուզման վտանգ կը տեսնէր, երկրորդ հայ եկեղեցիին մէջ՝ եթէ ոչ բաժանումը՝ գոնէ տարաձայնութեան վտանգ կը նշմարէր անոր համար, Հռոմկլայ սկսած և ըլլալիք կրօնական բանակցութիւնները վճռական դատելովն ալ, այնչափ սիրելի և պատկառելի գտաւ իրեն հաշտարար դեսպան եկած անձը՝ որ համառօտ քանի մը խօսք միայն զրուցել բաւական համարեց, ինչպէս տեսանք, և այլ ամենեւին այդ խնդիրով զբաղիլ չուզեց։

Մանաւանդ որ իր ծրագիրը ընդարձակ էր և չարունակ պատերազմները հազիւ թէ ժամանակ ձգած էին իրեն իր ժողովուրդը մեծցնել գաղթականութեամբ, որ իրօք կը յաջողէր, բայց ոչ իր փափաքներուն համաձայն, ինք որ կը փափաքէր Հայաստան մը ընել երկիրը, Հայաստան մը զօրաւոր և անթափանց բնութեան պարիսպներու և ծովու սահմանին մէջ պարփակուած։ ուստի երբ կարծելով թէ ալ խաղաղութիւն գտած էր բաւական երկիրը, ոչ արտաքին թշնամիի և ոչ ներքին բանսարկութեան վտանգին ենթակայ էր, իր բոլոր գործունէութիւնը տուած այս իր դիտաւորութեան կ'աշխատէր՝ կը չրջագայէր՝ նոր եկողներուն կ'օգնէր կը տեղաւորէր՝ չունեցողին կուտար և ստացուածքի ապահովութեան կը հսկէր, և իր

յոգնած մարմինի հանգիստ և զուարճութիւն՝ որոն էր, և քանի մը հազուագիւտ և իմաստուն անձանց տեսութիւնը։

Իր բոլոր զօրավարները և սպասեները այն մարդիկն էին՝ որ իր կիլիկիա ոտք կոխած օրէն թեւ և թիկունք եղան՝ պատերազմեցան հսկաներու պատերազմը, յոյնը՝ թուրքմէնը՝ սկիւթացին և արաբացին վանեցին, և Թորոս անոնց մէկուն աչխատութիւնը անվարձ չի թողուց, կամ բերդի կամ դղեակի մը տէր էին, կամ կառավարիչներ քաղաքի կամ աւանի, վերջապէս չկար մէկը որ իր աչխատութեան վարձքը առած չըլլար. այն գիգոհները որ քննադատութեան մոլութիւնն ունենալով երբեմն չարունակ կը գանգատէին, ալ հիմա Թորոսի ըսածն ու ըրածը գերագոյն կը գտնէին առանց անգամ խորհրդածութեան, բաւական էր թէ ան հրամայած ըլլար, և այս՝ ոչ բռնաբար, այլ համոզումմը դարձած էր թէ ինչ որ անոր գըլխէն կը ծնէր՝ իմաստուն կչռոդութեան հետեւանքն էր։

Միայն մէկ մարդ մը կար անուղղելի, որ գոհ պիտի ըլլար մինչեւ իր մահուան օրը, և այս մարդը այնպիսի անձ մըն էր՝ որ իր քաջութեան և յանդուգն կորովին և Ռուբինեան սերունդէն ըլլալուն համար ոչ ոք կրնար դիմադրաւել. ահա այս մարդն էր որուն գլխէն անցած պատահարները, աղէտները և ժամանակ օգուտ մը չէին ըրած իր խելքին միշտ յանդուգն միշտ անհանդարտ, միշտ անդուռ բերան, միշտ անխորհուրդ ձեռնարկներ կ'ընէր, Թորոս ճանճրացած էր իրեն դէմ եղած գանգատներէն, ժողովուրդը ճանճրացած իրեն դէմ բողոքելէ, մանաւանդ որ ամէնը գիտէին թէ վիշտ և վէրք մըն էր այդ եղբայրը իշխանին սրտին։ Ուստի որոնք որ անոր չուրջն էին կը ջանային անոր վրայ եղած գանգատներուն մէկ մասը ծածկելու, չատ անգամ իշխանին չիմացուցած բաբակէն, Սարգիս, Թոռնիկ, և մինչեւ Կոստանդին՝ անըզգամ և անգութ դործերը կը պահէին, վասն զի գի-

տէին թէ Թորոսի սիրտը կը վշտանար։ Գիտէին մանաւանդ որ Ստեփանէի մահուանէն վերջը Մլեհի կիլիկիա դարձը և եղբօրը հետ համակամ և միաբան չարժիլը ու անոր եղբայրարար վրիժառու չարժումը անտարբեր չէին երեւցած Թորոսի։

Ուրեմն այս վիճակին մէջ, երբ Բարկէն և Թոռնիկ (որ շատ սիրելի եղած էր Թորոսի իր հայրենական և անձնական քաջութիւններուն և ուղղութեան համար) անցեալին վրայ խօսելով ժամանակ կ'անցընէին վահկայ բերդը, Սարգիս ներս մտաւ և նստաւ, բայց իր գուարթ բնաւորութիւնը իբրեւ թէ կորսուած էր այն օրը, ան որ միշտ ուրախ էր և միշտ զաւեչտը կը սիրէր։

— Հէ՛ տղայ, ըսաւ Բարկէն, այսօր սգաւո՞ր ես որ բերանդ չէ բացուիր, մամուդ մեռնելուն տարեդա՞րձն է։

— Այն օրը չեմ գիտեր, Խաչի մեռելով օրը երկէր էր, բայց ես ոչ մեռելը կը սիրեմ և ոչ մեռնիլը։ Իմ սիրտս նեղութիւն կայ այսօր, բայց դուք ալ ուրախ մարդիկ չէք, որսի երթալու փափաք մը ունիմ այս սրտիս նեղութիւնը վանելու համար, ո՞վ ընկեր կայ, և ե՞րբ, այն տեսնենք։

— Դուս ալ իշխանին պէս յոգնութիւնդ որսի աշխատութեամբ կ'առնես, ան քսան և չորս ժամ կ'աշխատի՝ կը վազէ՝ կը գրէ՝ գրել կուտայ, ետքը որսի կը հեծնէ, յոգնութիւնը յոգնութեամբ կ'առնէ։ դուս ալ այն խելքէ՞ն ես։

— Ես ծերացայ, տղայ, հիմա հազիւ թէ կ'ուզեմ չարժիլ։

— Պատերազմի համար ի՞նչպէս ես, Բարկէն հայրիկ։

— Պատերազմը ուրիշ է, հոն մարդու երիտասարդութիւնը քիչ մը ետ կը դառնայ. փուչին ձայնին արիւնը կը դառնայ, սիրտը կ'եփի։

— Թէ որ դուս այդպէս կ'ըսես, Մլեհ իշխանը ինչ

կ'ըսէ որ երեք օր մարդու թապըլատիւլ իր սուրին կամ նիզակին հարուածին տակ չի տեսնէ՝ գիշերն ի բուն չի քնանար, ըսաւ Թոռնիկ խնդալով։

— Մլեհ իչխանը... ըսաւ և կեցաւ Սարգիս։

— Մի՛ կորեր, լմնցո՛ւր խօսքդ, զրուցեց Բարկէն։

— Չեմ լմնցներ, վասնզի թէ որ ես լմնցնեմ դուն առաջինը կ'ըլլաս բարկանալու։

— Լռութիւն մը տիրեց, Բարկէնի խորը աչքերը քիչ մը պզտիկցան և չուրջ չորս կողմը դննելէն վերջը՝

— Սարգի՛ս, ըսաւ, դուն այսօր ծանր ժամածուխ ունիս, լեզուիդ տակն ալ գաղտնիք մը ունիս, այս դռնէն ներս մտնելէդ իվեր կը փնտռուիս որ յայտնես և չես ուզեր. Աստուած վկայ, թէ որ Թոռնիկ հոս չըլլար, ես մինակ որ ըլլայի պիտի բանայիր, այդպէս չէ՞, չիտակ խօսէ՛։

— Եղբայր, թէ որ այդպէս է, ահա ես կերթամ, ըսաւ Թոռնիկ ելնելով։

— Ո՞ւր, կեցիր, ըսաւ Բարկէն թեւէն բռնելով և նստեցնելով. որդեակ Սարգիս, ինչ որ ծանր բան ունիս ինծի զրուցելու, մի՛ վախնար, Թոռնիկին ալ կրնաս ըսել. ես գինքը լաւ ճանչցեր եմ։

— Ես անկից կասկած չունիմ, մեծ վստահութիւն ալ ունիմ, բայց պապերու առակ է «Գաղտնիք երեք հոգիի մէջ գաղտնիք չեն, յայտնիք են»... Թոռնիկ, հոգիդ սիրես, մի առնուիր, նստէ, ես Բարկէն հայրիկ թէ չըլլայի, քեզ պիտի զրուցէի. չփոթեր մնացեր եմ, խնդիրը ծանր է. Իչխանին սիրոս չի տանիր որ համարձակիմ բանալ։

Բարկէն ուժով մը ձեռքէն քաշելով առաւ Սարգիս բազմոցին ծայրը նստեցուց և կամաց ձայնով մը ըսաւ.

— Ի՛նչ է, զրուցէ, որդեակ Սարգիս, մենք երեքս մէկ հոգի ենք, ես մարդիկ լաւ կը ճանչնամ. տէ՛ զրուցէ։

Այս դիրքին մէջ երեք գլուխ իրարու մօտեցան, Թոռնիկին լայն և պարզ ճակատը՝ անկեղծ և մաքուր նայուածքը, Սարգսին սուր և կասկածոտ աչքերը գըրեթէ կը ծածկէին, իրարու հակառակ դէմքերով զարմանալի Միւթիւն մը կը կազմէին այս երեք անձանց մէջ։ Սարգիս սկսաւ իր գաղտնիքը պատմել։

«Քու առջեւդ էր, Բարկէն, երբ իշխանը ինծի հըրամայեց որ Հալէպ երթամ, անծանօթ՝ քաղաքը մըտնեմ, իբրեւ վաճառական քիչ մը ապրանք առնեմ, աչքէ անցունեմ, իմանամ թէ ի՞նչ կ'ընէ Եաւրէտտին ի՞նչ կը խօսի ժողովուրդը, ի՞նչ չարժուձի կայ հոն, չաբաթ մը հազիւ կենամ ու դառնամ. կեցայ, նայեցայ, ապրանքներն ալ իշու մը վրայ բարձած, ես ալ դուրսէն անզէն, մեր տղոցմէ մէկը միւնակ հետս առած կը դառնայի։

«Արեգի վանքը հասայ, տղուն ըսի որ կենդանին առնէ բերդը տանի. ժամուայ մը ճամբայ կար դղեակը հասնելու, և արեւն այ իջնելու մօտ էր. մտայ անտառը որ գետակին մէջ լուացուիմ, ձայներ կային, կամաց կամաց մօտեցայ. հինգ վեց թիւրքմէն նստած էին, ես թիւրքմէն կ'ըսեմ՝ դուք աւազակ իմացէք, իրենց լեզուով կը խօսին. ի՞նչ եղաւ զարմանքս երբ Մլեհը անոնց գլուխը տեսայ։

«Ձէ, կ'ըսէր ցուլի պէս մարդ մը, հազար ոսկի ալ տաս ես այդ մարդուն վրայ չեմ քալեր. ո՛վ որ անոր վրայ կը քալէ մահուան բերանը կը քալէ, այս աւանակները կ'ուզես համոզէ. տասն և ութը տարուէի՝ Ռապանի ճամբան՝ երբ հինգ վեց հազար հոգի մենք անոր փոքրիկ խումբին վրայ ինկանք, ողջ բռնել կը կարծէինք, այն պզտիկ խումբը կարծես մեծցաւ, չատցաւ, մեր արիւնը ջուրի պէս կը վազէր. այդ քու եղբայրդ վիշապ դարձաւ, ամէն մէկ չրջանին յաչն ու ձախ սուրը կայծակի պէս կ'իջնէր, ինկողը ալ չէր ելլեր։ ես ծառի մը կռնակ կծկուած պահուած կը դուզայի ու կը նայէի, մինչեւ որ կամաց մը ծառն իվեր

ելայ, անկից կը տեսնէի, տերեւի պէս կը թափէին ամէնքը անոր սուրին տակ. այն օրէն մինչեւ այսօր չատ պատերազմ տեսայ, չատ տեղ գտնուեցայ, ես այդ մարդուն պէս մարդ չտեսայ. ո՛վ կ՛ուզէ քեզ հետ թողերթայ. ես այդ գործին մէջ մատ չունիմ։

«Եւ ահա սկսաւ մլեհ բարձրաձայն խնդալ մարդուն վատութեան վրայ և ծաղրել։

«Ածիլեցէք այս մօրուքները՝ կնիկ եղէք» ըսելը լսեցի ու տեսայ որ ոտք ելաւ. անոնք ալ ոտք ելան. ես կամայ մը քաշուեցայ մտայ թուփերուն ետին, դարձայ և կը տեսնէի մլեհ որ կ՛անցներ դիւական ծիծաղ մը ձգելով այդ աւազակ թիւրքմէններուն վրայ։ Իրաւ առուտուրը աւրուեցաւ, բայց այդ մարդը եղբօրը հօրը կը փորէ, գինովութեանը դուրս կուտայ, օր մըն ալ կ՛ելլէ այնպէս բան մը կ՛ընէ, որ մեր բոլորին ու ազգին գլուխը ձիւն կը բերէ։ Ես այս տեսածս ու լսածս իչխանին պատմելու չեմ համարձակիր, կ՛ամչնամ, անոր համար քեզ ըսելու եկայ. դու մեր ծերն ու խելօքն ես, ի՞նչ ընեմ... մանաւանդ թէ ի՞նչ ընենք. ահա Թոռնիկին ալ երեսին գոյնը դարձաւ։

Եւ իրօք, ազնուական երիտասարդին երեսը ճեփ ճերմակ կտրեցաւ, ճակատը մարգրտի պէս քրանեցաւ և սրտին զարնուածքը քովինները կրնային լսել եթէ ուշադիր ըլլային, և չի կրնալով դիմանալ՝ առանց բերանը բանալու ելաւ և սկսաւ սենեակին մէջ վեր վար պտըտիլ։

Բաբկէն անչարժ ու անխռով մտիկ ընելէն վերջը աչքերը գոցած իբրեւ թէ կը քնանար, և ձայն չէր հաներ, յայտնի է թէ կը մտածէր։

Իսկ Սարգիս երբ բաւական սպասեց, ա՛լ համբերութիւնը հատնելով՝

— Եղբայրներ, ըսաւ, ես ձեզի բան խօսեցայ, մէկերնիդ արձան եղաք անչարժութեան, միւսնիդ նըստիլը մոռցաք. տէ՛ խօսեցէք, այս անգամը ո՛վ գիտէ ի՛նչ կը նիւթէ հիմա եղբօրը դէմ։

— Հիմա ան նստած հովանոցը, իր օդին չիչը կը պարպէ, ես որ գալուս հոնկից կ'անցնէի տեսայ, մեղք որ իշխանին եղբայրն է, ես ալ քեզի պէս չեմ համարձակիր մարդու զրուցել այդ վատ դաւը՝ ուր ձեռց եղբօրը, ըսաւ Թոռնիկ։

— Ուրեմն ի՞նչ ընելու է, կ'ըսէր Սարգիս, բարկէնի դառնալով։

— Ինչ ընելու է . . . ըսաւ Բարկէն, ինչ պիտի ընեմ, կենամ որ անկարծելի ժամանակ այդ անզգամ խեղթը ազգին տունը փլցնէ. հիմա իշխանը ուր որ է կուգայ. առջի խօսքս իրեն՝ այդ պատմութիւնը ըլլայ, դուք ալ մի՛ հեռանաք որ եղելութիւնը տեղն ի տեղ յայտնէք։

Սենեակին մէջ երկար լռութիւնն որ տեւեց միայն ձիերուն սմբակներուն ձայնէն ընդհատեցաւ, իշխանն էր որ կը դառնար։ Բարկէն որ անոր երեսը գիտէր կարգալ աչք մը նետելուն, սանդուխին գլխէն երկու ասպետներուն որ քոմլը էին՝

— Ափսո՛ս, կըսէր, այս երեկոյ որ իշխանը զուարթ է, պիտի դառնացնենք զինքը, տեսէք կրակին պարանոցը կը չոչէ, ձիասպասին հետ կը խօսի . . .

Բայց Բարկէն կուշացնէր իր խօսքը։

— Կերակուրը հանգիստ ուտէ իշխանիկս, կ'ըսէր ինքնիրեն, դեռ քիչ մը ժամանակ ալ անցնի։

Երբ կերակուրէն ելան, և տեսաւ որ Թորոս իր սենեակները պիտի քաշուէր, ալ Բարկէն ելաւ դիմացը կանգնեցաւ։ Երբ այն կեցուածքը տեսաւ իշխանը որ նոյնպէս իր ծերուկին ամէն չարժումներուն նշանակութիւնը գիտէր, չուտ մը իմացաւ թէ ծանր բան մը կայ։

Ծօսէ, Բարկէն հայրիկ, չուտ ըրէ, դուն կարեւոր բան մը ունիս ինձ իմացնելու. ի՞նչ է։

— Մլեհ իշխանն է դարձեալ Տէր։

— Նոր յիմարութիւն մը։

— Յիմարութիւններու վատթարագոյնը։

— Ի՞նչ, ըսաւ Թորոս ընդունները իրարու կպցնելով։

— Քեզ կուգէ սպաննել։

— Ո՞վ է տեղեկացեր, ըսաւ քննող աչք մը նետելով Սարգսի և Թոռնիկի վրայ, որոնք մէկ կողմ կայներ էին առջեւնին նայելով իրերու յանցաւոր։

— Սարգիս տղայ, պատմէ ամէն բան, ըսաւ Բարկէն։

Երբ Թորոս անչչունչ մտիկ ըրաւ ամէն բան։

— Դիտե՛ս, Բարկէն հայրիկ, ըսաւ, Ստեփանէ կասկածով մը տասն ամիս բանտարկեցի, սրտիս վէրք է այդ գործս, իրաւ Մլեհ Ստեփանէ չէ, բայց դարձեալ խելքին փչածը դուրս կուտայ, աւելի կը խօսի քան թէ կ՚ընէ· ասոնք ամէնքը պէտք է մտածել, ետքը չարժիլ։

— Տէր իմ, ըսաւ Բարկէն բարկութեամբ, գոնէ ինձ հրաման տուր որ պէտք եղած ղգուշութիւնները ընեմ։

— Լա՛ւ, ըսաւ Թորոս ծիծաղելով, քեզի հրաման, առանց դուրսը ձայն տարածելու և առանց զիս անհանգիստ ընելու գիտցածդ ընել։

— Միայն Թոռնիկ քեզ անձնապահապետ ըլլայ, գոնէ զայն կընդունիս։

— Լա՛ւ։

— Ես Սարգսի հետ մնացած ղգուշութիւնները կը հոգանք։

— Լա՛ւ, լա՛ւ, լա՛ւ· Բարկէն հայրիկ, գիտցածդ ըրէ, բաւական է թէ ինձ գանգատ չհասնի։

Հոգ մի՛ ըներ Իշխանիկս։

— Եւ երբ Թորոս քաշուեցաւ գնաց, մեր երեք բարեկամները իրարու երես կը նայէին։

— Ալ Իշխանին կեանքը ուղղակի քեզի յանձնուած է, Թոռնիկ։

— Առաջ Աստուած, ըսաւ քաջ երիտասարդը, որուն պայծառ կերպարանքին վրայ սրտին մաքրու-

Թիւնը կը փայլէր, ես ոտքս հետքէն չեմ ղատեր, ինք ուր է՝ տունս ալ Թող հոն ըլլայ։

— Ապրիս որդեակ։ Իսկ մենք, Սարգիս, ա՛լ մլեհ ուր երթայ, ինչ ընէ՝ մեզի բան գործ ընենք։

— Լա՛ւ, ըսաւ Սարգիս. և երեքն ալ գացին իրենց սենեակները պառկելու։

Ալ Թոռնիկ անբաժանելին եղաւ Թորոսի, իր յատկութիւնները անոր քով աւելի կատարելագործուեցան։

Բայց չատ անդամ կը տեսնուէին Թորոսի քով երկու դեռահաս երիտասարդներ, Ռուբէն և Լեւոն, որոնց սքաւոր Պապեռոնէ գիրենք կը բերէր իրենց հօրեղբօրը վահկայ բերդը. Թշուառ Ստեփանէի երկու զաւակներնուն կերպարանքը կը վկայէին արդէն Թէ Ռուբինեան զարմին չառաւիղներն էին։

Հօր գութ և սէր Թէպէտ ունէր Թորոս երկուքին վրայ հաւասարապէս, բայց Բաբկէն որ գուշակութեան ձիրքը ունէր։

«Սա պզտիկը հօրեղբօրը տեղը բռնելու յոյս կուտայ, Ռուբէն հօրը զաւակն է, Լեւոն հօրեղբօրը եղած է»։

Եւ իրօք տղան դիտող բնաւորութիւն և մեծ համակրութիւն ունէր հօրեղբօրը. ամէն բերնէն ելած խօսքերուն ուշադրութիւն կուտար՝ երբ Ռուբէն զբաղմութիւնը ամէն բանէ աւելի կը սիրէր։

Քանի մը ամիս անցած էր Սարգիսի այն դիտուածէն վերջը, երբ Թորոս օր մը որսի պիտի ելլէր «Պեռամայ ակունք» ըսուած տեղը յանկարծ երկինք մըթնցաւ և սոսկալի փոթորիկ մը արգիլեց։

— Վաղը մեր որսը, ըսաւ Թոռնիկին։

— Եւ երկրորդ առաւօտուն հեծաւ որսը, ինչպէս իր սովորութիւնն էր կանուխ, չորս հինգ հոգի միայն կային հետը։ Իրեն ընկերացած էր նաեւ Լեւոն եղբօրորդին։ Հազիւ Թէ ձիերը ձգեցին և իրենք սկսան ցրուիլ այծեամներու խումբ մը պաշարելու համար,

ահա Թոռնիկ որ Լեւոնի քովէն էր նոյն միջոցին կանգ առաւ՝ «Ետեւէս եկո՛ւր ըսաւ, և ճամբան փոխելով չիտակ դէպի այն կողմը սրացաւ ուր արշաւեր էր Թորոս վասն զի զէնքերու փայլ մը կարծեց նշմարել այն կողմը, և իրօք երբ քիչ մը յառաջացաւ տեսաւ որ չորս հինգ սպառազէններ Թորոսը չրջապատեր էին. իսկ ան այս յանկարծակի յարձակումը տեսնելով մեծ ծառի մը բունին կռնակը տուած պաշտպանողական դիրքի մը մէջ անխռով կը դիտէր գինք պաշարողները և դեռ Թոռնիկ չը հասած՝ իր ահագին Լեւոնեան սուրը չորացց և երկու թշնամի սուրեր օդին մէջ Թռան։

Ձիւդ այն միջոցին Թոռնիկ հասնիլն ու սուրի հարուածով անզգաստերուն մէկը գետինը ձգելը մէկ ըրաւ. Լեւոն այն միջոցին իր եռանդուն տարիքին ձայնին միայ լսելով՝ առանց սպասելու՝ քիչ մը հեռուն կեցած բարձրահասակ մարդ մը տեսնելով՝ որ սաղաւարտին դիմակովը ծածկուած՝ սուրը ձեռքը աւելի հանդիստ կ'երեւէր և հրամանատար յարձակեցաւ անոր վրայ, որ ճանճ մը վռնտելու պէս երիտասարդին սուրը կանգուններով հեռու նետեց և առանց քայլ մը առնելու իր պատերազմողներուն վրայ կը նայէր անշարժ արձանի մը պէս, որոնք Թորոսի և Թոռնիկի հարուածներուն տակ կը կործանէին իրարու վրայ, և երբ տեսաւ Թէ չորս հինգ հոգի արդէն ինկած էին և երկու երեքն ալ ծանր վտանգի մէջ, ետին դարձաւ՝ ցատկեց ահագին խրամ մը, և սկսաւ ժայռոտ ու մացառուտ լեռն ի վար ցատկել, բայց հազիւ Թէ ուշը տասը քայլ վազած՝ երեք հոգի դիմացը արձանացան. Սարգիս իր երկու եղբայրներով։

— Մէկդի՛, ըսաւ դրահաւորը, հաստ՝ կամաց և անխռով ձայնով մը։

— Մէկդի՛... ըսաւ Սարգիս, ե՛ն, դաւաճաննե՛ր առջեւէն, ո՛վ որ ալ ըլլան սովորութիւն չունիմ փախչելու, Թո՛ղ վէնքդ և անձնատուր եղիր։

— Այս խօսքերուն պատասխան սոսկալի սուրի եր-

կու հարուած ընդունեցաւ իրարու վրայ Սարգիս, ոչ միայն սուրը ձեռքէն թռաւ, այլ նաեւ ձախ ուսին վրայ վիրաւորեցաւ, իր երկու եղբայրները նոյն միջոցին վրէժխնդրութեան ոգիով յարձակեցան զրահաւորին վրայ, բայց իրենց հարուածները ոչինչ էին այն մարդուն և իր զրահներուն դէմ, որ իբրեւ թէ կը ծիծաղէր։

Երբ Սարգիս առանց սուրի մնացած և թէպէտ վիրաւոր՝ բայց իր զարմանալի արագութեամբ և իբր թէ գետնէն սողալով մտաւ անոր սրունգներուն մէջ և քալը գետին տապալեց. կռիւը որ լմնցած կը կարծուէր արդ իյնալով՝ վայրկենին նորոգուեցաւ, վասն զի ան ժամանակ չի տուաւ և ակնթարթի մը մէջ ոտքի վրայ էր դարձեալ և պատրաստ իր երեք թշնամիները կործանելու, որոնք սատանայի մը քան թէ մարդու հետ գործ ունենալ կարծելով սկսան ետ ետ երթալ։

Այս միջոցիս Թորոս՝ Թոռնիկ և Լեւոն վրայ հասան և երբ ան վեց սուր իր վրան տեսնելով, անխընդով ճիչդ նոյն դիրքին մէջ՝ որու մէջ քիչ առաջ Թորոս կը գտնուէր, կռնակը ապահովցուցած՝ չի կրնալով համբերել.

— Հա՛, յարձակեցէք տեսնեմ, թէ որ քալ էք, պռատց մեծ ձայնով, և ամէն կինք չրջապատողները իրարու երես նայեցան. Թորոս՝ սուրը գետինը կըրթնցուցած՝ ծանր ձայնով.

— Մլե՛հ, կանչեց, թո՛ղ գէնգդ, մեծ եղբայրդ և իչխանդ է որ քեզ կը հրամայէ։

Մեծ եղաւ ամէնուն զարմանքը. այս խօսքերը հազիւ թէ լսուեցան՝ կարծես թէ անհրեշտի զօրութիւն մը սանձահարեց զրահաւորը, սուրը խոնարհեցաւ և ձեռքէն ինկաւ, և երկու ձեռքն ամփոփելով կուրծքին վրայ կեցաւ։

— Առ սա սուրը, ըսաւ Թորոս Թոռնիկին... Հեծէ՛ք տղաք, եա դառնանք։

Լռութիւն տիրեց ամէնուն վրայ. չուտ մը Սարգիսի վէրքը պատեցին եղբայրները, և երբ այն գործողութիւնն ալ լմնցաւ, հեծաւ Թորոս առջեւէն, Մըլեհ և ամէնը ետեւէն։ Ոչ ձայն, ոչ խօսք, ոչ քրքմըմընջին էջր լսուեր, այլ խիստ լռութիւնը միայն ձիերու սմբակները կ'ընդհատէին, մինչեւ հասան վհկայ։

Երբ ձիէն իջաւ Թորոս, դարձաւ եղբօրը.

— Գնա՛, նստէ՛ հովանոցդ, սպասէ հրամանիս, ըսաւ։

Մլեհ առանց պատասխանելու հնազանդեցաւ և գնաց։

Հազիւ թէ Թորոս մտաւ իր դիւանը, սուրհանդակներ գնացին բոլոր չրջակայ բերդերը և նոյն իրիկունը մեծ ժողովի մը մէջ բոլոր իշխաններուն և զօրավարներուն ներկայութեան՝ Մլեհ բերուեցաւ և իշխանը բոլոր անոր ըրած անգթութիւնները՝ յիմար և անխելք վարմունքը՝ եղբօրը անձին դէմ բիւր ըսպառնալիքները և վերջի նոյն դաւաճանութիւնը համրելէն ետքը՝ աւելցուց հետեւեալը.

— Հիմա, Մլեհ, թէ որ ես ասոնք ըրած ըլլայի, դու որ չխոսակ կը խօսիս. զրուցէ, ի՞նչ կընէիր։

— Այսչափ չէի սպասեր, չատոնց զքեզ սպաննած կըլլայի, պատասխանեց ան խիստ ձայնով մը։

— Բայց ես, չեմ ուզեր որ Ռուբինեանց մէջ մէկը զրուցուի պատմութեան մէջ թէ եղբօր արեան ձեռք մխեց. ուստի գնա, գնա՛ այս երկրէն դուրս, հեռացիր, չատ է որ ես երկու եղբայր բուռն մահուամբ կորուսի յունական ձեռքերէ։ Ես կը կարծէի թէ Ստեփանէի թշուառ մահը բաւական էր զքեզ զգաստացընելու համար, կարծեցի թէ այս աթոռին օրինաւոր ժառանգ դուն միայն մնալով զգաստացար ես, բայց անօգուտ, դու մահապարտ ես, ես քեզի կը ներեմ, բայց չեմ ներեր որ իմ մահուընէս վերջը այս աթոռին վրայ նստիս, վասն զի դու ոչ միայն նախատինք՝

այլ մահաբեր կրնաս ըլլալ այս իշխանութեան և ազգիդ։

Այս խօսքերէն վերջը եղբայրաբար և իշխանաբար վարուելով դարձեալ՝ «չատ ոսկի, արծաթ, և ձի ու ջորի» տուաւ և հանեց զինք երկրէն։ Իսկ ան Սուլթան Նուրէտտինին գնաց դարձեալ։

ԳԼՈՒԽ ԻԸ.

ՅՈՒՆԱՑ ՎԵՐՋԻՆ ՁԻԳԸ

Այս տխուր դիպուածէն վերջը Թորոս զգուանք մը իմացաւ եղբօրմէն. ինչպէս իմացեր էր իր փեսէն։ Մտքին մէջ չարունակ Դիոնիսին խօսքերը կը դառնային, որ երբեմն իշխանութեան ժառանգութեան վրայ ըսած էր. եթէ իրեն նման քանի մը յաջորդներու աթոռը ձգելու բարեբաղդութիւնը ունենար, կրնար յուսալ թէ Ռուբինեանց հարստութիւնը տեւողութիւն պիտի ունենար. ուստի նայելով չուրջը՝ Ստեփանէի մեծ որդին ալ՝ Ռուբէն նաեւ իր տղայամտութեամբ յուսահատութիւն կը բերէր իրեն. Լեւոն միայն՝ անոր պզտիկ եղբայրը յոյս մըն էր, բայց Մլեհ և Ռուբէն արգելք մըն էին։

Այս խորհրդածութեամբ, տխուր՝ շատ անգամ կը մտածէր, և միտքը կուգար այն հին ելլադայի և Հռոմի հասարակապետութիւններուն՝ ուր ազգի մը բաղդը մարդու մը կարողութենէն չէր կախուեր, այլ ազգին բարոյական զօրութենէն. բայց ո՞ր էր այդ բարոյական զօրութիւնը ստեղծելու դաստիարակութիւնը։

Այս մտածութիւններն ահա՝ իր եւփիմէին սուգին յիշատակը առանց իր սրտէն վերցնելու՝ զինք յորդորեցին ժառանգ մը տալու համար աթոռին, ամուսնութիւն մը ընելու Թովմաս անուն իշխանի մը աղջկան հետ, որ ըստ իր փափաքներուն մանչ զաւակ մը իրեն տուաւ և զոր իր յիշատակ ցեղապետին և իր սիրելի եղբօր՝ Ռուբէն անուանեց։

Բայց բաղդը չէր ներեր որ Թորոս հանգիստ առ-

նէր պատերազմներէ, կռիւ մը հազիւ կը վերջանար, նոր մը կը ծնէր. երբ իր երկիրը՝ հիւսիս, հարաւ և արեւելքի կողմերէն կ'ապահովէր, պէտք էր արեւմուտքը իրեն դէմ թշնամի յարուցանէր: Հիմա ալ նոյնպէս ահա հին օձը գլուխ կը վերցնէր. իր բանտերէն, իր գերուԹենէն ճողոպրած, Անդրոնիկոս Կոմնինին Մանուէլ կայսեր հետ հաշտուած մեծագանձ պարգեւներով ճոխացած, իմացաւ Թէ իր վրայ կուգայ, ուստի իր պատրաստուԹիւնները տեսաւ և արԹուն կը սպասէր արժանաւոր ընդունելուԹիւն ընելու համար:

Եւ իրօք երբ Մարեստիա նստած էր Թորոս իր բանակովը՝ լուր առաւ Թէ Յոյներու նաւատորմը Ալեքսանդրիոյ ծոցը կը մտնէր և Անդրոնիկոս ցամաք կելլէր, գիտնալով Թշնամիին յանդգնուԹիւնը՝ Թոյլ տուաւ որ ան իր բանակին վրայ արշաւէ և նոյն միջոցին, ինք քանի մը ընտիր գունդեր հետն առած՝ Ամանոսի բարձանց վրայէն կը դիտէր յունական բանակին խըլըրտումները և աւարառուներուն մեծ և պզտիկ խումբերու անգգուշուԹիւնները՝ յանկարծակաս յարձակումով մեծ բանակէն բաժնելով բնաջինջ կը կոտորէր:

Իսկ Անդրոնիկոս ԹէպէԹ հաւասար իր չարուԹեան քաջուԹիւն ալ ուներ, և ինչպէս անառակուԹիւններու նոյնպէս պատերազմներու մէջ ալ ծերանար, գիտնալով նաեւ իր Թշնամիին արԹուն քաջուԹիւնը որուն փորձը առած էր, բայց ատելուԹեան կատաղուԹենէն կուրցած՝ արհամարհել կը ձեւացնէր իր Թշնամին, և ամբարտաւան պատգամաւորներ կ'ուղարկէր Թորոսի, զայն հնազանդուԹեան կոչելով:

Իսկ Թորոս դեսպաններուն ամէն բսածներուն լուրջ և հանգարտ մինչեւ ետքը մտիկ ընելէն վերջը, նոյն ինքն Մանուէլ կայսեր ոսկի հրովարտակը առջեւնին նետեց արհամարհանօք:

– Գնացէ՛ք, ըսէ՛ք, ձեր զօրավարին, ըսաւ, Թէ ես զինքը ոչ օրինաւոր սպարապետ՝ այլ աւազակա-

պետ մը կը համարիմ, թէ որ իր տէրը՝ որ մեծագոր ինքնակալներու յաջորդ է և չգիտեր իր այս հրովարտակը յարգել, թէ որ իր տեղակալները անգութ և անզգամ դաւաճանութեամբ ամէն դաշինք ոտնակոխ ըրին և զմեզ բռնադատեցին արդար վրէժխնդրութեամբ յոյն իշխանութեան հետքն ու անունը այս երկրէն ջնջելու, հիմա նոյն կայսրը չամչնար՝ չի՞ կարմրիր առնել իմ վրաս ղրկել այդ ոչինչ մարդը՝ որուն գոռոզ ամբարտաւանութեան հաւասար է պատերազմական տգիտութիւնը։

«Իրաւ ուրեմն՝ արդար է որ կ'իմանամ թէ ձեր կայսրը աստուածաբանական գիտութիւններու ինքզինքը տալով բոլորովին յիշողութիւնն ալ կորուսեր է, մոռցեր է թէ այլ իր ընտրած զօրավարը նոյն այդ մարդն է որ ասկից տասնեւհինգ տարի առաջ իմ վրաս գալով և այսպէս դարձեալ մեծ մեծ ջարդելով անարգաբար կիսամերկ փախաւ։

«Թէպէտ նոյն ատենն ալ դարձեալ հռոմէական կեսար անունը կ'աղտոտէր և Սպարապետ անունը ծիծաղելի կ'ընէր. տէ՛ գացէք, դուք խեղճ մարդիկ, նայեցէք որ իրմէ առաջ փախչելու ճարը տեսնէք, վասն զի հիմա իմ զօրքերս ձեր Անդրոնիկոսներուն՝ ձեր կեսարներուն՝ ձեր խեղճ գինուորներուն խնայութիւն ընել չեն գիտեր, այլ մինչեւ վերջինը սպաննել ուխտած են։ Գացէք ձեր բանակը այսպէս պատմեցէք»։

Այս պատասխանը Անդրոնիկոսի կատաղութիւնը յիմարութեան վիճակի մը հասցուց, և իր բանակին նորահնար ձեւ մը տալ ուզելով, կենդանիի մը կերպարանք տուաւ կ'ըսէ պատմութիւնը, գլխով, ոտքերով և ագիով, և այսպիսի դասաւորութեամբ մը յարձակեցաւ Թորոսի բանակին վրայ։ Իսկ Թորոս որ այսպիսի պատկերահանութենէ չէր հասկնար, այլ միշտ իր լեռներուն և անտառներուն դիրքէն օգուտ քաղելէ կը հասկնար, նոյնպէս այս անգամ ամէն իր

բանակն այնպէս յարդարեց որ թշնամին փախչելու
ճամբայ չի ձգէ, ուստի ամէն կողմ թշնամին պա-
տեց դարանամուտ զօրքով, և իր բանակին ճակատը
հոգապատնէշներով ամրացնելէն վերջը, ընտիր հեծե-
լազունդով մը անցաւ թշնամիին կռնակը։

Եւ երբ Անդրոնիկոս իր գլխովն ու ոտքերով՝ թե-
ւերովն ու ազիով կը պատերազմէր՝ իր դրացի բանա-
կին հետ աջէն ու ձախէն և կռնակէն հարուած հար-
ուածի վրայ հասնելով բանակը քայքայուեցաւ և խոր-
տակուեցաւ և անխուսափելի խայտառակութիւնը երկ-
րորդ անգամ վերահաս նկատելով, երբ յուսահատ կը
մտածէր, տեսաւ Թորոսը զբաղած խորտակելու իր
զօրքերուն վերջին ճիգը իր աջ թեւին վրայ, գաղտնի
մը պէս իր բոլոր զօրութեամբ յարձակեցաւ անոր
վրայ, որ հազիւ ժամանակ ունեցաւ վահանը դէմ
դնելու անակնկալ հարուածին և ձիէն վար ինկաւ։
Բայց Անդրոնիկոս՝ երբ ինկած թշնամին նոյն վայրկե-
նին ոտքի վրայ տեսաւ և որ դարձեալ ակնթարթի
մէջ նորէն ձիուն վրայ կը ցատկէր, իմացաւ վտան-
գը և ձիուն գլուխը դարձուց ու բռնեց նոյն վա-
խըստեան Անտիոքի ճամբան, որ երբեմն իր կեանքը
ազատեր էր։ Կեանք մը որ ամէն չարութեամբ լե-
ցուն՝ չարաչար սկսած՝ թէպէտ կայսերական գահերու
վրայ ալ չարաչար պիտի վերջանար։

Անդրոնիկոսի այս պարտութեան լուրը երբ Կոս-
տանդնուպոլիս հասաւ, Մանուէլ կայսրը այլեւս նա-
խատինք բաւական չհամարելով, չուտ մը նոր բա-
նակ մը կազմեց և Կոստանդին կալաման ղուքսը ըս-
պարապետ կարգելով Թորոսի վրայ ղրկեց, վերջին
փորձ մըն ալ ընելով։ Պատերազմը Տարսոնի քովերը
տեղի ունեցաւ և յունական բանակը սպառսպուռ խոր-
տակուած և զօրավարը գերի բռնուեցաւ Թորոսէն, և
Բիւզանդիոնի կայսրութիւնը՝ իր բոլոր ամբարտաւա-
նութեամբ իր ապստամբ թշնամիին ձեռքէն ծախու
առնել ստորնացաւ այս մեծ իշխանը ծանր փրկանք
վճարելով։

Ա՛լ անկից վերջը խաղաղութեամբ տիրեց ամբողջ Կիլիկիոյ և մեծ Իսաւրիոյ և Փռիւգիոյ. հաստատեց իր աթոռը Մամեստիայի մէջ իբրեւ կեդրոն իր իշխանութեան։ Անոնք որ իր քանեւէ հինգ տարուան պատերազմներուն փառքով և սպիներով էին զարդարուած՝ իշխանութեամբ և ասպետութեամբ բարձրացուց, վասն զի իր սկզբունքն էր առաքինութիւնը վարձատրել և անզգամութիւնը պատուհասել։

Իր օրով Հայը որ ամէն տեղ հարստահարուած, թշուառութեան էր դատապարտուած, Թոռոսէ Երկիրը հանգստութիւն և պաշտպանութիւն կը գտնէր։

Զինուորը քաջ էր և աներկիւղ անոր օրով, և բոլոր չրջականերուն ահաւոր եղաւ Ռուբինեան խաչը՝ որ հայ դրօշակին վրայ կը ծածանէր։

Տօրոսի լեռները ուրախութեան և նուագարաններուն ձայներուն արձագանգ կուտային՝ այլ անոնց երկիրը իր մեծագործական հարստութեամբ աշխատող ժողովուրդը կը վարձատրէր։

Վանքերը Սեւ լերան վրայ Աստուծոյ փառաբանութիւնները երկինք կը բարձրացնէին, այլ նաեւ ժողովրդեան դպրոցներն էին։ Կիլիկիոյ բեղմնաւոր դաշտերը մշակուած՝ հասկերով և պտղատու ծառերով կը զարդարուէին, ամէն տեսակ ընտանի կենդանիներու հօտեր իր հարստութեան աղբիւրներն էին։

Քաջ պատերազմի մէջ՝ արդար և աչխարհաչէն խաղաղութեան մէջ՝ ոչ միայն մեծ իշխանի անուն ունեցաւ, այլ առաքինի և ազնիւ մարդու համարում ստացաւ. իր բարեկամութիւնը փնտռեցին իր սահմանակից իշխաններ և թագաւորներ ու յարգեցին, վասն զի տեսան որ պաշտպան էր սրբին ու տկարին։

Ո՛վ որ ազգային պատմութիւնը սորվի ուշադրութեամբ, հայ գիւղացիներու առաջին կարգին մէջ կը նչմարէ այս մեծ հանճարը՝ որ ոչ միայն իր ժամանակէն՝ այլ նաեւ իր բազդէն վեր էր։ Իր քաջութեան հաւասար էր իր խոհեմութիւնը, վասն զի պիտէր

դժուարին և ապերախտ պարագաներէն օգուտ քաղել, գիտէր ժամանակին տեղի տալ և սպասել, որ իշխաններուն առաջին կատարելութիւնն ի թէպէտ ռամկական աչքեր չի շլացնէ։

Կրօնաւոր առանց նախապաշարումի, այնպիսի ժամանակի մէջ՝ և այնպիսի քաղաքի մը մէջ դաստիարակուած՝ որ իշխանները և ինքնակալները անբացատրելի աստուածարանական խնդիրներով կը զբաղէին երկրին պիտոյքը երեսի վրայ թողած, ան գիտցաւ իր միտքը և իրենները անարատ պահել այդ յիմարական հիւանդութենէն, ինչպէս գիտցաւ կրօնքի ճշմարտութիւնները յարգել և յարգել տալ իր ժողովրդեան։

ԳԼՈՒԽ ԻԹ.

ԹՈՐՈՍԻ ՄԱՀԸ

Այսպէս ահա երբ խաղաղութիւն գտած երկրին բարեկարգութիւնը նկատելով՝ իր փոքրիկ Ռուբէնին զարգանալը ախորժ աչքով կը տեսնէր, և անոր դաստիարակութեան կերպը կը մտածէր. երկու նպատակ մի էին իր մտքին մէջ, ազգն ու զաւակը, զորս չէր կրնար զատել։

Բայց Նախախնամութիւնը ուրիշ կերպ որոշեր էր։ Բուռն հիւանդութիւն մը վրայ հասաւ, և այդ զօրաւոր կազմուածքը որ այնչափ պատերազմներու այնչափ մտատանջութիւններու, այնչափ կսկիծներու և այնչափ բարոյական նեղութիւններու անընկճելի դիմացեր էր. տեսաւ թէ մահը կը մօտենար, անոր առջեւն ալ դարձեալ անընկճելի կեցաւ և հանդարտ սպասեց։

Իր հիւանդութեան լուրը բոլոր Կիլիկիոյ իշխանները ու բերդակալները, զօրավարներն ու ասպետները և հայ ժողովուրդները ահաւոր և տխրութեան մէջ ընկղմեց։ Մամեստիոյ ճամբաներն ու եկեղեցիները ժողովուրդը կը խռնուէր, հոն իրարու կը հարցնէին առողջութեան ձայն մը լսելու մը փնտռելու համար. հոս ծերերն ու կիները, փոքրիկ տղաքները սուրբ սեղաններու առջին ձգած՝ անոնց անմեղութիւնը կուզէին միջնորդ առնուլ առ Աստուած։ Արքունի սրահներուն և գաւիթներուն մէջ կը վխտային ամէն հասակի՝ ամէն կարգի գինուորականները, և այդ խրոխտ արեւէն սեւցած ժանպոտած կերպարանքներ՝ որ պատերազմական փողին ձայնին, նոյնն է մահուան ձայնին, քսան և հինգ տարիներ անխռով մնա-

ցեր էին, հիմա անձայն, անշշուկ իրարու կը մօտենային՝ առանց բարեւելու իրարու կը նայէին՝ չըրթունքնին կ'ամփոփէին և վերջը անսովոր արցունք մը ծածկելու համար առանձին տեղուանք կը փընտռէին։

Բոլոր հայ կիլիկիոյ մէջ անխռով մարդ մը միայն ինք Թորոս Թերեւս մնացեր էր, որ մահուան անկողնին մէջ տարածուած, իր վերջի կամքերը կը կտակէր և ի՞նչ էին իր վերջին կամքերը։

Փոքրիկ տղայ մը՝ Ռուբէն՝ վեց եօթը տարու, չըփոթած ամէնուն արցունքներէն և տխրութենէն կեցեր էր հօրը մահճակալին քով, տղուն պապը՝ Թովմաս իշխանը՝ տխուր, բայց յուսահատ տխրութեամբ արձանի պէս անոր քով կը կենար. անկողնին միւս կողմը Գոհար ծունկի վրայ՝ ծածուկ արցունքներէ և անքուն գիշերներէ աչքերուն փայլը կորսուած, մէյ մը հօրը երեսը, մէյ մը երկինք կը նայէր յուսոյ նշոյլ փնտռելով. քիչ մը անդին կեցած էին Ռուբէնն և Լեւոն իր եղբօրորդիները։ Իսկ իշխաններուն և զօրավարներուն երեւելիները սենեակին չորս կողմը կազմած էին. չնչառութեան ձայն անգամ չէր լսուեր. լռութիւնը այնչափ սաստիկ էր։

Երբ ամէնքը չորս կողմը չարուած տեսաւ Թորոս աչքերը փայլ մը առին, հսկայ իրանը անգամ մը չարժեցաւ, և հանդարտ ձայնով մը սկսաւ խօսիլ.

— Ո՛վ դուք սիրելիներ իմ, բարեկամներ և նիզակակիցներ իմ որ հոս զձեզ փափաքեցայ անգամ մըն ալ տեսնելու՝ հրաժարական ողջոյնս տալու և վերջին յանձնարարութիւններս ընելու համար... դուք որ միշտ ձեր քաջութիւնը ցոյց տուիք մինչեւ այսօր պէտք է որ այս հանդիսաւոր վայրկեան նաեւ քաջ և անխռով կենաք, տկարութիւն հեռի՛ մեզմէ։ Մտիկ ըրէ՛ք ուրեմն այն մարդուն վերջի կամքերը՝ որուն երեսուն տարի բարեբաղդութիւն չնորհեց Աստուած ձեր իշխանը ըլլալու։

«Այո՛, Աստուածային մեծ չնորհքն էր և ես կը խոստովանիմ և միշտ կը յիշեմ այն օրը՝ որ տարագիր անծանօթ, պանդուխտ և մոռցուած այս ափերը կելլէի քանի մը ընկերներով և նաեւ չէի հաւատար թէ իմ նախահայրերուս գործերէն աւելի մեծերը, անոնց իշխանութենէն աւելի ընդարձակը սահմաներ էր ինծի նախախնամութեան ձեռքը՝ իմ ազգիս գիս առաջնորդ և պատսպարան ընելու համար, և այս գործիս մէջ ձեր քաջութեան ձեռնտուութիւնը ինձ տուաւ։

«Հիմա որ ես կ'երթամ, առաջի Աստուծոյ՝ եւքը ձեզի աւանդ կը յանձնեմ այս տկար տղան. թէ որ Տիրոջ կամքն է, այս ալ կը մեծնայ կը զօրանայ՝ հօրը պէս իր ազգին նեցուկ և առաջնորդ ըլլալու, մանաւանդ թէ ձեր կորովի բազուկները օգնական ըլլան իրեն։ Ուրեմն սիրով եղէք, միաբան եղէք իրարու հետ, ազգին համար, ձեզի համար, և այս անմեղ տղուն համար։

Մի՛ մոռնաք թէ Հայ խաչին դրոշակը այս լեռնեբուն վրայ եղբայրութեան սիրով հաստատուեցաւ, առելութիւն նախանձ՝ ամբարտաւանութիւն առաջին օրը որ զայն կործանեն, գերութիւն և թշուառութիւն կը հասնին հաւասար մեր ամէն զաւակներուն վրայ. նաեւ ամէն այն Հայոց վրայ որ աշխարհիս յետին ծայրերէն հոս կը դիմեն ազատութեան օդ շնչելու համար։ Մնաք բարեաւ սիրելի Նիզակակիցներս, Աստուած ձեզի օգնական ըլլայ միշտ՝ ինչպէս երբեմն որ մէկտեղ էինք»։

Շրջանը ալրուեցաւ, հեկեկանքի ձայներ ոմանք ափերնուն մէջ ոմանք թաշկինակներու մէջ կը խեղդէին, ամէնէն քաջերը աչքերնին արցունքով լեցուն կուգային լռիկ՝ առնելու և համբուրելու այն աղը որ այնչափ տարիներ առաջնորդեր էր իրենց պատերազմի և խաղաղութեան մէջ, և փառքով ու մեծութեամբ լեցուցեր էր գիրենք։ Բայց Թորոս դեռ դրան կը նայէր և առանց հարցնելու մարդ կը փնտռէր։ Բաբկէն

չէր երեւար, խեղճ ծերը թէպէտ ուժաւոնը անցած՝ իմանալուն պէս եղեր էր Ամուսայ բերդէն գալու համար, բայց դեռ չէր հասեր. Թոռնիկ հազիւ կրցաւ երեսալ և իր այլայլութիւնը ծածկելու համար փախուստ կուտար: Ամէնէն թշուառը ամէնէն երջանիկն էր նոյն միջոցին Ռուբէն որդին իր ապագայ թշուառութեան չափն ալ չէր կրնար իմանալ, և չէր կըրնար հասկնալ խեղճ որբը՝ թէ այնպիսի հայր մը կորնցնելով իչխանութեան ժառանգութիւնը սպառնալիք մըն էր իր անմեղ կեանքին:

Ոչինչ պակաս թշուառ չէր նաեւ Գոհարի ապագան, որ չէր գիտեր թէ ի՞նչ ընդունելութիւն պատրաստած էին իր ևամբրոնացիները, որ հօրը վախէն մինչեւ այն օրը լաւ կը վարուէին իրեն հետ: Բայց խեղճ կինը զինք մոռցեր էր այն միջոցին, միայն այնպիսի հօրմէ բաժնուիլը կը նկատէր:

Իսկ Թորոս այն վայրկեանին որ մահը դէմ առ դէմ տեսաւ, հանդերձեալ անմահութիւնն ալ տեսաւ. յանձնեց Նախախնամութեան իր ազգն ալ՝ իր երկու զաւակներն ալ՝ իր հոգին ալ:

Կրօնական ամէն պարտաւորութիւնները կատարեց, և երկրորդ օրը եկեղեցին իր տխուր երդերը կ'երգեր, իսկ ազգը կուլար այնպիսի Իչխանի մը վրայ՝ որ հայր եղեր էր ժողովրդեան, և անոր ողբը տարիներ քչեց մինչեւ որ Լեւոն իր հօրեղբօրը յաջորդելով ազգին արցունքները սրբեց:

Թաղուեցաւ Թորոս համանուն հօրեղբօր քով Դրբազարկի մէջ, ուր Եւփիմէի աճիւնը տարիներով առաջ իրեն կը սպասէր:

ՎԵՐՋ

ՇՈՒՏՈՎ ԼՈՅՍ ՊԻՏԻ ՏԵՍՆԷ

Անմահն Վիպագիր Ծերենց-ի «Թորոս - Լեւոնի» վէպին Ընթերցողներուն կողմէ գտած անօրինակ ընդունելութենէն քաջալերուած՝ այս անգամ կը սկսինք հրատարակել դարձեալ Մեծանուն Վիպագրին գործերէն «ԵՐԿՈՒՆՔ» անուն զուտ ազգային-պատմական մէկ վէպը։

Աւելորդ կը համարինք գովեստը հիւսել հեղինակին գործերուն՝ քանի որ ընթերցողները կրցան գնահատել զանոնք։

Խնամուած տպագրութեամբ և մաքուր կազմով հրապարակ պիտի ելլէ։

ՄՕՏ ՕՐԵՐՍ

ՓՆՏՈՒԵՑԻՔ

ՓՆՏՈՒԵՑԻՔ

ՓՆՏՈՒԵՑԻՔ

ՀԱՄԱՌՕՏ ԺԱՄԱԳԻՐՔ

ՍԱԿԱՒԱԹԻՒ ՕՐԻՆԱԿՆԵՐ ՄԻԱՑՆ ՄՆԱՑԱՔ

Համառօտ և ամփոփ ԺԱՄԱԳԻՐՔ մը, ուր եկեղեցասէր հայեր և եկեղեցիի պաշտօնեաներ բացի սովորական ժամասացութենէն պիտի գտնեն ՊԱՏԱՐԱԳԻ ԾՆՆԴԵԱՆ ու ՄԿՐՏՈՒԹԵԱՆ, ԱԻԱԳ ՇԱԲԱԹՈՒ և ՋԱՏԿԻ, ինչպէս նաեւ ՄԵԾ ՊԱՀՈՑ և ԱՐԵՒԱԳԱԼԻ երգերը։

ԳԻՆ 50 ՍԷՆԹ

Ստանալու համար դիմել են միայն

ՊԷՐՊԷՐԵԱՆ ԳՐԱՏՈՒՆ

Ընդարձակ Գրացուցակը ձրի կը ղրկենք փափաքողին

H. G. BERBERIAN

837 Washington St. Boston Mass.

Թղթակցութեան հասցէ՝

H. G. BERBERIAN

P. O. Box 34 Sta. A,

Boston, Mass.

ՄԱՄԼՈՑ ՏԱԿ Է

ԵՒ ՇՈՒՏՈՎ ԼՈՑՍ

ՊԻՏԻ ՏԵՍՆԷ

ԳԱՆԳԱԿ

"ՀԻՆ ԱՍՏՒԱԾՆԵՐ„Ը

Հայկական Թատրոնի գլուխ գործոցը, որը՝ արժանացած է թէ Պոլսոյ և թէ Թիֆլիզի ու արտասահմանի ամենաբարձր գնահատման։ Կուզե՞ս հայ Շէյքսպիրը կարդալ, հատ մը կանխաւ ապսպրէ, որովհետև շատ սահմանափակ օրինակներ պիտի տպուին։

ՊԷՐՊԷՐԵԱՆ ԳՐԱՏՈՒՆ

H. G. BERBERIAN

837 Washington St. Boston Mass.

Թղթակցութեան հասցէ՝

H. G. BERBERIAN

P. O. Box 34 Sta. A.

Boston Mass.

ՊԱՏԿԵՐԱԶԱՐԴ

ՁՐՈՒՑԱՏՐՈՒԹԻՒՆ

ՀԱՅԵՐԷՆԷ ԱՆԳԼԻԵՐԷՆ

ԿԸ ԲԱՂԿԱՆԱՅ ՄՕՏ 400 ԷՋԵՐԷ ԵՒ ԿԸ ՊԱՐՈՒՆԱԿԷ

1. *Ձրուցատրութիւն, ճչգրիտ հնչուածներով*
2. *Ընթերցանութիւն առանց ուսուցչի,*
3. *Քերականական գիտելիքներ,*
4. *Նամակագրութիւն կանոններով,*
5. *Կարեւոր գիտելիքներ, գունաւոր քարտէսներ,*

Դրօշակներ եւայլն:

ԵՐՐՈՐԴ ՏՊԱԳՐՈՒԹԻՒՆ ԳԻՆ $ 1,50

ՊԷՐՊԷՐԵԱՆ ԳՐԱՏՈՒՆ

H. G. BERBERIAN

837 Washington St. Boston, Mass.

Թղթակցութիւն

P. O. Box 34, Sta. A.

Boston, Mass.

ՊԷՐՊԷՐԵԱՆ ԳՐԱՏՈՒՆ

ԿԱՐԴԱ ԵՒ ՁՊԻՏԻ ՁՂՋԱՍ

Կուզե՞ս որ ամէն ժամանակ և ամէն պարագայի տակ անգլիերէն բառերու համար չի նեղուիս, գնէ մէկ հատ փրօֆ. Ց. Ցակոբեանի գրպանի Անգլիերէնէ Հայերէն բառարանէն, որը պատրաստուած է յարևնըման Ուէպսդըրի «The Metropolitan Vest-Pocket» բառագրքոյկին և Standard բառարանին բառերուն ամենաճաշակ և նորագոյն նշանակութիւնները դրուած են։ Ձի կայ ոևէ բառարան մը որ ասոր նման յարմարութիւն ունենայ գրպանիդ մէջ կրելու առանց նեղութեան։ Հատ մը ապահովէ քանի սպառած չէ։

ԳԻՆ 50 ԱԷՆԹ

Ընդարձակ գրացուցակ ձրի կը ղրկուի

Դիմել՝

H. G. BERBERIAN

837 Washington St. Boston, Mass.

Թղթակցութեան հասցէ՝

H. G. BERBERIAN

P. O. Box 34, Sta. A.

Boston, Mass.

ԱՄԵՐԻԿԱՀԱՅ ՆԱՄԱԿԱՆԻ

ԿԸ ՊԱՐՈՒՆԱԿԷ 400 ԵՐԵՍ

Ց. Ց. ԶԱԳՄԱԳՃԵԱՆ

ԱՄԵՆԱՃՈՒՆ ԲՈՎԱՆԴԱԿՈՒԹԵԱՄԲ

ԵՒ ՄԻԱԿԸ ԻՐ ՏԵՍԱԿԻՆ ՄԷՋ

Ամերիկահայ նամականին կը պարունակէ Բարեկամական, Ընտանեկան, Ծորդորական, Շնորհաւորական, ցաւակցական, Սիրային, Հարսանեկան եւ Առեւտրական նամակներ։ Բազմաթիւ օրինակներ տրուած են նշանաւոր դէմքերու խիստ հետաքրքրական նամակներէն։

Ամերիկահայ նամականին կուտայ Ամերիկայի մէջ ընդունուած նամակագրութեան կանոններու ամփոփումը, ակնարկներ առեւտրական օրէնքներու վրայ, և տեղեկութիւններ Միացեալ Նահանգներու քաղաքական օրէնքներու և գիներու վրայ։

Ընթերցանութեան համար հաճելի, նորեկներու համար դաստիարակիչ, իսկ առեւտրականներու համար անհրաժեշտ գիրք մը։ Անգլերէն սորվելու ընտիր միջոց մը։

ԳԻՆ ՄԷԿ ՏՈԼԱՐ

Ստանալու համար դիմել՝

ՊԷՐՊԷՐԵԱՆ ԳՐԱՏԱՆ

837 Washington St. Boston, Mass.

ԺՈՂՈՎՐԴԱՅԻՆ ԵՐԳԱՐԱՆ

ԵՐԿՐՈՐԴ ՏՊԱԳՐՈՒԹԻՒՆ

ԳԻՆ $ 1.50

Ժողովրդային երգարան մը գնելու ես որովհետեւ

Ժողովրդային երգարանը իր 750 երեսներուն մէջ կը պարունակէ մօտ 500 ընտիր երգեր—Ազգային, Ցեղափոխական, Սիրային, Զաւեշտական, Կրօնական եւն։

Ժողովրդային երգարանին ձայնագրուած բաժինը ծանօթ հայ երգչուհի Տիկ. Փանոսեան յատկապէս երգած՝ եւ մեծահամբաւ երաժիշտ Ն. Ամիրխանեանց նօթագրած է։

Ժողովրդային երգարանը կը պարունակէ բազմաթիւ Հեղինակներու Լուսանկարներ, Նկարներ եւ Զարդեր։

Ժողովրդային երգարանը կը գերազանցէ իր նախորդները իր ճոխութեամբ, գեղեցկութեամբ եւ կազմով։

Ժողովրդային երգարանը պատրաստուած է նոր մեթոտով մը, որով կարելի է ակընթարթի մը մէջ գտնել փնտռած երգդ։

Ժողովուրդը ընտրած է անոր երգերուն մեծ մասը եւ այդ պատճառով "Ժողովրդային երգարան" անունը կը կրէ։

ՊԷՐՊԷՐԵԱՆ ԳՈՒԱՏՈՒՆ

837 Washington St. Boston, Mass.

Թղթակցութեան հասցէ՝

P. O. Box 34, Sta. A. Boston, Mass.